

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА**

на правах рукопису

ПРОХОРЕНКО КАТЕРИНА АНДРІЇВНА

УДК 349.6:504.38

КЛІМАТ ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ В УКРАЇНІ

Спеціальність: 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право;
природоресурсне право

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Краснова Марія Василівна,

доктор юридичних наук, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ КЛІМАТУ	14
1.1. Розвиток наукових досліджень охорони клімату в екологічному праві України.....	14
1.2. Поняття та ознаки клімату як об’єкта еколого-правової охорони	29
Висновок до розділу I.....	55
РОЗДІЛ II. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ КЛІМАТУ	57
2.1. Правове регулювання охорони клімату за законодавством України в контексті гармонізації з міжнародно-правовими зобов’язаннями	57
2.2. Проблеми адаптації законодавства України у сфері охорони клімату до законодавства Європейського Союзу	82
2.3. Завдання систематизації правових норм про охорону клімату в Україні....	100
Висновок до розділу II	117
РОЗДІЛ III. ІНСТИТУЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ТА ЕКОНОМІКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ КЛІМАТУ В УКРАЇНІ.....	120
2.1. Органи державної влади в сфері правового регулювання охорони клімату в Україні.....	120
2.2. Функціонально-правове забезпечення охорони клімату в Україні	143
2.3. Економіко-правове забезпечення охорони клімату в Україні	168
Висновок до розділу III	188
ВИСНОВКИ	191
ДОДАТКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	207

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Умовне позначення	Зміст
ООН	Організація Об'єднаних Націй
РКЗК ООН	Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату
МГЕЗК	Міжурядова група експертів зі зміни клімату
КС/НС	Конференція Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, яка є Народою Сторін Кіотського протоколу
ЄС	Європейський Союз
ВРУ	Верховна Рада України
КМУ	Кабінет Міністрів України
АРК	Автономна Республіка Крим
ДАЕІ	Державне агентство екологічних інвестицій України
ДСНС	Державна служба з надзвичайних ситуацій України
ЦОВВ	центральний орган виконавчої влади
МСВ	механізм спільного впровадження
ПСВ	проект спільного впровадження
ЦЕЗІ	цільові екологічні (зелені) інвестиції
ОСВ	одиниці скорочення викидів
ОВК	одиниці встановленої кількості
CO₂, CO₂-екв.	двоокис вуглецю, еквівалент двоокису вуглецю
LULUCF	Землекористування, зміни у землекористуванні та управління лісовим господарством
КЦЗ	Кодекс цивільного захисту України
КпАП	Кодекс про адміністративні правопорушення України
ПКУ	Податковий кодекс України
ЕК РК	Екологічний Кодекс Республіки Казахстан

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зростання негативного антропогенного навантаження на природу зумовлює потребу в доповненні еколого-правового вчення новими об'єктами навколишнього природного середовища, які потребують правової охорони. Одним із таких нових об'єктів, на який здійснюється негативний вплив людини, є клімат. Зміна клімату є науково встановленим фактом.

Світове співтовариство визнало нагальну потребу здійснення цілеспрямованих заходів щодо охорони клімату як спільного блага всього людства. З цією метою прийнято Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р. та Кіотський протокол до цієї Конвенції від 11 грудня 1997 р., в яких зафіксовано домовленість стабілізувати концентрації парникових газів у атмосфері на такому рівні, який не допустить небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему. Україна ратифікувала вказані міжнародні договори, чим засвідчила згоду на їх обов'язковість у якості невід'ємної частини національного законодавства.

Збільшення частоти та інтенсивності несприятливих кліматичних явищ, які відбуваються на планеті протягом останніх десятиліть, не оминає і Україну. Тому актуальність дослідження посилюється публічним інтересом до пом'якшення зміни клімату та адаптації до неї, який базується на конституційному обов'язку держави забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на всій території України (ст. 16 Конституції України). Саме тому Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. кліматоохоронні заходи визначені серед основних цілей у сфері підвищення рівня екологічної безпеки.

Проте законодавство України, яке регулює діяльність, що впливає на клімат, характеризується безсистемністю і неповнотою. Клімат не передбачений у закріпленому ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного

середовища» від 25 червня 1991 р. переліку об'єктів навколишнього природного середовища, які підлягають правовій охороні. Відтак, за посиленої уваги законодавця до міжнародних зобов'язань, особливо економічних механізмів Кіотського протоколу, недостатньо урегульованими залишаються внутрішні заходи держави по охороні клімату. Вказане стає на заваді розробці та здійсненню комплексного правового регулювання охорони клімату з урахуванням еколого-правових вимог на засадах концепції сталого розвитку.

Екологічні, економічні, міжнародні та інші аспекти подолання зміни клімату є предметом багатьох досліджень у різних галузях наук. Але в еколого-правових дослідженнях ця проблема дотепер не була предметом комплексного наукового аналізу, що ставить перед сучасним екологічним правом завдання виробити теоретико-правовий підхід до визначення клімату як об'єкта еколого-правової охорони, який би створив наукове підґрунтя для розробки комплексу організаційно-правових, функціонально-правових, економіко-правових та інших засобів регулювання діяльності, що на нього впливає, в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до державної бюджетної науково-дослідної роботи за темою «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти», яке проводиться на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (номер теми 11 БФ042-01, номер державної реєстрації 01016U006631).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є формування теоретико-правового підходу до визначення клімату як об'єкта еколого-правової охорони та розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання діяльності, яка на нього впливає.

Досягнення мети дисертаційного дослідження обумовило постановку таких завдань: 1) дослідити наявні доктринальні підходи до визначення клімату в екологічному праві; 2) з'ясувати сутність поняття «клімат» у правовому регулюванні діяльності, яка на нього впливає, та визначити його юридичні ознаки; 3) дослідити стан правового регулювання діяльності, що впливає на

клімат, за законодавством України та визначити його відповідність міжнародно-правовим зобов'язанням держави в цій сфері; 4) провести аналіз правового регулювання охорони клімату за законодавством України у порівнянні із законодавством Європейського Союзу в цій сфері та визначити шляхи його адаптації до європейських вимог; 5) визначити систему органів управління у сфері правового регулювання охорони клімату та дослідити їх повноваження в цій сфері; 6) розглянути функції управління, спрямовані на забезпечення охорони клімату, за законодавством України; 7) охарактеризувати основні заходи економіко-правового забезпечення охорони клімату, визначені у законодавстві України; 8) запропонувати шляхи удосконалення національного законодавства з питань засад правового регулювання охорони клімату в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері регулювання діяльності, що впливає на клімат, і спрямовані на його охорону.

Предметом дослідження є наукові погляди, ідеї, уявлення українських і зарубіжних науковців щодо клімату як об'єкта еколого-правового регулювання і охорони, сукупність правових норм міжнародного, європейського, українського законодавства та законодавства інших держав, які регулюють діяльність, що впливає на клімат, а також практика їх застосування.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження слугують загальнонаукові та спеціальні юридичні методи наукового пізнання. Історичний метод пізнання правових явищ та процесів дозволив охарактеризувати розвиток основних етапів наукової думки охорони клімату в екологічному праві (п. 1.1). Логіко-семантичний і формально-логічний методи використано для аналізу понятійно-категоріального апарату в сфері правового регулювання охорони клімату, що дозволило визначити поняття клімату як об'єкта еколого-правової охорони (п. 1.2). Метод системного аналізу використано в процесі аналізу правового регулювання охорони клімату в Україні, з урахуванням міжнародно-правових актів у цій сфері, а також при дослідженні особливостей економіко-правового забезпечення охорони клімату (п.п. 2.1, 3.3). Порівняльно-правовий метод покладений в основу аналізу законодавства про охорону клімату

Європейського Союзу і України (п. 2.2). Метод моделювання застосовано в процесі аналізу законодавства про охорону клімату інших держав на основі яких сформована теоретико-правова модель закону України про охорону клімату (п. 2.3). Застосування структурно-функціонального методу дозволило дослідити систему органів управління у сфері охорони клімату, їх функції та повноваження (п.п. 3.1, 3.2). Для з'ясування відповідності норм права суспільним відносинам, що виникають у сфері охорони клімату, використано метод тлумачення правових норм.

Науково-теоретичну базу дослідження склали праці представників еколого-правової науки України та країн СНД, а саме: Андрейцева В.І., Балюк Г.І., Балашенка С.О., Бринчука М.М., Бобкової А.Г., Гетьмана А.П., Голіченкова О.К., Дубовик О.Л., Єрофєєва Б.В., Єлькіна С.В., Ільїної О.В., Каракаша І.І., Ковальчук Т.Г., Колбасова О.С., Комарницького В.М., Костицького В.В., Кравченко С.М., Краснової М.В., Кузнєцової С.В., Кулинича П.Ф., Макарової Т.І., Малишевої Н.Р., Мірошниченка А.М., Мунтяна В.Л., Носіка В.В., Петрова В.В., Шарапової С.В., Шемшученка Ю.С., Шестерюка О.Ч., Шульги М.В., Чичваріна В.А., Яковлева В.М. та інших.

У процесі дослідження загальнотеоретичних питань та інститутів інших галузей права використано праці Алексєєва С.С., Бобрової Д.В., Дзери О.В., Зайчука О.В., Кельмана М.С., Копиленка О.Л., Кузнєцової Н.С., Мурашина О.Г., Петришина О.В., Скакун О.Ф., Цвік М.В. та інших вчених.

Значну роль при написанні дисертаційного дослідження відіграв науковий доробок авторитетних представників зарубіжної еколого-правової науки: А. Бредфорда, А. Бредбрука, Г. Веддера, Г. Вінтера, Д. Дернбаха, М. Джеррарда, Л. Кремера, Г. Люббе-Вольфа, Г. Ософські, А. Рейтца, Я. Янса та інших вчених.

Комплексність об'єкта дослідження зумовила необхідність звернення до наукових праць представників природничих (Вернадський В.І., Волощук В.М., Бойченко С.Г., Дідух А.Я., Ліпінський В.М., Реймерс М.Ф. та інших), економічних (Букша І.Ф., Веклич О.О., Волошин Д.В., Логачова О.В., Маслюківська О.П., Рябич О.М., Синякевич І.М.), та інших галузей наук.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше в науці екологічного права України проведене комплексне дослідження клімату як об'єкта еколого-правової охорони, а також правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, за екологічним законодавством України, з урахуванням законодавства Європейського Союзу та міжнародно-правових актів.

Наукова новизна дисертації конкретизується в таких науково-теоретичних положеннях, висновках і пропозиціях:

уперше:

- сформульовано науково-правове визначення клімату як об'єкта еколого-правової охорони, який пропонується розглядати як об'єкт природного походження, який характеризується станом кліматичної системи (атмосфери, гідросфери, біосфери та геосфери у їх взаємозв'язку і взаємодії), визнаний нормами міжнародного екологічного права у якості об'єкта, на який здійснюється небезпечний антропогенний вплив у формі юридично визначених видів діяльності, пов'язаних зі здійсненням викидів парникових газів, та потребує вжиття спеціальних міжнародних і державно-правових заходів, спрямованих на стабілізацію концентрацій парникових газів у атмосфері на такому рівні, за якого не допускається порушення рівноваги кліматичної системи, а також погіршення у зв'язку з цим якості та безпечності навколишнього природного середовища;

- охарактеризовано загальні ознаки клімату (має природне походження; знаходиться у нерозривному зв'язку з навколишнім природним середовищем; є невід'ємним елементом функціонування екологічних систем; має життєзабезпечувальну цінність; впливає на якість навколишнього природного середовища), які дозволяють вважати його об'єктом, який підлягає еколого-правовій охороні, та визначено спеціальні, власне юридичні, ознаки клімату як об'єкта еколого-правової охорони (є універсальним міжнародним об'єктом правової охорони; не має властивостей речового характеру; визнаний нормами міжнародного екологічного права у якості об'єкта, на який здійснюється небезпечний вплив людини; його якісний стан залежить від формально

визначених видів господарської діяльності, пов'язаних зі здійсненням викидів парникових газів);

- проаналізовано систему правових норм, які регулюють діяльність, що впливає на клімат, і проведено їхню класифікацію: а) за юридичною силою; б) за функціональним призначенням у механізмі правового регулювання; в) за характером приписів; г) за методами правового регулювання; д) за предметом і спрямованістю на регулювання відносин по охороні клімату;

- висловлено наукову ідею про те, що в порядку імплементації положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї в Україні формується галузь кліматоохоронного законодавства, що являє собою сукупність нормативно-правових актів і приписів, спрямованих на реалізацію зобов'язань України за вказаними міжнародними договорами, а також на забезпечення пом'якшення зміни клімату і адаптації до неї;

- аргументовано наукову позицію про формування на засадах міжнародно-правових норм нової підгалузі екологічного права – правової охорони клімату, що являє собою систему правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі здійснення діяльності, що впливає на клімат, та спрямовані на скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел та на збільшення обсягів поглинань парникових газів шляхом раціонального використання, охорони і відтворення якості природних поглиначів. За своїм об'єктом, предметом і метою правового регулювання така галузь може умовно називатись кліматоохоронним правом;

- запропоновано науково-теоретичну модель систематизації правових норм про охорону клімату в законі України про охорону клімату;

удосконалено:

- доктринальну класифікацію об'єктів навколишнього природного середовища новим об'єктом (кліматом) та визначене його особливе місце в системі об'єктів еколого-правової охорони, згідно з яким він підлягає комплексній правовій охороні як стан кліматичної системи (атмосфери, гідросфери, біосфери та геосфери у їх взаємозв'язку і взаємодії);

- обґрунтування, на основі аналізу співвідношення понять «клімат», «кліматичні ресурси», «погода», «атмосферне повітря», про доцільність розрізняти відповідні позначені ними об'єкти правового регулювання і охорони та визначено особливості правового режиму клімату як об'єкта еколого-правової охорони;

- положення, здійснені за результатами дослідження системи функціонально-правового забезпечення охорони клімату, якими встановлено, що на діяльність, яка негативно впливає на клімат, не поширюються вимоги законодавства про охорону навколишнього природного середовища щодо здійснення державної екологічної експертизи, екологічного нормування, екологічної стандартизації, державного екологічного контролю, у зв'язку з чим, сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавчого забезпечення вказаних функцій у сфері охорони клімату;

набули подальшого розвитку:

- наукова позиція, згідно з якою на клімат як на універсальний міжнародний об'єкт не поширюється державний суверенітет і сфера дії національної юрисдикції жодної з держав світу, в зв'язку з чим розглядати його в якості об'єкта права власності Українського народу недоцільно;

- науковий висновок про те, що наведений у ст. 41 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» перелік заходів економіко-правового механізму охорони навколишнього природного середовища не вичерпує можливостей економіко-правового регулювання у цій сфері суспільних відносин в Україні. Визначено елементи економіко-правового механізму охорони клімату (цільове екологічне інвестування, міжнародна торгівля встановленою кількістю антропогенних викидів парникових газів, торгівля дозволами на викиди парникових газів, екологічний податок на викиди парникових газів, податкові пільги при застосуванні заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат, екологічне фінансування заходів щодо охорони клімату), більшість із яких не закріплені цим Законом та запропоновані їх правові засади на рівні закону України про охорону клімату;

- ідея про те, що діючі екологічні нормативи в галузі охорони атмосферного повітря не охоплюють парникових газів прямої дії. На основі аналізу властивостей парникових газів (їх концентрації в атмосферному повітрі не залежать від місць локалізації джерел викидів; мають як природне, так і антропогенне походження; не справляють прямого небезпечного впливу на життя та здоров'я людини; обліковуються переважно за розрахунковими методами та ін.), зроблено висновок про недоцільність поширення екологічних нормативів на антропогенні викиди парникових газів із джерел та запропоновано закріпити правові засади їх регулювання на рівні закону України про охорону клімату.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України: розробити і прийняти закон України про охорону клімату; розробити і затвердити на рівні постанов Кабінету Міністрів України оновлену Кліматичну програму України, Національні плани заходів із пом'якшення наслідків зміни клімату та по адаптації до зміни клімату, Порядки акредитації незалежних організацій на здійснення детермінації, моніторингу та верифікації проектів спільного впровадження, проведення детермінації, моніторингу та верифікації проектів скорочення викидів парникових газів на національному рівні; обґрунтовано шляхи адаптації екологічного законодавства України до законодавчих актів Європейського Союзу з питань охорони клімату згідно з додатком до дисертації; запропоновано розробити і прийняти державні стандарти, присвячені регулюванню викидів парникових газів, шляхом їхньої гармонізації з міжнародними стандартами; внести зміни та доповнення до Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну експертизу», «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності», до Податкового кодексу України та до інших нормативно-правових актів з указаних питань.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання в подальших наукових дослідженнях особливостей правової охорони клімату; при підготовці підручників, навчальних посібників,

методичних матеріалів; при викладанні курсів «Екологічне право України», «Актуальні проблеми екологічного права», «Право екологічної безпеки», «Міжнародне екологічне право», «Екологічне право Європейського Союзу», спецкурсів еколого-правового спрямування.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їхнього використання для вдосконалення чинного екологічного та іншого законодавства, зокрема, при розробці закону України про охорону клімату.

Особистий внесок здобувача. Робота та публікації за темою дисертаційного дослідження виконані дисертантом самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки та пропозиції, що містяться у дисертації, обговорені та схвалені на засіданні кафедри екологічного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Окремі висновки, положення і рекомендації доповідалися на науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, зокрема: науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 21 квітня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 29-30 вересня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції: «Актуальні питання правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Харків, 2-3 лютого 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права» (м. Москва, 2 березня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право та сучасне суспільство: реалії співвідношення» (м. Запоріжжя, 30 березня 2012 р.); Міжнародній конференції «Зелена економіка»: перспективи впровадження в Україні» (м. Київ, 24-25 квітня 2012 р.); Круглому столі «Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права» (м. Київ, 19 жовтня 2012 р.).

Публікації: Основні теоретичні положення і висновки дисертації знайшли відображення у 13 опублікованих автором працях за темою дисертації, із яких: 5

статей у наукових фахових виданнях України, 1 стаття в іноземному науковому періодичному виданні та тези 7 доповідей на наукових конференціях.

Структура і обсяг дисертації зумовлені метою та задачами дослідження і складаються з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, що містять 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, 4 додатків. Загальний обсяг дослідження становить 259 сторінок, із них основного тексту – 193 сторінки. Список використаних джерел складається із 403 найменувань.

РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ КЛІМАТУ

1.1. Розвиток наукових досліджень охорони клімату в екологічному праві України

Здавна клімат цікавить людину в якості одного з головних чинників, який визначає умови життя на Землі. Перші з відомих наукових праць, спрямованих на систематизацію знань про клімат і вивчення механізмів його формування, є монографія Аристотеля «Метеорологіка», Гіпократова праця «Про повітря, воду і місцевість» та інші [33, с. 8-11]. Але науковий інтерес до клімату серед представників еколого-правової науки почав зароджуватися після того, як стало відомо про те, що людина здатна змінювати клімат, і що така зміна несе в собі загрозу для безпечного існування людства. Ще з середини ХІХ ст. та на початку ХХ ст. представники різних галузей наук, зокрема, фізики Ж. Б. Фур'є, Дж. Тіндаль, А. Св. Арреніус, інженер Г. С. Коллендер, вчений і мислитель В.І. Вернадський досліджували фізичну природу «парникового ефекту» і його можливий вплив на зміну клімату Землі [16, с. 109-110]. Однак, цей природний феномен не привертав до себе значної уваги у зв'язку з переконанням більшості вчених у безмежній здатності Світового океану до поглинання вуглецю [6, с. 4].

Лише завдяки науково-технічним досягненням після Другої світової війни у 1957 – 1958 рр. у результаті низки наукових і експериментальних досліджень, було зафіксовано істотне підвищення концентрації парникових газів у глобальній атмосфері, що відповідало тенденції до підвищення глобальної температури повітря. Отримані дані стали підставою для проведення у 1979 р. Першої всесвітньої наукової конференції по клімату (м. Женева, Швейцарія), на якій була висловлена стурбованість, що сучасний клімат змінюється¹.

¹ Академік Є.К. Федоров, який входив до складу делегації СРСР на Першій всесвітній науковій конференції по клімату, застерігав, що «зміни клімату в майбутньому неминучі. Вони стануть помітними і, можливо, незворотними протягом найближчих десятиліть (...). У зв'язку з цим, необхідно напрацювати якусь стратегію, систему завчасно спланованих дій, які б забезпечили для людства запобігання негативних наслідків зміни клімату» [6, с. 4].

Розвиток теоретико-правових підходів до визначення клімату в екологічному праві бере свій початок у працях, присвячених дослідженням змісту і «меж» правової охорони природи, датованих 80 рр. ХХ століття. Спираючись на доводи представників природничих і точних наук про можливе настання глобальної зміни клімату внаслідок зростання антропогенного навантаження на природу, радянські вчені М.М. Бринчук [17], О.С. Колбасов [72], В.В. Петров [131], Ю.С. Шемшученко [308; 309], В.О. Чичварін [306], В.М. Яковлев [326], О.С. Шестерюк [311] та інші юристи-екологи враховують їх при формуванні теоретико-методологічних підходів до визначення переліку об'єктів еколого-правового регулювання, формування предмета правової охорони природи та галузі екологічного права, теоретико-правового аналізу екологічного законодавства.

Одним із перших у радянській юридичній літературі питання про загрозу зміни клімату порушує В.О. Чичварін, який задовго до офіційного міжнародного визнання факту зміни клімату констатує неухильне перетворення всієї географічної оболонки Землі в «організовану сферу життя людини (антросферу)», прояв якої, за його словами, «людство відчуває вже сьогодні у зв'язку з впливами на кліматичні умови» [306, с. 23-24]. Науковець пропонує класифікацію міжнародних природних ресурсів на міжнародні розподільні, що знаходяться під юрисдикцією однієї або декількох держав, та міжнародні універсальні, на які не розповсюджується державний суверенітет, до яких відносить атмосферне повітря. І хоча клімат на той час як реальний об'єкт еколого-правової охорони ще не розглядався, в результаті теоретико-правового аналізу міжнародної охорони атмосферного повітря як універсального, загальнолюдського природного ресурсу всіх держав і народів, науковець приходить до висновку про те, що «лише шлях міжнародного співробітництва веде до вирішення таких глобальних проблем захисту природного повітря, що загострюються, як попередження накопичення в атмосфері CO₂ і в зв'язку з цим несприятливих для людства змін кліматичного режиму та рослинних процесів на Землі» [306, с. 248 - 249].

До окремих аспектів регулювання діяльності, що впливає на клімат, звертається О.С. Колбасов у праці «Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР». Вчений досліджує поняття, зміст, історичні передумови охорони навколишнього природного середовища, виявляє критерії співвідношення охорони природи, природних ресурсів, навколишнього середовища, біосфери, у контексті чого приходиться до висновку про те, що «підтримання сприятливого режиму сонячної радіації шляхом регулювання стану атмосфери відчуває на собі наслідки людської діяльності та може управлятися людьми, а отже, входить у зміст охорони природи» [72, с. 19-26].

Про можливу потребу в охороні клімату згадує в своїх працях В.В. Петров. Науковець слушно відмічає, що охорона екологічних систем як єдиного цілого дозволяє включити до природоохоронної діяльності і ті компоненти середовища, які з певних причин не стали відособленими об'єктами охорони, як наприклад, «кліматичні ресурси певного регіону» [131, с. 84].

На особливості правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, у зв'язку з доказами глобального потепління звертає увагу М.М. Бринчук у монографії, присвяченій правовій охороні атмосферного повітря [17]. У вказаній праці проаналізовано соціальні передумови правової охорони атмосферного повітря, сутність його правової охорони, правові заходи та інструменти правового регулювання в цій сфері, у контексті яких вчений досить ґрунтовно розкриває проблему забруднення атмосферного повітря двоокисом вуглецю, що впливає на клімат. Вченим зроблено цінний висновок про те, що діяльність, яка спричиняє зміну глобального клімату, слід розглядати як самостійну екологічну проблему, яка, на відміну від правового регулювання діяльності, що впливає на стан атмосфери і атмосферних явищ (погоду), має нецілеспрямований глобальний характер [17, с. 8-11]. Вказується також на те, що хоча проблеми, пов'язані з озоновим шаром і змінами погоди та клімату випливають зі спільної проблеми – забруднення атмосферного повітря, в науці та практиці ці проблеми розглядаються як самостійні. На думку М.М. Бринчука, регулюючи викиди в атмосферу забруднюючих речовин, держава може побіжно регулювати процеси,

що впливають на клімат. Між тим, ні радянське законодавство, ні зарубіжна практика не приділяють цим питанням належної уваги [17, с. 62-64]. З урахуванням зазначеного, вченим висловлюється пропозиція щодо доцільності посилення охорони атмосферного повітря засобами нормування забруднюючих речовин, які впливають на клімат, на міжнародному рівні [17, с. 84-85].

Як видно з наведеного, про клімат як про самостійний об'єкт еколого-правового регулювання чи охорони у працях юристів-екологів 80-90-х рр. ХХ ст. ще не йшлося.

Клімат і деякі кліматичні ресурси (сонячна і геотермальна енергія) побіжно згадуються в наукових класифікаціях природних ресурсів, які навідміну від ресурсів так званих «речових» природних об'єктів, відносяться до невичерпних, або ж розглядаються в якості природних умов, які забезпечують сприятливе та якісне середовище існування людини [326, с. 26; 109, с. 47-48]. При цьому, оскільки більшою мірою наукові дослідження періоду, що аналізується, були зосереджені на проблемах раціонального використання традиційних природних ресурсів (землі, надр, вод, лісів) як об'єктів права виключної загальнонародної власності, детального аналізу клімату і кліматичних ресурсів, на які таке право власності не проголошувалося, вони не містять.

Із розвитком науково-технічного прогресу розвинуті держави були зацікавлені передусім у створенні можливостей для використання кліматичних ресурсів або управління кліматичними явищами і процесами з метою задоволення потреб суспільства та держави. Як свідчать наукові джерела [28, с. 73 – 83; 317, с. 37 – 42; 396, с. 57 – 129, с. 151 – 174], на той час радянськими вченими активно розроблялися широкомасштабні проекти штучної зміни погоди та клімату, такі як зменшення льодового покриву в Північному Льодовитому океані, зміна напрямку руху течій, осушування морів тощо. Цілеспрямований вплив на кліматичні процеси застосовувався також США з метою ведення так званої «геофізичної війни» в Індокитаї та Південному В'єтнамі [308, с. 52].

У зв'язку із зазначеним, в науці екологічного права з кліматом пов'язувалися дещо інші, ніж його правова охорона, напрями законодавчого

регулювання, такі як: регулювання діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ у народногосподарських цілях, що здійснювалося на підставі ст. 20 Закону СРСР «Про охорону атмосферного повітря» від 25.06.1980 р. [223], та недопущення впливу на навколишнє середовище у воєнних цілях на підставі Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1978 р. [5, с. 48-52]. Відповідно, в першому випадку заходи, що спрямовані на регулювання погоди і клімату, відносились до одного з напрямів правової охорони атмосферного повітря [131, с. 173-175]; у другому – розглядалися в контексті міжнародних відносин, спрямованих на забезпечення міжнародного миру і безпеки [131, с. 190-191; 306, с. 248 – 249; 308, с. 52-53].

Суттєвим поштовхом до поглиблення наукових досліджень проблеми клімату стали події, пов'язані із розвитком міжнародного співробітництва щодо охорони клімату на глобальному рівні. Так, 6 грудня 1988 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію «Про охорону глобального клімату для нинішнього і майбутніх поколінь людства» №43/53 [225], в якій зміна клімату визнана спільною проблемою всього людства, оскільки клімат є необхідною умовою, що забезпечує існування життя на Землі. У зв'язку з цим, уряди, міжурядові та неурядові організації, а також наукові установи переконливо закликалися розглядати цю проблему в якості пріоритетного питання, вживати конкретні практичні програми та дослідження, а також надавати людські та фінансові ресурси для реалізації зусиль по охороні глобального клімату.

У 1988 році за ініціативою Всесвітньої Метеорологічної Організації та Програми ООН з охорони навколишнього середовища та розвитку створено Міжурядову групу експертів зі зміни клімату (далі – МГЕЗК) з метою одержання максимально достовірних і авторитетних даних, пов'язаних зі зміною клімату. Вже у 1990 році МГЕЗК оприлюднено Перший оціночний звіт про зміну клімату, в якому зі значним ступенем вірогідності вказувалось на те, що саме діяльність людини та пов'язані з нею викиди суттєво вплинули на підвищення концентрації парникових газів у атмосфері, і за умови, якщо не буде вжито

жодних заходів, середня температура повітря планети зростатиме приблизно на

С кожне десятиліття, що призведе до танення полярних льодовиків та підвищення рівня Світового океану [399].

Наявність авторитетних наукових даних про реальну загрозу антропогенної зміни клімату створила підґрунтя для підготовки тексту Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р. у штаб-квартирі Генеральної Асамблеї ООН у м. Нью-Йорк, проголошеної і відкритої для підписання у червні 1992 р. на Всесвітній Конференції ООН із навколишнього середовища та розвитку в м. Ріо-де-Жанейро, відомому як «Самміт планети Земля». Реакцією на цю знакову міжнародну подію в Україні стало включення до діючого Закону України «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.1992 р. №2707-XII [224] спеціальних положень, присвячених правовому регулюванню діяльності, що впливає на клімат (ст.ст. 16, 22, 33).

Однак, тривалий час після цього правове регулювання охорони клімату не стає предметом особливої уваги юристів-екологів в Україні. У підручниках та посібниках з екологічного права регулювання діяльності, що впливає на клімат, розглядається в контексті правового режиму охорони атмосферного повітря у відповідних розділах Особливої частини екологічного права [45, с. 286; 47, с. 643; 325, с. 532 - 536; 67, с. 269], а міжнародні положення, закріплені Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї, у Спеціальній частині екологічного права [3, с. 445; 47, с. 310 – 311].

Окремих функцій та заходів правового регулювання, що спрямовані на розв'язання проблеми зміни клімату, торкаються вчені в ході дослідження тих чи інших об'єктів та інститутів екологічного права. Так, наприклад, правові аспекти кліматичного моніторингу в межах аналізу екологічного моніторингу досліджено у дисертаційній роботі С.В. Шарапової [307, с. 23-45, 77-88]. Економічні механізми регулювання діяльності, що впливає на клімат, як елементи економіко-правового механізму охорони навколишнього природного середовища аналізуються в роботах В.В. Костицького [78, с. 151-168, 254-276]. Переуступку прав (квот) на викиди забруднюючих речовин як ефективний

економічний засіб організації природокористування та охорони навколишнього природного середовища розглядає в своїй дисертації В.А. Зуєв [55, с. 114-135].

Багатьма вченими в галузі екологічного права [131, с. 86, 88; 67, с. 29; 8, с. 17, 19; 13; 312], а також у природничонауковій літературі [64, с. 267; 316, с. 48-50], продовжують досліджуватися кліматичні ресурси, придатні для використання для задоволення тих чи інших потреб людини. При цьому, оскільки сам термін «кліматичні ресурси» не отримує самостійного обґрунтування, а використовується переважно в якості родового поняття для позначення енергетичних, рекреаційних, лікувально-терапевтичних та інших природних ресурсів, так чи інакше пов'язаних із кліматом, у дисертаційних дослідженнях їм приділяється увага в контексті правового режиму інших об'єктів екологічного права, наприклад: природних рекреаційних ресурсів як сукупності природно-кліматичних, побутових, культурних, оздоровчих, пізнавальних, історичних та інших ресурсів [13; 312], енергетичних кліматичних ресурсів як відновлювальних джерел енергії [60] та інших.

Відтак, на даному етапі наукових досліджень клімат розглядається з позицій джерела для задоволення тих чи інших потреб людини. Відсутність ґрунтовних досліджень поняття клімату та його юридичних ознак дозволяло дослідникам вільно тлумачити це поняття як «кліматичні ресурси», «кліматичні процеси», «кліматичні явища», у той час як самостійне значення клімату як об'єкта екологічного права не розглядалося. Це створювало підстави для висновків про те, що: «клімат є сукупністю характеристик, а такого роду категорії правовому регулюванню не підлягають» [270, с. 9]; «мова може йти не про охорону клімату, а про усунення небезпечних змін у кліматичних процесах, таких як його потепління, що загрожує глобальними негативними наслідками» [270, с. 46]; «використання сонячної енергії або кліматичних ресурсів не піддається у достатній мірі контролю і регулюванню зі сторони людини» [89, с. 4].

Відправним моментом у започаткуванні нового етапу в розвитку наукових досліджень правового регулювання охорони клімату стало прийняття Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, що був підписаний на

третій Конференції Сторін РКЗК ООН у м. Кіото від 11 грудня 1997 р. і 16 лютого 2005 р. набрав чинності [245]. Цей Протокол зафіксував домовленість розвинутих держав обмежувати і скорочувати викиди парникових газів, що стало підґрунтям для розвитку законодавства багатьох держав у цій сфері.

В умовах посилення інтеграційних міжнародних і європейських процесів усе більше представників еколого-правової доктрини на теренах нашої держави та ближнього зарубіжжя [8, с. 9-10; 18, с. 59; 324, с. 385-396; 42, с. 159-162; 43, с. 85-87; 280, с. 13; 84, с. 61; 45; 48] стали схилитися до того, щоб визнати самостійне значення клімату серед об'єктів правової охорони навколишнього природного середовища. Одними з перших про це зазначають представники київської школи екологічного права.

Так, наприклад, М.В. Краснова обґрунтовано звертає увагу на те, що в міжнародному та європейському екологічному законодавстві виділяються нові об'єкти, у тому числі клімат, а тому було б доцільним урахувати такі новації у систематизованих джерелах екологічного законодавства. Під кліматом, на думку вченої, можна розуміти певні властивості природи відповідного регіону, які формують явища, що в залежності від несприятливості можуть завдавати значних матеріальних та екологічних збитків суспільству, якщо не вживати комплексу заходів до їх запобігання [84, с. 61].

До об'єктів навколишнього природного середовища, що охороняються екологічним правом, відносить клімат Г.І. Балюк [8, с. 15], розглядаючи кліматичні ресурси окремо в якості різновиду невичерпних природних ресурсів у їх відповідній доктринальній класифікації [8, с. 17, 19].

Про позицію, згідно з якою клімат можна вважати об'єктом еколого-правової охорони, свідчить виділення відповідних параграфів у підручниках з екологічного права, підготовлених колективами еколого-правових шкіл Одеської юридичної академії [48], Національної академії внутрішніх справ України [45].

Подібні тенденції можна спостерігати в Російській Федерації. Наприклад, М.М. Бринчук при визначенні поняття навколишнього природного середовища

як об'єкта екологічного права, включає до нього й клімат, розглядаючи останній у якості самостійного (відносно атмосферного повітря і озонового шару) об'єкта правового регулювання [18, с. 59].

О.Л. Дубовик, звертаючи увагу на появу нових об'єктів екологічного права як ознаку «виключної оновлюваності і новизни екологічного права» [44, с. 19], відносить до них клімат, а також глобальні екологічні послуги, в тому числі торгівлю квотами на викиди в атмосферу [43, с. 85-87; 42, с. 158-160].

Видається, що такі ж позиції обстоюють білоруські вчені С.О. Балашенко, Т.І. Макарова, В.Є. Лізгаро, визначаючи клімат як самостійний об'єкт екологічних правовідносин і розглядаючи його правову охорону у відповідній главі Особливої частини екологічного права [324, с. 385-396].

Щоправда, визначення поняття та юридичних ознак клімату як об'єкта екологічного права у навчальних посібниках і працях, що приділяють увагу правовому регулюванню його охорони, детально не розкриваються, а сам клімат визначається як «частина окремих природних об'єктів», «стан природи», «багаторічний режим погоди, характерний для певної місцевості», «результат кліматотворчих процесів, процесів, що безперервно протікають у атмосфері», що пояснюється відсутністю спеціальних комплексних досліджень його правової природи.

Значна увага, хоча й у «відриві» від правового режиму клімату, в науковій літературі присвячується порівняльно-правовим аспектам регулювання діяльності, яка викликає зміну клімату, за екологічним законодавством України, Європейського Союзу та деяких зарубіжних країн [293, с. 81-98; 53, с. 214-340; 103, с. 136-166; 142, с. 304-325]. У них аналізуються державні стратегії та програми запобігання зміні клімату, заходи моніторингу, обліку та контролю викидів парникових газів, механізми регулювання квот на викиди парникових газів, засоби використання альтернативних джерел енергії, та інші питання, важливі для сфери, що розглядається. Водночас, правове регулювання діяльності, що впливає на клімат, в більшості цих джерел позначається як «протидія змінам клімату», «попередження зміни клімату», «подолання зміни

клімату», «боротьба зі зміною клімату», тоді як конструкція «правова охорона клімату» практично не застосовується, а відтак – і не розкривається.

Критичний аналіз окремих аспектів правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, за екологічним законодавством України висвітлюється на рівні наукових статей, присвячених аналізу національних правових аспектів зміни клімату [314, с. 291-297], теоретичним та практичним проблемам реалізації в Україні положень Кіотського протоколу [91, с. 240-243], досвіду правового регулювання попередження зміни клімату в Європейському Союзі та зарубіжних країнах [4, с. 3-4], синергії та інтеграції питань зміни клімату з проблемами охорони біологічного різноманіття, об'єктів світової спадщини, окислення океанів, захисту прав людини [80] та іншим питанням.

Незважаючи на значну увагу науковців до проблеми зміни клімату правовий режим цього об'єкта, що стосується можливості встановлення щодо нього права власності, здійснення щодо нього управління та контролю, поширення на нього державного суверенітету тощо, ґрунтовно не досліджуються.

Аналіз наукових джерел, в яких висвітлюються питання зміни клімату та його охорони в еколого-правовому регулюванні дозволяє визначити питання, щодо яких немає визначеності в науці екологічного права та які потребують дослідження: визначення сутності, яку являє собою клімат у правовому регулюванні діяльності, що на нього впливає; юридичні ознаки, які дозволяють вважати клімат об'єктом екологічного права і характеризують його правовий режим; зміст і особливості правової охорони клімату; співвідношення клімату з пов'язаними з ним об'єктами еколого-правового регулювання і охорони; особливості законодавчого регулювання охорони клімату в Україні.

Оскільки клімат не є суто юридичним поняттям, визначення сутності цього явища та факторів, які на нього впливають, дослідження властивостей, якими визначається його правовий режим, а також з'ясування значення клімату для людини і суспільства неможливе без звернення до праць у неюридичних галузях наук. Тому вагомим теоретичним підґрунтям для вивчення клімату як об'єкта навколишнього природного середовища є доробок вчених у галузі географії, серед

яких спеціальні дисертаційні дослідження по кліматології Бойченко С.Г. [14; 16]; Струтинської В.М. [292]; Ткач Л.О. [296], а також фахові праці, присвячені екологічним проблемам зміни клімату [33; 39; 294; 295; 284; 299], у яких переконливо доводиться наявність регіональних проявів сучасної зміни клімату на території України, розроблено сценарії можливих наслідків зміни клімату для держави і населення України, внесено пропозиції щодо адаптації до них екологічних систем, суспільства та галузей національної економіки.

Складність проблеми зміни клімату як питання економіки, міжнародної політики, екології викликає посилений інтерес у представників міжнародних, економічних, технічних та інших галузей наук, свідченням якого є значна кількість наукових, науково-практичних та інших аналітичних праць, у яких розглядаються: міжнародні аспекти укладання та реалізації глобальних кліматичних угод [267; 117]; питання зміни клімату та еколого-енергетичної безпеки [15; 40; 287; 277]; економічні засоби правового регулювання викидів парникових газів [22; 24; 25; 29; 30; 35; 61; 62; 92; 97; 98; 129; 276]; особливості реалізації положень Кіотського протоколу у різних галузях національної економіки України: в енергетиці та промисловості [40; 102], у лісовому та сільському господарстві [20; 21; 95; 96; 130; 283; 288; 289; 290] та багато інших питань.

Посилений інтерес серед науковців викликаний введенням у національне законодавство так званих «гнучких» механізмів Кіотського протоколу та з'ясуванням можливості їх реалізації в Україні. За браком спеціальних досліджень цих питань в еколого-правовій науці вони стають предметом дисертаційних досліджень неюридичних спеціальностей, особливо представників економічних наук, якими розглянуті: економіко-екологічні передумови і механізми запобігання негативних наслідків зміни клімату [29; 30]; організаційно-економічне забезпечення ефективності скорочення викидів парникових газів у атмосферу [92]; механізми регулювання антропогенних викидів парникових газів [276], за результатами яких внесені й деякі пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Між тим, практика звернення представників неюридичних наук до аналізу законодавства в цій сфері та навіть внесення пропозицій щодо його вдосконалення не усуває, на наш погляд, потреби у комплексному аналізі економіко-правового забезпечення охорони клімату як об'єкта навколишнього природного середовища з позицій еколого-правової науки.

Оскільки клімат є міжнародним об'єктом, а подолання зміни клімату визнане одним із завдань екологічної політики багатьох держав, важливо враховувати також світові підходи та доробок зарубіжних вчених до вивчення правового регулювання і правовідносин, спрямованих на його охорону.

Так, у дисертаційному дослідженні російського вченого-правознавця Ю.В. Солов'я на тему «Цивільно-правові аспекти регулювання діяльності у сфері емісії та поглинання парникових газів» [288] досліджується правове регулювання негативного антропогенного впливу на клімат з позицій цивільно-правової науки. За результатами дослідження науковцем внесено пропозиції щодо законодавчого закріплення юридичного поняття викидів парникових газів і визначення методів регулювання у цій сфері з віднесенням цих питань до предмета цивільного права.

У монографічній роботі Ю.В. Солов'я, І.А. Ханикова, А.В. Ханикова [289] на розвиток зазначених положень доводиться необхідність прийняття низки федеральних законів, зокрема: про державне регулювання і політику у сфері емісії та поглинання парникових газів у Російській Федерації, про облік та контроль рівня емісії та поглинання викидів парникових газів у РФ, а також про власність та оборот квот на викиди парникових газів у РФ. Відповідно, засоби екологічного обліку і оцінки антропогенних викидів парникових газів, здійснення екологічного контролю рівня їх викидів та інші особливості правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, розглядаються цими вченими в межах цивільно-правового регулювання.

Порівняльно-правовим аспектам охорони клімату в Російській Федерації, Сполучених Штатах Америки та Європейському Союзу присвячене дисертаційне дослідження російської вченої В.О. Семеніхіної [278; 279; 282]. У вказаній

роботі розглядаються *об'єкти* правової охорони, якими, на думку вченої, є клімат і озоновий шар. Вченою запропоноване власне поняття клімату, який, на її думку, слід розуміти як «сукупність характеристик навколишнього середовища, що забезпечують існування і підтримання життя на Землі, є охоронюваним благом, а зміни клімату і пов'язані з ними довгострокові та неоднозначні наслідки являють собою безпосередню загрозу стійкому розвитку» [280, с. 13, 25]. Цікаво, що до сфери правового регулювання охорони клімату автор відносить і регулювання озоноруйнівних речовин, посилаючись на те, що «спільність завдань, принципів і механізмів регулювання у сфері охорони озонового шару та протидії зміні клімату, а також взаємозалежність відповідних геофізичних процесів дозволяє об'єднати ці два напрями еколого-правової політики в одне» [281, с. 113-123]. Крім того, у вказаній дисертації аналізуються міжнародні політичні процеси, основні принципи та механізми правової охорони клімату і озонового шару, а також правові засоби зменшення негативного впливу на клімат, до яких вчена відносить: регулювання озоноруйнівних речовин, регулювання викидів парникових газів, регулювання у сфері енергетики, організаційно-правові заходи [281, с. 12].

Проте, деякі з положень, винесених В.О. Семеніхіною на захист, видаються суперечливими. Важко погодитися з тим, що сукупність характеристик можуть бути охоронюваним благом, як і, власне, об'єктом правової охорони. Спірним видається й інший висновок про єдність предмета і спільність механізмів охорони клімату та озонового шару, адже він не узгоджується із застереженням Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату про те, що сферою його дії охоплюються парникові гази, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар.

В еколого-правовій доктрині Європейського Союзу подолання зміни клімату розглядається в якості одного з пріоритетних напрямів екологічного права. Після закріплення цілі стосовно подолання зміни клімату в Договорі про функціонування Європейського Союзу, за словами Л. Кремера та Г. Вінтера, сьогодні вже не піддається сумніву, що засоби захисту клімату відносяться саме

до екологічної політики ЄС [41]. Охорона клімату і озонового шару виділяється в окремий розділ екологічного права ЄС, в межах якого аналізується правове регулювання торгівлі дозволами на викиди парникових газів, скорочення викидів парникових газів у енергетиці, промисловості та інших галузях.

В якості самостійного напрямку правового регулювання розглядають охорону клімату автори монографії з екологічного права Європейського Союзу Я. Янс та Г. Веддер, покладаючи в основу дослідження напрями його законодавчого регулювання в ЄС, зокрема, такі як: імплементація положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї до законодавства Європейського Союзу і держав-членів ЄС; функціонування європейської системи торгівлі викидами парникових газів; стимулювання використання енергії, виробленої з відновлювальних джерел, а також енергоефективності; розвиток низьковуглецевих технологій; скорочення фторованих парникових газів та інші [370, 384-392].

У зарубіжній, особливо в американській доктрині висловлюється думка про те, що сьогодні назріла необхідність розглядати правове регулювання охорони клімату не лише як міжнародну проблему, а й у якості питання державного, регіонального і локального значення, оскільки гіперболізація міжнародного аспекту в цій сфері призводить до упущення внутрішніх заходів, за якими стоїть потенціал впровадження більш необхідних іновачій та скорочення викидів [383].

Динамічний розвиток правового регулювання охорони клімату на міжнародному, регіональному і національному рівнях дозволяє науковцям різних країн говорити про наявність так званого «кліматичного» законодавства, до якого в широкому розумінні відносять різні законодавчі акти (закони, інструкції, політичні документи, декрети, доктрини), як безпосередньо направлені на подолання зміни клімату, так і ті, що спрямовані на зниження енергоспоживання, забезпечення «низьковуглецевого» енергопостачання, подолання знеліснення, сприяння збалансованому землекористуванню, скорочення викидів парникових газів у галузі транспорту, адаптацією до кліматичних змін тощо [348, с. 9].

У зв'язку із зазначеним, у зарубіжній еколого-правовій науці порушується питання про наявність так званого «права зміни клімату» («*climate change law*») як галузі права, в межах якої виділяється два блоки правового регулювання: пом'якшення зміни клімату та адаптація до зміни клімату [336; 347], в межах яких скорочення викидів парникових газів розглядається в контексті розширення сфери дії існуючого механізму забезпечення якості повітря [390; 391; 393], або з точки зору правового забезпечення енергоефективності та відновлювальних джерел енергії [392].

Визнання нової галузі права неодмінно порушує питання про її співвідношення з іншими галузями та інститутами: енергетичним, господарським, міжнародним, та, власне, екологічним правом. Наприклад, американський вчений Д. Дернбах обґрунтовує позицію, згідно з якою право зміни клімату є новою галуззю права, що стрімко розвивається, та до якої входять норми різних галузей права, включаючи екологічне право, енергетичне право, «бізнес-право» (господарське право) та міжнародне право. Як вбачається з наведеного, вчений розглядає правову охорону клімату як комплексну галузь права [340]. Водночас, у зв'язку з розвитком так званого «нового» енергетичного права, яке орієнтоване на стимулювання енергоефективності та широке впровадження екологічно «чистих» джерел енергії, низка заходів по охороні клімату, таких як торгівля дозволами на викиди парникових газів, вуглецевий податок, обмін квотами на відновлювальну енергію та інші його напрями досліджуються з позицій саме цієї галузі права [342, с. 50; 358; 278, с. 515; 392].

Дещо інший підхід до визначення місця правового регулювання охорони клімату обстоює професор Бременського університету С. Шлаке, вказуючи на те, що право охорони клімату поступово набуває властивостей самостійної галузі права [278, с. 513]. Цікавий і досить нетрадиційний підхід висловлює з цього приводу російська науковець В.О. Семеніхіна, за словами якої, «принципи охорони клімату і сталого розвитку в майбутньому повинні сформувати сферу права, яка, являючи собою надгалузеве (або позагалузеве) явище, буде пронизувати всю систему права» [281, с. 173].

Кліматоохоронне право («право охорони клімату», «право зміни клімату») сьогодні вивчається в багатьох провідних університетах країн світу (наприклад, у Колумбійському університеті міста Нью-Йорка, школі права Единбурзького університету, Бременському університеті) як самостійна юридична дисципліна, в межах якої досліджується «свій» об'єкт і предмет правового регулювання, особливі принципи, спеціальне «кліматичне законодавство», судова практика щодо регулювання викидів парникових газів, та незважаючи досить широкий предмет дослідження, який не обмежується еколого-правовим регулюванням, визнається такою, що «тяжіє» саме до екологічного права [386].

Враховуючи зазначене, в процесі дослідження особливостей клімату як об'єкта еколого-правової охорони в Україні доцільно, керуючись порівняльно-правовим методом пізнання явищ і процесів, враховувати новітні підходи, ідеї, уявлення представників еколого-правової доктрини інших держав, якими клімат визнаний об'єктом екологічного права, а правове регулювання його охорони стає самостійним предметом еколого-правових досліджень.

1.2. Поняття та ознаки клімату як об'єкта еколого-правової охорони

В умовах зростання небезпечного антропогенного навантаження на природу посилюється актуальність і гострота порушеного ще у 80-х рр. минулого століття питання про нові об'єкти екологічного права², поява яких є атрибутом виключної оновлюваності і новизни цієї галузі [44, с. 19-20]. Протягом останніх десятиліть перелік об'єктів правової охорони доповнився космічним простором, озоновим шаром, біологічним різноманіттям, генетичними ресурсами та іншими елементами навколишнього природного середовища, на які здійснюється негативний вплив людини. Зміна клімату створює підстави для порушення питання про те, щоб вважати таким новим об'єктом і клімат. Однак, незважаючи на наявність законодавства, спрямованого на недопущення небезпечного

² Ще наприкінці провідні юристи-екологи застерігали про те, що «успіхи науки і техніки, розширення наших знань про природу і її закономірності будуть вносити свої корективи до сфери охоронюваних об'єктів і методи їх охорони» [131, с. 84-85], викликатимуть «необхідність розширення правового регулювання, обумовленого взаємодією людини з новими елементами середовища, які не мають кордонів, а залежать від досягнень науково-технічного прогресу» [309, с. 20].

антропогенного впливу на клімат, ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» №1264-ХІІ від 25.06.1991 р. [226] серед об'єктів правової охорони клімату не передбачає, внаслідок чого залишається не визначеною його юридична природа та правовий режим, від яких залежить відповідне місце правових норм, які регулюють діяльність, що впливає на клімат, у сучасній системі екологічного права України.

Значною мірою це зумовлено відсутністю визначеності з приводу сутності самого клімату та його поняття, яке не є юридичним і не має однозначного легального тлумачення. Не передбачає визначення клімату і Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, опосередковуючи його словосполученнями «кліматична система», «зміна клімату», «несприятливі наслідки зміни клімату». Вказане спонукає дослідити етимологію цього поняття, а також лексикологічні, природничонаукові та інші наукові підходи до його розуміння.

Як відомо, термін «клімат» походить від грецького «*κλίμα*» («*κλίματος*»), що означає «*нахил*» («*нахилення*»). Вважається, що це поняття вперше ввів у науковий обіг древньогрецький астроном Гіпарх Нікейський (190 - 120 р. до н.е.), з метою умовного поділу земної поверхні на п'ять регіонів у відповідності з нахилом сонячних променів до неї, назвавши їх кліматичними зонами. Водночас, на різних етапах розвитку суспільства визначення клімату змінювалося. З часом почали виявлятися інші, ніж висота Сонця над Землею, кліматоутворюючі фактори, такі як вплив океану з його течіями і суходіл з його ландшафтним різноманіттям. Тому вже у ХІХ ст. кліматом вважали усереднене значення метеорологічних величин погоди (сонця, вітру, опадів тощо) за певний період часу - так звану «середню погоду» [295, с. 173-174; 323, с. 313-315]. А наприкінці ХХ ст. стало більш очевидним, що більший інтерес для сучасної науки представляє не «географічний розподіл середніх метеорологічних величин, а динаміка клімату, тобто зміни або коливання кліматичних умов і фізичні та фізико-хімічні механізми, які за них відповідальні», що викликало потребу в новому визначенні клімату [33, с. 9-11].

У сучасній кліматології різні погляди на визначення клімату узгоджені у двох ключових підходах до розуміння цього поняття: так званий «вузький» підхід, згідно з яким клімат - це характерний для певної території багаторічний режим погоди, зумовлений сонячною радіацією, її перетворенням у діяльному шарі земної поверхні та пов'язаною з нею циркуляцією атмосфери і океанів. Це визначення ґрунтується на генетичних принципах і стосується певного регіону (*регіональний клімат*); та «широкий» підхід, відповідно до якого клімат характеризується як статистичний ансамбль станів, які проходить кліматична система «атмосфера – океан – суходіл» за період тривалістю декількох десятиліть (*глобальний клімат*). У такому значенні регіональний клімат розглядається лише в якості просторової реалізації глобального клімату [64, с. 27-29; 302, с. 14; 323, с. 313].

Показово, що подібною поліваріантністю підходів до визначення клімату керується Міжурядова група експертів зі зміни клімату. Зокрема, як зазначається в Четвертому оціночному звіті про зміну клімату, «поняття «клімат» у вузькому розумінні цього слова розуміється як «середній режим погоди», у більш суворому розумінні – як статистичний опис середньої величини та змінності відповідних кількісних параметрів протягом періоду часу, який може коливатися від декількох місяців до тисяч або мільйонів років, а в широкому значенні – як *стан кліматичної системи*, у тому числі її статистичний опис» [100, с. 80].

Необхідно відмітити, що більшість юристів-екологів керуються визначенням клімату у вузькому регіональному аспекті, згідно з яким він характеризується як багаторічний режим погоди певної місцевості [111, с. 9; 42, с. 340; 89, с. 4; 270, с. 46; 273, с. 78]. І не безпідставно, адже ідентичне визначення клімату закріплене в Державному стандарті України «Кліматологія. Терміни та визначення основних понять»³ [66].

Водночас, у такий спосіб в юридичну матерію автоматично переноситься той зміст, який надається йому сучасною кліматологією, в якій переважний

3 «Клімат - це багаторічний режим погоди, зумовлений сонячною радіацією, її перетворенням у діяльному шарі земної поверхні та пов'язаною з ними загальною циркуляцією атмосфери та океану і характерний для певної місцевості» (ДСТУ 3992 – 2000 «Кліматологія. Терміни та визначення основних понять») [666].

інтерес становлять географічні характеристики цього явища: процеси утворення клімату, його опис і класифікації. При цьому, не береться до уваги, що визнання об'єктом еколого-правового регулювання *сукупності характеристик* не узгоджується з теоретико-правовими уявленнями про *об'єкти права*. З цих підстав не можна погодитися з В.О. Семеніхіною, яка пропонує вважати, що клімат як об'єкт еколого-правової охорони - це «сукупність характеристик навколишнього середовища, які забезпечують існування і підтримання життя на Землі, є охоронюваним благом» [280; 281, с. 13], адже в такому випадку не позбавлені логіки зауваження іншої вченої, Т.Г. Пучініної про те, що «такого роду категорії (як характеристики – примітка *К.П.*) правовому регулюванню не підлягають» [270, с. 46].

Вказане дозволяє припустити, що запозичене в юридичну матерію стандартизоване визначення поняття «клімат» у *регіональному аспекті*, цілком прийнятне для природничих наук, не відтворює істотних юридичних ознак клімату як об'єкта права.

Вочевидь, для цілей правового регулювання необхідно розглядати клімат не лише як синтетичне поняття, а дослідити його в контексті взаємовідношення людини і навколишнього природного середовища на основі існуючих теоретико-методологічних підходів до визначення об'єктів екологічного права.

У доктрині екологічного права є усталеною думка про те, що для визначення того чи іншого елемента навколишнього природного середовища як об'єкта правового регулювання і охорони необхідно його індивідуалізувати в якості об'єкта природи (природного об'єкта) [309, с. 12 - 24; 109, с. 47 - 51; 67, с. 18 - 31]. «Природний об'єкт, - за словами Н.Р. Кобецької, - є певною мірою умовним поняттям, яке дає можливість індивідуалізувати певну частину природного середовища, щоб визнати її об'єктом екологічного права. Це завершений екологічний комплекс із властивими йому функціями, який нерозривно пов'язаний і взаємодіє з іншими елементами довкілля». На думку О.С. Колбасова, природний об'єкт як юридична категорія, подібно до поняття

«особа» в цивільному праві, - це свого роду абстракція, яка відображає будь-яку індивідуалізовану (офіційно виділену) частину природної речовини [67, с. 28].

Вважається, що для визнання природного об'єкта таким, що може бути об'єктом правової охорони, останній має відповідати певним юридичним критеріям (ознакам), якими, на переконання більшості вчених, є: природне походження; нерозривний екологічний зв'язок із навколишнім природним середовищем; життєзабезпечувальне значення (екологічна, соціальна цінність) для людини; вплив на якість навколишнього природного середовища [8, с. 16; 67, с. 28; 109, с. 48; 131, с. 73-76].

Фізичні властивості клімату, які досліджуються природничими науками, вказують на його відповідність наведеним вище ознакам. Перш за все, клімат має *природне походження*, що пояснюється еволюційними законами формування Всесвіту, природи.

Науково встановлено, що на формування клімату впливає значна кількість природних умов, явищ і процесів – так званих кліматоутворюючих факторів: астрономічних (положення орбіти Землі у сонячній системі, маса та гравітація планети та ін.); геофізичних (процеси в надрах Землі, вулканічна діяльність та ін.); внутрішньоатмосферних (розподіл сонячної енергії на поверхні Землі, циркуляція атмосфери і океанів, фізико-хімічна структура атмосфери Землі та ін.) [33; 64, с. 19-20].

Одним із внутрішніх кліматоутворюючих факторів є *біосфера*, зокрема, рослинність, яка визначає умови поглинання радіації Сонця, тепло- і вологообміну з атмосферою. Значною мірою клімат залежить від фізико-хімічної структури *атмосфери*: здатність деяких атмосферних газів (водяної пари, двоокису вуглецю, озону, метану, закису азоту та інших) пропускати короткохвильову сонячну радіацію, що надходить із космосу, та поглинати й перевипромінювати довгохвильову теплову радіацію, утворює так званий «парниковий ефект». *Гідросфера*, 97, 2% якої відноситься до Світового океану, має значну теплопровідність та акумулює в собі сонячну енергію, значна частина якої надходить до атмосфери у формі явного та прихованого тепла. Не

менш важливий вплив на формування клімату справляє *кріосфера*, що складається з льодовиків, морської криги та снігового покриву, а також *літосфера*, включаючи діяльну поверхню (гірські хребти, рельєф) [64, с. 28].

Як видно з наведеного, клімат по суті формується сукупністю всіх природних оболонки планети Земля, які мають глобальний масштаб. Між ними існують численні позитивні і негативні зв'язки, які посилюють або послаблюють впливи на клімат. У зв'язку із зазначеним, вони досліджуються сучасними науками як цілісна *кліматична система* (сукупність атмосфери, гідросфери, літосфери, кріосфери та біосфери) [64, с. 27; 323, с. 303]. Невипадково саме поняття «*кліматична система*» закріплене у ст. 1 Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, адже таке нове комплексне визначення клімату дозволяє розширити уявлення про нього як про сукупність багаторічних характеристик погоди, а розглядаючи клімат у динаміці, як результат багатьох природних чинників, що на нього впливають.

Враховуючи зазначене, для цілей представленого дослідження доцільно відмовитися від регіонального визначення поняття «клімат», яке відображає статичний описовий аспект цього явища, а покласти в його основу комплексне глобальне значення клімату як *об'єкта природного походження, який характеризується станом кліматичної системи*.

У сучасній літературі наводиться чимало прикладів, коли засобами екологічного права охороняються об'єкти, які не мають природного походження. Так, на думку В.В. Петрова, вирішальною ознакою природних об'єктів, яка дозволяє віднести їх до об'єктів екологічного права, є їхній нерозривний зв'язок із навколишнім природним середовищем, який дозволяє їм функціонувати в складі природних екосистем, що забезпечують якість середовища існування [131, с. 73].

В екології поняття «екосистема» визначається у різних аспектах: 1) як динамічний комплекс, спільність рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, що взаємодіють як одне ціле [34, с. 379]; 2) як синонім біогеоценозу; 3) як інформаційна і здатна до саморозвитку,

термодинамічна відкрита сукупність біотичних екологічних компонентів і абіотичних джерел речовини та енергії, єдність і функціональний зв'язок яких забезпечує в межах визначеного проміжку біосфери часу і простору забезпечують підвищення у цьому проміжку внутрішніх закономірностей переміщення речовини, енергії та інформації над зовнішнім обміном (у тому числі між сусідніми аналогічними сукупностями) і на основі цього невизначену довготривалу саморегуляцію і саморозвиток цілого під управляючим впливом біотичних і абіотичних складових [272, с. 306-307].

Температура повітря, вологість, опади та інші кліматоутворюючі фактори, як відомо, відносяться до абіотичних джерел речовини та енергії, що впливають на стан екологічних систем на всіх рівнях їхнього функціонування, в тому числі біосфери як глобальної екологічної системи планети. Зокрема, стан біосфери зумовлюється ресурсами тепла і вологи, які формуються перетворенням сонячної радіації в процесі взаємодії між складовими системи. Біосфера, в свою чергу, істотно впливає на стан кліматичної системи: рослинний світ значною мірою визначає відбивальну здатність планети, бере участь у процесах вологообміну, є основним джерелом кисню, регулює вміст вуглекислоти в атмосфері, формуючи її температурний режим [64, с. 27].

Наведене вище дозволяє стверджувати про те, що *клімат перебуває у нерозривному зв'язку з навколишнім природним середовищем як невід'ємний елемент екологічних систем, у тому числі біосфери як глобальної екосистеми.*

Визнання об'єктів навколишнього природного середовища об'єктами правової охорони залежить від того, чи мають вони життєзабезпечувальну (екологічну, соціальну) цінність для людини. Нерідко в науковій літературі вказується на те, що деякі елементи і стихійні сили природи, які суперечать інтересам людини і вимогам якості її середовища не входять до предмета правової охорони [131, с. 75]; охороняються не всі природні ресурси, а лише ті з них, які слугують джерелами забезпечення матеріальних і духовних потреб людини, тобто мають соціальну цінність [309, с. 13]; деградоване навколишнє

середовище не стільки потребує охорони, як зумовлює систему захисту від нього всього живого, оскільки воно перетворюється в джерело небезпеки [45, с. 13].

Актуальність питання про цінність того чи іншого природного об'єкта для людини поглиблюється сучасними доктринальними уявленнями про об'єкти екологічного права як про природні і природно-антропогенні цінності [47, с. 12], майнові, природні і духовні блага [46, с. 5], з приводу яких складаються (виникають) екологічні правовідносини, в основу яких покладено загальнотеоретичне аксіологічне (ціннісне) визначення об'єктів правовідносин [1, с. 361; 285, с. 377, 396].

Філософські категорії «блага», «цінності», якими опосередковано вказані підходи, безумовно, мають оціночний характер. Втім, із суто правової точки зору вони дозволяють об'єктивувати ті чи інші юридично кваліфіковані інтереси суб'єктів суспільних відносин⁴. У контексті зазначеного, закономірно виникає питання про те, чи можна вважати клімат, який супроводжується несприятливими метеорологічними явищами, благом чи цінністю для людини? В якому значенні клімат становить собою еколого-правовий інтерес?

Значення тих чи інших об'єктів навколишнього природного середовища, як правило, розкривається шляхом визначення функцій і властивостей, за допомогою яких задовольняються біологічні, екосистемні, рекреаційні, енергетичні, економічні, соціальні, інші потреби людини, суспільства, держави. Водночас, основоположними, на наш погляд, необхідно вважати ті властивості, які створюють можливість існування людини як біологічної істоти.

Пояснити значення клімату з точки зору забезпечення життя і здоров'я людини можна за допомогою одного із фундаментальних законів екології - закону факторного оптимуму («закон толерантності Шелфорда»), згідно з яким існування організмів залежить від комплексу екологічних факторів, до кожного з яких у організмі існує певний діапазон витривалості (толерантності), адже одним із найважливіших чинників, які формують оптимальні умови

⁴ Як зазначає Нерсисянц В.С., у філософсько-правовому контексті благо - це юридично кваліфікований інтерес, оскільки воно заключає у собі компроміс волевиявлень різних суб'єктів у тій мірі, в якій вони відповідають загальній правовій нормі [116, с. 72].

життєдіяльності організмів, у тому числі людини, є температура навколишнього середовища як інтегруючий фактор природно-кліматичних особливостей. Температура повітря, як відомо, формує умови теплообміну організму людини з навколишнім середовищем: кровопостачання шкірного покриву, дихальну, серцево-судинну систему, потовиділення тощо. Зміна температури навколишнього середовища, яка перевищує межі витривалості організму, негативно позначаються на здоров'ї людини, а в деяких випадках - загрожує її життю⁵ [296, с. 62].

У такому значенні клімат становить цінність як необхідна умова (сукупність природних умов) життєдіяльності людини, що є ознакою сприятливості навколишнього природного середовища, під яким в науці розуміється такий стан природного довкілля та місць перебування людини, який позитивно впливає на здоров'я людини та біологічні процеси розвитку функціонування живих організмів [2, с. 14-15], навколишнє середовище, «яке (ні прямо, ні опосередковано) не справляє несприятливого впливу на здоров'я людини, навіть, якщо може бути і так, сприяє його покращенню» [9, с. 97].

Зазначене не виключає того, що клімат може характеризуватися і несприятливими явищами, які негативно впливають на людину, що дозволяє погодитись із О.С. Шестерюком щодо того, що для людини інтерес представляє не природний об'єкт взагалі, а *якісний стан* цих об'єктів [311, с. 18].

В умовах зміни клімату з точки зору інтересів людини та суспільства особливого значення, на наш погляд, набуває *стабільність клімату*, адже, незважаючи на те, що клімату притаманні періодичні динамічні коливання, середня глобальна температура планети у значних часових масштабах завжди зберігається незмінною і становить С тепла [302, с. 14]. Сталий температурний режим планети є можливим завдяки здатності кліматичної

⁵ Наприклад, як встановлено у дисертації Л.О. Ткач, стан комфортності для людини у помірних широтах у літньому одязі при відносній вологості 40-60% визначається межами температур близько 18-20°C. Тривалість безпечного перебування цілком роздягнутої здорової людини при температурі плюс 70°C не перевищує однієї години, при температурі мінус 70°C – не більше 10 хвилин. Враховуючи те, що в Україні діапазон коливання температури в межах плюс 38 – 41°C до мінус 42°C, дискомфорт, який є вразливим для здоров'я населення України, настає при температурі $\pm 35^\circ\text{C}$, а в умовах екологічного навантаження на природне середовище в межах $\pm 25 - 30^\circ\text{C}$ [296, с. 58].

системи до внутрішньої саморегуляції та самовідновлення, в результаті якої формується глобальний тепловий баланс. Це дозволяє живим організмам пристосовуватися до кліматичних умов місця свого існування і є причиною того видового різноманіття, яке сьогодні представлено на Землі. Вказане дозволяє вважати, що клімат безпосередньо впливає на *якість* навколишнього середовища, під якою розуміється сукупність природних умов, які не порушують балансу взаємозв'язку людини і довкілля, не знижують природні можливості середовища до самовідновлення [2, с. 19].

Поряд із суто екологічними функціями, необхідно відмітити важливе соціальне значення клімату, зумовлене тим, що від нього залежить благополуччя людини: умови праці та життєдіяльності людини, напрями і рівень розвитку економіки, політичний устрій. Історія людської цивілізації свідчить про те, що з кліматичними аномаліями завжди прямо чи опосередковано пов'язані соціальні потрясіння, продовольчі кризи, бунти, війни. Прихильники географічного детермінізму вважають, що кліматичні умови визначають історію розвитку цілих народів, особливості їх соціального устрою, культури та економіки, відіграють вирішальну роль у формуванні національного духу й національного характеру, ментальності. Враховуючи зазначене, можна говорити про те, що поняття «клімат» виходить за рамки природничонаукового терміну, переноситься в лексику різних сфер життя, які про нього говорять як про сприятливу умову – соціальний, психологічний, інвестиційний та інший «клімат».

Проведений аналіз дозволив встановити, що клімат відповідає всім формально-юридичним критеріям, які дозволяють вважати його таким, що підлягає правовій охороні: є об'єктом природного походження, який характеризується станом кліматичної системи, знаходиться у нерозривному зв'язку з навколишнім природним середовищем як невід'ємний елемент екологічних систем, впливає на якість навколишнього природного середовища та має життєзабезпечувальну (в тому числі екологічну, соціальну) цінність для людини.

Водночас, наведені вище ознаки клімату можна вважати загальними, адже їм мають відповідати всі об'єкти екологічного права. Видається, що запропоновані в свій час у якості критеріїв для відмежування природних об'єктів від товарно-матеріальних цінностей, сьогодні вони не дозволяють повною мірою розкрити спеціальні, власне юридично значимі властивості клімату, що характеризують сутність його охорони.

Якщо в доіндустріальну епоху взаємодія людини і клімату виражалася у первинній формі, яка передбачає прямий природний вплив кліматичних умов на людину, у зв'язку з чим питань про необхідність його правового регулювання не піднімалось, то у ХХ ст. визначення клімату як сукупності природних умов недостатньо, адже стали очевидними дві інші форми цього взаємовідношення: здійснення антропогенного впливу на клімат, що призводить до його зміни, та зворотний вплив викликаних зміною клімату небезпек на людину.

Людина навчилася штучно змінювати клімат за допомогою застосування технологічних методів. Дії, направлені на зміну клімату шляхом військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище регулює Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977 р. [5, с. 48-52], що ратифікована указом Президії Верховної Ради УРСР від 25.05.1978 р. та відповідно до ст. 6 Закону України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 р. №1543-ХІІ [243] є чинною для України.

Зокрема, згідно зі ст. 1 цієї Конвенції, кожна держава зобов'язана не застосовувати воєнне або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на природне середовище, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу і атмосферу або космічний простір, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, в якості способу руйнування, нанесення шкоди або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учаснику. І хоча в тексті цієї Конвенції безпосередньо про клімат не йдеться, вона дозволяє віднести до засобів регульованого впливу на природне середовище будь-які методи такого впливу, в тому числі метеорологічні: викликання цунамі, смерчів, ураганів, лавин і т.і.

Іншою формою негативного впливу людини на клімат є здійснення різних видів господарської діяльності, пов'язаних зі спалюванням викопного палива (вугілля, нафти, торфу, газу), шкідливій практиці землекористування та знищення лісів, що спричиняють підвищення концентрації парникових газів у атмосфері та змінюють енергетичний баланс кліматичної системи. Це викликає підвищення глобальної температури атмосфери, аномальні кліматичні явища, танення льодовиків, підвищення рівня моря, збідніння біологічного різноманіття та низку інших несприятливих наслідків, які характеризуються як *зміна клімату*. Зміна клімату є науково встановленим фактом⁶ [100, с. 79-80; 399].

Навідміну від штучної зміни клімату, ця форма впливу має триваючий нецілеспрямований характер. При цьому, з огляду на те, що прямі та зворотні процеси в кліматичній системі залишаються недостатньо вивченими, а клімату притаманні періодичні природні коливання (змінюваність), питання про причини зміни клімату тривалий час вважалося дискусійним. Деякими науковцями висловлювалися сумніви з приводу домінуючої ролі людини у глобальному потеплінні [61; 62; 63; 77; 104].

На наш погляд, вирішення питання про причини та можливі наслідки сучасної зміни клімату не є прерогативою юридичної науки. Тому правова оцінка причиново-наслідкового зв'язку між діяльністю людини та зміною клімату має здійснюватись, перш за все, на основі юридичного методу пізнання, який передбачає дослідження правових засобів (норм і принципів права).

З цією метою слід звернутися до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р., згідно з якою зміна клімату означає «зміну клімату, яка прямо або опосередковано зумовлена діяльністю людини (виділено – К.П.), породжує зміни у складі глобальної атмосфери і накладається на природні коливання клімату, які спостерігаються протягом порівняльних періодів часу»

⁶ Вона знаходить свій прояв у підвищенні температури атмосфери та супроводжується підвищенням рівня моря, таненням льодового покриву, зміщенням природно-кліматичних зон, збіднінням біологічного різноманіття та іншими несприятливими наслідками, які становлять загрозу благополуччю, а в окремих випадках - життю та здоров'ю людей. За даними П'ято

С. Починаючи з 1950 р. фіксується збільшення частоти та інтенсивності екстремальних кліматичних явищ, хвиль спеки [399].

(ст. 1). Це визначення узгоджується з позицією МГЕЗК, якою вказується на те, що зміна клімату може бути викликана природними внутрішніми процесами, зовнішніми впливами, а також *стійкими антропогенними змінами у складі атмосфери або землекористування* [100, с. 79 – 80]. На причиново-наслідковий зв'язок між зміною клімату та діяльністю людини вказує також мета Рамкової конвенції, яка відповідно до ст. 2 полягає у тому, що досягти стабілізації концентрації парникових газів у атмосфері на такому рівні, який би не допустив *небезпечного антропогенного впливу* на кліматичну систему.

У Кіотському протоколі до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 11 грудня 1997 р. знайшли своє юридичне закріплення види діяльності, які негативно впливають на клімат як такі, що пов'язані зі здійсненням викидів парникових газів. Згідно з Додатком А до Кіотського протоколу, до них відносяться: використання енергії, спалювання традиційних видів палива, витоки під час видобутку та транспортування пального, промислові процеси, використання розчинників і сполук, сільське господарство, відходи. Крім того, цим Протоколом визначено перелік парникових газів, які утворюються в результаті провадження такої діяльності та не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар, а саме: двоокис вуглецю (CO_2), метан (CH_4), діазоту оксид (N_2O), гідрофторвуглеці (HFCs), перфторвуглеці (PFCs), гексафторид сірки (SF_6), трифторид азоту (NF_3).

Як видно з наведеного, природні коливання клімату не виключаються з переліку можливих причин зміни клімату. Але, оскільки природні явища правовому регулюванню не підлягають (право впливає поведінку суб'єктів правовідносин), в основу правового регулювання слід покладати формально-юридичне визнання клімату в нормах міжнародного права *об'єктом, на який здійснюється небезпечний антропогенний вплив та визначені конкретні види господарської діяльності, пов'язані зі здійсненням антропогенних викидів парникових газів.*

Логічно вважати, що визнання клімату об'єктом, на який здійснюється небезпечний антропогенний вплив, створює підстави для розробки

цілеспрямованих заходів його охорони на засадах основоположного еколого-правового принципу «перестороги», який відповідно до ст. 3 Рамкової конвенції ООН про зміну клімату полягає в тому, що «там де є загроза серйозних і незворотних втрат внаслідок зміни клімату, недостатня наукова визначеність не повинна бути причиною для віддалення терміну прийняття попереджувальних заходів з метою прогнозування, запобігання або зведення до мінімуму причин зміни клімату і пом'якшення його негативних наслідків».

Визнання клімату об'єктом еколого-правової охорони ставить питання про сутність і форму правової охорони клімату, якими визначається його місце в системі екологічного права. В еколого-правовій доктрині правова охорона навколишнього природного середовища розкривається через визначення урегульованої правовими нормами системи заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану навколишнього природного середовища чи його компонентів, запобіганням їх забрудненню, виснаженню, втраті корисних властивостей та настанню інших негативних наслідків для довкілля. Із розвитком екологічних відносин відбулась еволюція поняття правової охорони навколишнього природного середовища: від заповідної охорони природи - до раціонального використання і охорони природних ресурсів, охорони біосфери, навколишнього середовища, довкілля [17; 131; 309; 311], що в сучасному праві узгоджуються в різних формах правової охорони навколишнього природного середовища: охороні середовища перебування людини, організації раціонального використання природних ресурсів та особливій (заповідній) охороні природи.

Форма правової охорони визначається специфікою об'єкта, який охороняється. Так, прийнято класифікувати об'єкти екологічного права на інтегровані (навколишнє природне середовище, життя і здоров'я людини), диференційовані (земля; надра; ліси та інша нелісова рослинність; поверхневі й підземні води; атмосферне повітря; тваринний світ), а також комплексні, або особливо охоронювані (виключна морська економічна зона; континентальний

шельф; природні заповідники, заказники; національні й природні парки) [2, с. 18; 8, с. 18; 109, с. 48].

Для позначення вказаних об'єктів еколого-правової охорони застосовується низка понять: «природний об'єкт», «природний ресурс», «природний комплекс», «елемент навколишнього природного середовища», його «компонент», поліваріантність яких свідчить про те, що однозначних критеріїв для виділення тієї чи іншої «частини» навколишнього природного середовища в якості об'єкта права не вироблено.

Традиційно вважається, що природні об'єкти розглядаються як невід'ємні компоненти навколишнього середовища, а природні ресурси – як джерело споживання та задоволення економічних потреб, у зв'язку з чим прийнято розмежовувати охорону довкілля та раціональне використання природних ресурсів, розуміючи під охороною – певний природний об'єкт, а під використанням – природний ресурс [46, с. 6 – 7; 311, с. 17 – 18]. Водночас, сьогодні обґрунтовано звертається увага на те, що за умови, коли природні ресурси віднесені до диференційних об'єктів з точки зору поділу природи на окремі її компоненти, вони у своїй сукупності можуть входити й до інтегрованих об'єктів, одним із яких визнано навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, а також до комплексних об'єктів [85, с. 72].

Як встановлено вище, формування клімату як стану кліматичної системи (сукупності атмосфери, геосфери, гідросфери та біосфери) не обмежується якимось одним елементом навколишнього природного середовища, у зв'язку з чим віднести його до категорії природних об'єктів як деяку «частину природної речовини» не уявляється можливим. Логічно вважати, що клімат не може бути й природним компонентом, адже кліматична система включає в себе сукупність компонентів навколишнього природного середовища, а також природні зв'язки між ними. Він не підлягає охороні як природний ресурс, адже використання невичерпних кліматичних ресурсів (енергетичних, рекреаційних, лікувально-терапевтичних) на даному етапі розвитку суспільства не викликає необхідності у

їх охороні. Крім того, його складно поставити в один ряд із природними комплексами (природно-заповідними територіями, континентальним шельфом тощо), які, як правило, характеризуються територіально-просторовими параметрами.

Отже, клімат не вписується у традиційну триєдину класифікацію об'єктів екологічного права, а, являючи собою своєрідну з'єднувальну властивість природи, що визначає особливе місце останнього в існуючій системі об'єктів еколого-правової охорони.

Виділення клімату серед інших об'єктів екологічного права зумовлене визнанням потреби у застосуванні спеціальних заходів охорони, які неможливо застосувати в межах інших охорони об'єктів екологічного права. Положення ст. 4.2 а) Рамкової конвенції вказують на дві групи заходів, які повинні вживатися Сторонами з метою стримування зміни клімату. До першої групи відносяться *заходи з пом'якшення зміни клімату* (від англ. «*mitigation of climate change*»), які базуються на визнанні того, що зміна клімату вже відбулася і внаслідок тривалого зберігання парникових газів у атмосфері продовжуватиметься протягом десятиліть. За визначенням МГЕЗК, до заходів із пом'якшення зміни клімату відносяться всі заходи, направлені на стабілізацію парникових газів у атмосфері, та здійснюються шляхом скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел та/або збільшення обсягів їх поглинань за рахунок підвищення якості поглиначів і накопичувачів (лісів, океанів, біоти, морських і наземних екосистем) [100, с. 85].

Водночас, у зв'язку з тривалим терміном зберігання парникових газів у атмосфері, заходи з пом'якшення зміни клімату принесуть відчутні результати не раніше, ніж у 2030 р., тоді зміна клімату відбувається вже сьогодні. Тому, поряд із заходами з пом'якшення зміни клімату посилюється потреба в реалізації заходів по адаптації до зміни клімату («*adaptation to climate change*»), що спрямовані на зменшення вразливості природних і антропогенних систем до фактичних або очікуваних наслідків зміни клімату [100, с. 76]. На необхідності їх упровадження також указує ст. 2 РКЗК ООН, яка, не визначаючи кількісно-

якісних показників рівня, до якого мають бути стабілізовані концентрації парникових газів, передбачає, що «такий рівень має бути досягнутий у строки, необхідні для адаптації екосистем до зміни клімату, що дасть можливість не ставити під загрозу виробництво продовольства і сприятиме забезпеченню подальшого економічного розвитку на стійкій основі».

Одним із наріжних питань сучасної науки є те, чи існує ліміт небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему та в чому полягає цей ліміт? Сьогодні в основу такого рівня покладається критерій підвищення глобальної температури повітря. Науково визначено, що підвищення середньої глобальної температури більше, ніж на 2°C, порівняно з доіндустріальним рівнем, може призвести до незворотних змін у кліматичній системі⁷ [100; 373]. Недопущення перевищення цієї межі, за розрахунками експертів, вимагає стабілізації концентрацій парникових газів у глобальній атмосфері на рівні 450 ppm та скорочення світових обсягів викидів парникових газів до 44-46 Гт CO₂-екв. на рік [399]. У випадку збереження тенденції зростання викидів без вжиття будь-яких заходів, за принципом «бізнес-як-завжди», підвищується ймовірність того, що середня глобальна температура поверхні Землі підвищиться до 5,8°C до кінця століття. Зазначене дозволяє стверджувати про те, що зміна клімату несе в собі загрозу погіршення якості навколишнього природного середовища, що залежатиме від можливості функціонування екологічних систем, а також є питанням глобальної екологічної безпеки, зумовленої глобальними ризиками у формі небезпечних явищ природного характеру.

Таким чином, клімат може вважатись особливим об'єктом, який підлягає комплексній правовій охороні шляхом реалізації спеціальних заходів із пом'якшення зміни клімату та заходів по адаптації до неї, у межах трьох напрямів (форм) правового регулювання, яким відповідають три блоки

⁷ Як зазначено в Доповіді ООН про розвиток людини «Боротьба зі зміною клімату: людська солідарність у розділеному світі» (2007/2008 рр.) число людей, які потерпають від нестачі питної води в результаті зміни клімату, може зрости до 1,8 млрд. чол. до 2080 р. Підвищення рівня моря і посилення тропічних штормів може збільшити кількість людей, які страждатимуть від прибережних паводків, до 180-230 млн. чол. Додатково 220-400 млн. чол. будуть піддані ризикам захворювання на малярію [303]. У другій половині ХХІ ст., якщо не зменшувати викиди, третина населення планети або більше, ніж 3 мільярди осіб, страждатимуть від нестачі питної води, зокрема, у «широкій» смузі від Іспанії до Марокко до західних кордонів Китаю [267, с. 4]. У Європі близько 17-30% видів біологічного різноманіття будуть піддані загрозі вимирання [39].

екологічних правовідносин: середовищезахоронний (у частині стабілізації концентрацій парникових газів), природоресурсний (щодо раціонального використання, охорони та відтворення якості природних поглиначів парникових газів) та антропоохоронний (забезпечення адаптації до зміни клімату). Такі заходи спрямовані на недопущення порушення рівноваги кліматичної системи, погіршення у зв'язку з цим якості навколишнього природного середовища та попередження виникнення небезпеки для життя для здоров'я людей.

Наведене дозволяє сформулювати науково-правове визначення поняття клімату як об'єкта еколого-правової охорони, згідно з яким для цілей юридичних досліджень його можна розуміти як об'єкт природного походження, який характеризується станом кліматичної системи (сукупністю атмосфери, гідросфери, біосфери та геосфери у їх взаємозв'язку і взаємодії), визнаний нормами міжнародного екологічного права у якості об'єкта, на який здійснюється небезпечний антропогенний вплив у формі юридично визначених видів господарської діяльності, пов'язаних зі здійсненням викидів парникових газів, та потребує вжиття спеціальних заходів, спрямованих на стабілізацію концентрацій парникових газів у атмосфері на такому рівні, за якого не допускається порушення рівноваги у кліматичній системі, а також погіршення у зв'язку з цим якості та безпечності навколишнього природного середовища.

Наведене визначення, звісно ж, не має на меті довести істинність або хибність природничонаукових підходів до розуміння цього явища, а є спробою відобразити значення, яке являє собою клімат у правовому регулюванні екологічних відносин, які виникають з приводу діяльності, що на нього впливає. Водночас, воно має не лише теоретичне, а й практичне значення, зокрема, дозволяє відмежувати клімат від суміжних із ним об'єктів еколого-правового регулювання чи охорони.

Наприклад, у зв'язку з тим, що клімат у регіональному значенні означає багаторічний режим погоди певної місцевості, а правове регулювання діяльності, що впливає на погоду і клімат, здійснюється в межах одних і тих же

правових норм⁸, у науковій літературі, законодавстві та законотворчій практиці клімат часто ототожнюється з погодою, а штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ (погоди) розглядаються як зміна клімату⁹.

На наш погляд, клімат і погода - це два різні об'єкти правового регулювання, що мають різну мету і предмет правового регулювання. Так, «погода, - відповідно до ДСТУ 3513-97 «Метеорологія. Терміни та визначення основних понять», - це фізичний стан атмосфери в конкретний проміжок часу, що визначається сукупністю метеорологічних величин і атмосферних явищ у конкретному районі» [101]. Водночас, клімат, згідно з Державним стандартом «Кліматологія. Терміни та визначення основних понять» [66], означає багаторічний режим погоди певної місцевості. Таким чином, навідміну від погоди, що являє собою фізичний стан атмосфери, клімат не обмежується атмосферними явищами, а формується сукупністю кліматоутворюючих факторів. Крім того, клімат є узагальненням багаторічних спостережень погоди (період для висновків про зміни клімату, як правило, складає не менше 30 років) тоді як погода характеризується миттєвими станами, а її прогнозування обмежене одним-двома тижнями [401]. Зазначене дозволяє говорити про те, що клімат і погода з точки зору їхніх фізичних властивостей співвідносяться між собою як загальне та конкретне.

Відповідним чином слід розрізняти і позначені цими поняттями об'єкти екологічних правовідносин. Так, згідно з ч. 1 ст. 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [224], діяльність, спрямована на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ (погоду) в господарських цілях може

⁸ Спільний підхід до регулювання погоди і клімату застосовується в Законі України «Про охорону атмосферного повітря» [224], зокрема, у статті 16 під назвою «Правове регулювання діяльності, що впливає на погоду і клімат»; статті 33 цього Закону, яка передбачає відповідальність осіб, винних «у провадженні незаконної діяльності, яка негативно впливає на погоду і клімат», а також ст. 25 Закону України «Про гідрометеорологічну діяльність» [151], яка передбачає відповідальність за «провадження гідрометеорологічної діяльності засобами, що можуть негативно впливати на погоду, клімат, навколишнє природне середовище».

⁹ У перехідних положеннях проекту закону України про парникові гази [227] та законопроекту про регулювання у сфері енергозбереження [250] містилися норми про внесення зміни до ч. 1 ст. 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» в частині поширення положень Кіотського протоколу до РКЗК ООН на діяльність, спрямовану на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ (погоди) у господарських цілях. При цьому, не враховується, що діяльність, яка впливає на погоду, не є предметом регулювання Кіотського протоколу до РКЗК ООН і не пов'язана зі здійсненням антропогенних викидів парникових газів. Тому вважаємо, що вказані законопроекти цілком обгрунтовано були зняті з розгляду Верховної Ради України.

проводитися тільки за дозволами, виданими спеціально уповноваженими органами державної влади. Фактично така діяльність передбачає використання градобійних установок, літаків або спеціальних хімічних реагентів для задоволення господарських потреб: збільшення опадів у сільськогосподарському виробництві, розсіювання туману над аеропортами тощо. Отже, правовідносини, які виникають у процесі здійснення такої діяльності, полягають у використанні погоди як природного ресурсу на праві спеціального природокористування.

Зовсім інший зміст правовідносин вбачається з норми ч. 2 ст. 16 цього Закону, що встановлює вимогу до суб'єктів господарювання зменшувати кількість викидів забруднюючих речовин, які здатні призвести до глобальної зміни клімату. Навідміну від штучної зміни стану атмосфери, діяльність, яка негативно впливає на глобальний клімат, носить нецілеспрямований характер, а норма, яка її регулює, передбачає регулювання викидів забруднюючих речовин, які викликають зміну клімату, з метою його правової охорони.

На підставі зазначеного, вважаємо, що правовідносини, що виникають у процесі діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ (погоди) є предметом регулювання за ч. 1 ст. 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», та діяльності, що спрямована на охорону клімату, зазначеної в частині 2 цієї статті, повинні розглядатись як два різні напрями правового регулювання.

В еколого-правовій та іншій літературі [131, с. 86; 67, с. 29; 8, с. 17, 19; 73; 74; 27; 316], а також у законодавстві [205] клімат нерідко розглядається як природний ресурс, у зв'язку з чим поняття «клімат» ототожнюється з поняттям «кліматичні ресурси». Під кліматичними ресурсами як різновидом природних ресурсів в науці екологічного права прийнято розуміти деяку кількість речовини та енергії, що використовується для задоволення тих чи інших потреб людини [131, с. 86, 88]. При цьому, в залежності від характеру використання кліматичні ресурси поділяються на дві основні категорії: 1) ті, що не підлягають залученню в господарський обіг, а використовуються для задоволення природних потреб та інтересів людини - «кліматичні умови», у зв'язку з чим не потребують

індивідуалізації, юридичних титулів, спеціальних дозволів, а підлягають правовому регулюванню як об'єкти загального природокористування з точки зору забезпечення суб'єктивного права на сприятливе для життя та здоров'я довкілля [46, с. 140]; 2) ті, що підлягають залученню в господарський обіг для задоволення енергетичних (енергетичні кліматичні ресурси), рекреаційних (рекреаційні кліматичні ресурси), сільськогосподарських (агрокліматичні ресурси) та інших потреб людини [73; 74, с. 14; 64, с. 267], та можуть розглядатись як об'єкти загального або спеціального природокористування.

Водночас, кліматичним ресурсам притаманні певні особливості. Так, якщо використання корисних властивостей більшості природних об'єктів (земель, надр, лісів) неминуче призводить до погіршення, втрати відповідних компонентів природи, що є підставою для їх правової охорони, використання кліматичних ресурсів на якісний стан клімату не впливає. Тому, на відміну від інших об'єктів екологічного права, для яких раціональне використання природних ресурсів є «зворотною медаллю» їх охорони [309, с. 22], використання кліматичних енергетичних ресурсів і охорона клімату є по суті двома різними напрямками еколого-правового регулювання. При цьому, оскільки в еколого-правовій доктрині кліматичні ресурси розглядаються як невичерпні природні ресурси, які не потребують відтворення чи охорони, у зв'язку з чим, говорити про «охорону кліматичних ресурсів» дещо некоректно.

Вказане спонукає до висновку про те, що для цілей правового регулювання слід розмежовувати поняття «клімат» як об'єкт правової охорони і поняття «кліматичні ресурси» як два різні об'єкти еколого-правового регулювання, або ж докорінно переглянути усталені доктринальні погляди на категорію «природний ресурс», запозичену екологічним правом у інших (зокрема, економічних та природничих) наук, яких цікавлять насамперед корисні властивості природи, тобто, відмовитись від вузького підходу до розгляду кліматичних природних ресурсів лише в якості джерел споживання, а розглядати їх як немайнові природні блага, тобто, не залучені до господарського обігу елементи

екологічних систем, про що переконливо зазначається в науковій літературі [85, с. 70].

Питання про співвідношення між кліматом і кліматичними ресурсами виходять за межі чисто наукового, адже дозволяє визначитися з можливістю встановлення щодо клімату права власності. Підстава для такої дискусії закладена у ст. 13 Конституції України, яка проголошує *всі природні ресурси*, які знаходяться в межах території України, об'єктами права власності Українського народу. Невичерпний перелік природних ресурсів, наведений у цій конституційній нормі, порушує питання про те, чи можна вважати клімат (кліматичні ресурси) об'єктом права власності Українського народу?

В науці існують різні позиції з цього приводу. Так, на думку Комарницького В.М., Шевченко В.І., Слькіна С.В. право власності не є всеосяжним. Тому не всі природні ресурси за своїми властивостями можуть перебувати у власності, а лише ті з них, котрі є відносно стабільними і підлягають індивідуалізації (земля, надра, води, ліси, тваринний світ, природно-заповідні об'єкти). Інші елементи навколишнього природного середовища не здатні через об'єктивні властивості бути об'єктами власності (вітрова та сонячна енергія, атмосферне повітря, кліматичні ресурси й інше), тому що не можуть бути об'єктом привласнення з боку людини та суспільства [73, с. 341; 74, с. 34].

Таку ж позицію висловлюють А.В. Гетьман, М.В. Шульга, О.В. Конишева та інші вчені [46, с. 75].

На думку І.І. Каракаша, природне походження природних об'єктів та їх ресурсів до цього часу є приводом для сумнівів у необхідності, можливості, допустимості, а головне, у справедливості встановлення права власності на природні багатства. Вони, на думку науковця, можуть і повинні належати на основі категорії народного надбання країни їх місцезнаходження, а використання може здійснюватися на основі загального і спеціального природокористування [57, с. 155].

Іншу наукову позицію відстоює О.Б. Кишко-Єрлі, яка, досліджуючи правове регулювання використання відновлювальних джерел енергії, пропонує

вітрову та сонячну енергію, які періодично виникають та існують в межах території України, визнати об'єктами права власності Українського народу (держави) в якості похідного від проголошеного ст. 13 Конституції України права власності Українського народу на атмосферне повітря [60, с. 7, 96; 59, с. 251-254]. Водночас, чи можлива реалізація права власності, яке має речову природу, на клімат?

Право власності у суб'єктивному розумінні визначається, за загальним правилом, через триєдину систему правомочностей власника, визначених у ст. 317 Цивільного кодексу України: право володіння, користування і розпорядження. Як зазначають науковці [46, с. 76-77], ні в екологічному, ані в цивільному законодавстві України не визначено поняття «володіння», «користування» і «розпорядження» як складових елементів права власності на природні ресурси, тому вони сформульовані в науковій літературі. Зокрема, право володіння означає можливість фактичного (фізичного чи господарського) панування над природним об'єктом. Під правом розпорядження розуміється визнана за власником і гарантована йому можливість вчиняти дії, спрямовані на зміну юридичного статусу, цільового призначення чи стану природних об'єктів, визначення їх юридичної долі. Право користування природних об'єктів передбачає можливість споживання їх корисних властивостей.

Клімату, як відомо, притаманна періодична змінюваність, стихійність процесів утворення, переміщення і циркуляції атмосферних мас, які формують кліматичні явища того чи іншого регіону. Неможливо зафіксувати клімат в межах територіально-просторових кордонів. Досить складно здійснити його фізичну індивідуалізацію, що необхідно для встановлення фізичного або господарського панування над кліматом як над річчю (право володіння). Викликає сумнів і можливість як завгодно розпорядитися кліматом, в тому числі відчужити, знищити, пошкодити його в контексті реалізації правомочності розпорядження. Реально можливим є лише використання корисних властивостей клімату (кліматичних ресурсів). При цьому, необхідно враховувати, що із залученням у виробництво в якості відновлювальних джерел енергії такі

кліматичні ресурси як сонячна і вітрова енергія втрачають свій екологічний зв'язок із навколишнім природним середовищем, перетворюючись на матеріальні цінності, внаслідок чого не можуть вважатись об'єктами еколого-правової охорони, у зв'язку з чим, більш коректно говорити про використання відповідних джерел енергії, а не клімату в його комплексному значенні.

Зазначене дозволяє вважати, що клімату об'єктивно *не притаманні властивості речового характеру*, в зв'язку з чим здійснення суб'єктами правовідносин права власності як речового права є неможливим.

У науковій літературі можливість поширення права власності Українського народу на клімат обґрунтовується його генетичним зв'язком із *атмосферним повітрям*. Стверджується про те, що викиди парникових газів, які призводять до зміни клімату, є різновидом використання атмосферного повітря, на яке проголошується право власності народу [71, с. 452-458; 313, с. 82].

Водночас, у юридичній літературі немає єдиного погляду на те, чи можлива реалізація права власності на атмосферне повітря. Так, на думку М.М. Бринчука, «індивідуалізувати атмосферне повітря не уявляється можливим». Основним способом індивідуалізації природних об'єктів є встановлення державних кордонів. До атмосферного повітря, на думку вченого, цей спосіб не може бути застосований, адже «встановленням кордонів можливо індивідуалізувати лише повітряний простір», внаслідок чого «атмосферне повітря не може бути об'єктом права ні особистої, ні державної власності» [17, с. 51-53]. То як тоді розглядати здійснення викидів парникових газів, що впливають на клімат?

Відповідь на це питання, на наш погляд, лежить у площині співвідношення суміжних, але не тотожних понять «*атмосферне повітря*» і «*атмосфера*». Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», атмосферне повітря – це життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень. Забруднення атмосферного повітря за цим Законом означає зміну складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження або утворення в ньому

фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, що можуть негативно впливати на здоров'я людини і стан навколишнього природного середовища.

За змістом зазначеної статті, парникові гази як хімічні речовини газоподібного стану впливають на стан атмосферного повітря. Водночас, не є безспірним питання про те, чи справляють парникові гази (особливо такі як двоокис вуглецю, закис азоту і метан, що мають джерела як антропогенного, так і природного походження), прямий негативний вплив на здоров'я людини і стан навколишнього природного середовища.

На наш погляд, такий вплив носить опосередкований характер – у посиленні «парникового ефекту», що викликає підвищення температури повітря та посилення інтенсивності несприятливих кліматичних явищ, а через них – впливає на життя і благополуччя людини, що ускладнює застосування до парникових газів критеріїв якості атмосферного повітря¹⁰. Крім того, при здійсненні забруднення викидами парникових газів не відбувається використання корисних властивостей цього компонента природи (наприклад, кисневих, енергетичних ресурсів тощо). У зв'язку із зазначеним, вважаємо, що більш коректно розглядати відведення антропогенних викидів парникових газів однією з форм використання *атмосфери* як простору над поверхнею Землі, в якому знаходиться природна суміш газів [17, с. 49; 309, с. 42].

Необхідно враховувати, що парникові гази мають здатність до розсіювання і переміщення на великі відстані, у зв'язку з чим, їхні концентрації у глобальній атмосфері не залежать від місця локалізації викидів. Те ж саме можна стверджувати і про кліматичні процеси, які в силу об'єктивних законів природи неможливо утримувати на кордоні будь-якої з держав. Тому світовим співтовариством висловлюється серйозна занепокоєність тим, що від зміни клімату не обов'язково потерпатимуть саме ті держави, якими здійснюються найбільші обсяги антропогенних викидів парникових газів. У резолюції

¹⁰ Це питання стало наріжним каменем у всесвітньо відомій справі за позовом штату Масачусетс проти Агентства по охороні навколишнього середовища, яким влада штату вимагала зобов'язати Агентство регулювати викиди парникових газів як того вимагає Закон про чисте повітря [374]. Рішенням Верховного Суду США було визнано, що парникові гази є речовинами, які навіть за відсутності доведеного впливу на зміну клімату, впливають на *благополуччя* нинішнього і прийдешнього поколінь американських громадян.

Генеральної Асамблеї ООН №43/53 «Про охорону глобального клімату для нинішнього і майбутніх поколінь людства» [225] з цього приводу проголошується, що зміна клімату зачіпає все людство вцілому і повинна вирішуватися в глобальних масштабах із тим, щоб забезпечити врахування життєвих інтересів цілого людства. Враховуючи те, що зміна клімату є предметом спільного занепокоєння людства, а несприятливі наслідки зміни клімату не обмежуються кордонами окремих держав, вирішення цієї проблеми об'єктивно неможливе без тісного міжнародного співробітництва.

Як відомо, у міжнародному екологічному праві для позначення природних територій та об'єктів, які становлять цінність для всього людства та не можуть бути збережені зусиллями окремих держав, виділяється категорія так званих міжнародних універсальних природних об'єктів (ресурсів), на які, навідміну від міжнародних розподільних ресурсів, ні одна держава світу не вправі претендувати на поширення свого суверенітету незалежно від того, чи знаходяться вони в міжнародному просторі, або в межах державної території [306, с. 9 - 11; 131, с. 90 – 91]. Сьогодні до них офіційно відносять атмосферне повітря, Антарктику, космічний простір, міжнародне морське дно так, як це закріплено у відповідних конвенціях. Вважаємо, що до таких об'єктів необхідно віднести і клімат як *універсальний міжнародний об'єкт*, який потребує охорони спільними діями усіх держав світу в якості спільного блага в інтересах нинішнього і прийдешнього покоління людства, та на який не поширюється державний суверенітет і національна юрисдикція жодної з держав.

Проведений аналіз дозволяє вважати, що клімату притаманні також спеціальні, власне юридичні ознаки, які дозволяють охарактеризувати сутність його правової охорони: є універсальним міжнародним об'єктом; не має властивостей речового характеру; визнаний нормами міжнародного екологічного права у якості об'єкта, на який здійснюється небезпечний антропогенний вплив; його якісний стан залежить від юридично визначених видів господарської діяльності, пов'язаних зі здійсненням антропогенних викидів парникових газів.

Висновок до розділу I

1. В залежності від розвитку міжнародно-правового регулювання охорони клімату в розвитку наукової думки про клімат можна умовно виділити три основні періоди: 1) зародження наукових ідей, гіпотез, уявлень про зміну клімату як майбутню проблему охорони навколишнього природного середовища, який розпочався у 80-х рр. ХХ ст. і тривав до прийняття Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (1980 - 1992 рр.); 2) аналіз правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, на міжнародному рівні, який умовно тривав від прийняття Рамкової конвенції ООН про зміну клімату до набрання чинності Кіотським протоколом до цієї Конвенції (1992 - 2005 рр.); 3) визнання клімату самостійним об'єктом еколого-правової охорони і дослідження особливостей правового регулювання діяльності, що на нього впливає, на національному рівні (від 2005 р. і до сьогодні).

2. У сучасному екологічному праві не вироблено єдиного підходу до розуміння сутності та ознак клімату як об'єкта охорони навколишнього природного середовища. У більшості джерел клімат характеризується крізь призму інституту загального (кліматичні умови) або спеціального (кліматичні ресурси) природокористування та розглядається переважно як джерело споживання для задоволення потреб людини, а проблема зміни клімату характеризується в межах правової охорони атмосферного повітря, озонового шару та переважно в контексті міжнародних заходів його охорони. На сучасному етапі багато науковців схиляються до визнання клімату самостійним об'єктом екологічного права. У значній кількості наукових праць аналізуються окремі аспекти правового регулювання діяльності, що впливає на клімат. Водночас, комплексних досліджень поняття та юридичних ознак клімату як об'єкта еколого-правової охорони, його місця в системі об'єктів екологічного права, особливостей законодавчого регулювання його охорони, в Україні не проводилося.

3. Для цілей еколого-правових досліджень доцільно відмовитися від вузького природничонаукового визначення клімату в регіональному аспекті, яке не відтворює істотних юридичних ознак цього явища, а розглядати його у глобальному аспекті, що дозволяє враховувати комплекс факторів, які на нього впливають.

4. Правова охорона клімату передбачає розробку та реалізацію комплексу заходів, спрямованих на пом'якшення зміни клімату та забезпечення адаптації до неї, що знаходять свій прояв у відповідних напрямках (формах) правового регулювання: скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел; раціональне використання, охорона та відтворення якості природних поглиначів парникових газів (лісів, земель, ґрунтів, рослинності тощо); забезпечення адаптації екологічних систем та людини до несприятливих наслідків зміни клімату. Вказане дозволяє вважати клімат новим особливим об'єктом екологічного права, який підлягає комплексній правовій охороні, спрямованій на недопущення стану рівноваги кліматичної системи.

5. Клімат як об'єкт правової охорони недоцільно ототожнювати з погодою, що підлягає використанню в якості природного ресурсу, та слід відмежовувати від кліматичних ресурсів, які на даному етапі розвитку суспільства не потребують правової охорони. Здійснення антропогенних викидів парникових газів із джерел можна розглядати в якості однієї з форм забруднення атмосфери.

6. Відсутність у клімату властивостей речового характеру не дозволяє реалізувати щодо нього правомочності володіння та розпорядження, у зв'язку розглядати його в якості об'єкта права власності (в тому числі Українського народу) недоцільно. Глобальний характер цього об'єкта, складність його індивідуалізації і територіально-просторового обмеження, неможливість здійснення охорони зусиллями однієї держави, дозволяють розглядати клімат в якості міжнародного універсального об'єкта, на який не поширюється державний суверенітет і національна юрисдикція жодної з держав світу, та який охороняється як спільне благо всього людства.

РОЗДІЛ II. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ КЛІМАТУ

2.1. Правове регулювання охорони клімату за законодавством України в контексті гармонізації з міжнародно-правовими зобов'язаннями

Протягом останніх десятиліть відбувається динамічний розвиток правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, визначальним фактором якого є міжнародне співробітництво в цій сфері. Наша держава є стороною глобальних екологічних угод і двосторонніх домовленостей, спрямованих на подолання зміни клімату, відповідно до яких національне законодавство підлягає гармонізації з міжнародно-правовими вимогами.

Передумовами для формування законодавчого регулювання охорони клімату на національному рівні є ризики і загрози, що викликані негативними проявами зміни клімату на території України¹¹ [113, с. 35-36; 267, с. 4]. Такі зміни негативно впливають не лише на якість навколишнього природного середовища, а й завдають значних збитків суспільству і державі¹², що визначає публічний інтерес у розробці дієвих заходів, які мають забезпечити пом'якшення зміни клімату і адаптацію до неї на національному рівні. Підкріплений державно-владним впливом, цей інтерес об'єктивується у правових нормах і нормативно-правових актах, за допомогою яких узгоджуються інтереси учасників суспільних відносин щодо охорони клімату, здійснюється їх правове регулювання.

У теорії права під правовим регулюванням розуміється здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування [51, с. 207-208], а також їх юридичне закріплення,

¹¹ Протягом останніх 20 років температура літнього періоду в Україні відбувалися рідкісні метеорологічні явища, які раніше спостерігалися один раз на 50 або 100 років. Повторюваність таких явищ збільшилася майже у 1,5-2 рази [267, с. 4].

¹² За інформацією міжнародних організацій, у 2006 р. та 2008 р. Україна була одним зі світових лідерів за кількістю осіб, що постраждали від стихійних явищ. За оцінками Міжнародного банку реконструкції та розвитку, щорічний збиток від природних надзвичайних ситуацій в Україні сягнув близько 340 млн. \$ США [300].

охорона і розвиток [285, с. 529]. У цьому процесі приймає участь складна взаємодія багатьох правових явищ: правових норм, актів застосування норм права, правовідносин, правотворчості, правосвідомості, правової культури.

Первинним і одним із основних засобів правового регулювання є норма права, що загалом визначається в науці як загальнообов'язкове формально визначене правило (модель, еталон) поведінки суб'єктів правовідносин, встановлене або санкціоноване державою [1, с. 280; 285, с. 297-299; 51, с. 249]. Аналіз правових норм дозволяє визначити коло суб'єктів, об'єктів та зміст суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, розкрити правила поведінки та обставини, за яких вони застосовуються.

Не менш важливу роль у здійсненні правового регулювання виконують нормативно-правові акти і приписи – офіційні акти-волевиявлення (рішення) уповноважених суб'єктів права, які встановлюють (змінюють, припиняють) правові норми з метою регулювання суспільних відносин, адже саме вони обслуговують нормативну основу механізму правового регулювання, приводять до дії нові юридичні норми, забезпечують їх зміну та припинення, підвищують ефективність [1, с. 280; 285, с. 293-294].

Співвідношення норм права і нормативно-правових приписів (актів) є відображенням діалектичного зв'язку системи права, як сукупності принципів і норм права, якій притаманна єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згрупованість норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі, підгалузі), із відповідною системою законодавства - сукупністю взаємодіючих між собою нормативно-правових актів [51, с. 244, 262-266].

Враховуючи зазначене, доцільно проаналізувати стан правового регулювання охорони в Україні, зосереджений на його основних інструментах - правових нормах, які регулюють діяльність, що впливає на клімат, та нормативно-правових актах і приписах, що їх закріплюють, який дозволить визначити особливості та співвідношення змісту (права) і форми (законодавства) правового регулювання в цій сфері.

Фундаментальні установчі норми, які закладають основи правового регулювання екологічних відносин, у тому числі в сфері охорони клімату, на національному рівні містяться в Конституції України [76]. Однією з них є ст. 16 Основного Закону, що закріплює обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку і підтримувати екологічну рівновагу на всій території України, та в умовах визнання сучасними науками наявності ризиків і загроз, викликаних регіональними проявами зміни клімату, національній безпеці слугує підставою для закріплення в законодавстві конкретних юридичних засобів, спрямованих на регулювання діяльності, що впливає на клімат, в Україні.

Безпосереднє значення для попередження зміни клімату та адаптації до її негативних наслідків має конституційна гарантія абсолютного права на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50 Конституції України), адже сьогодні як на міжнародному, так і на національному рівні отримує визнання той факт, що зміна клімату створює безпосередню та довгострокову загрозу для людей і спільнот в усьому світі та має наслідки для повного дотримання прав людини¹³. Оскільки мова йде про такі фундаментальні права людини як право на життя, здоров'я, культуру, воду, їжу, притулок, та на думку С.М. Кравченко, конкретні формулювання в договорах з прав людини можуть бути застосовані для боротьби зі зміною клімату, про що свідчать приклади застосування цього підходу і отримання позитивних результатів [80 нижче, с. 18].

Фундаментальне значення для розробки інструментів і заходів по охороні клімату має базовий Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» №1264-ХІІ від 25.06.1991 р. [226], який визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища. Відправне значення з точки зору формування правової охорони клімату має ст. 5 цього Закону, що визначає об'єкти навколишнього природного середовища, які підлягають правовому регулюванню і охороні, що дозволяє застосовувати до них відповідні правові, економічні, організаційні заходи:

¹³ Див.: резолюція Ради ООН «Права людини і зміна клімату» №7/23, постанова НАНУ «Регіональні зміни клімату в Україні на фоні глобальних кліматичних процесів» від 27.01.2010 р. №13 [271].

програмування (ст. 5), комплексні наукові дослідження (ст. 8), екологічний моніторинг і прогнозування (ст.ст. 22-24); екологічне інформаційне забезпечення (ст.ст. 25-25¹), екологічну експертизу (ст.ст. 26-30), стандартизацію і нормування (ст.ст. 31-33), екологічний контроль (ст.ст. 34-37); еколого-економічні засоби регулювання (ст. 41-48), відповідальність (ст.ст. 68-70).

Але положеннями цього Закону клімат не визнаний об'єктом правової охорони навколишнього природного середовища, у зв'язку з чим вказані еколого-правові засоби, інструменти, вимоги на нього формально не поширюються, а правове регулювання діяльності, яка негативно впливає на клімат, здійснюється в межах правової охорони інших об'єктів навколишнього природного середовища: атмосферного повітря, лісів, земель, ґрунтів, вод тощо.

Враховуючи зазначене, необхідно внести зміни до ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», доповнивши частину 1 цієї статті після слів «природні комплекси» словом «клімат», що слугуватиме підставою для поширення на клімат закріплених ним засобів еколого-правового регулювання, а також для розробки щодо нього спеціальних заходів охорони.

Правове регулювання діяльності, що впливає на клімат, здійснюється на підставі Закону України «Про охорону атмосферного повітря» №2707-ХІІ від 16.10.1992 р. в редакції від 16.10.2012 р. [224], який визначає правові і організаційні основи та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря. Зокрема, ст. 16 цього Закону містить спеціальне положення, яке зобов'язує підприємства, установи, організації та громадян-суб'єктів підприємницької діяльності відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, проводити роботу щодо зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату (ч. 2).

Диспозиція наведеної норми не визначає, яким чином (добровільно чи в обов'язковому порядку) зобов'язані суб'єкти повинні «проводити роботу» щодо зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату. Тому приєднуємося до пропозиції М.В.

Шульги затвердити постановою Кабінету Міністрів України конкретний перелік тих видів діяльності, що можуть впливати на клімат, та встановити обмежувальний режим їхнього здійснення [315, с. 295]. Доцільно визначити при цьому і перелік самих цих речовин, оскільки на сьогодні він закріплений на рівні міжнародних правових норм, які є складовою відповідних міжнародних механізмів охорони клімату.

Уповноважуючою нормою щодо клімату можна вважати положення ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», що визначає організаційно-економічні заходи охорони атмосферного повітря, до яких відносить можливість надання суб'єктам господарювання податкових, кредитних та інших пільг у разі впровадження ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, а також застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат. Наведена норма є бланкетною, оскільки знаходить своє змістовне наповнення у ст. ст. 158, 197, п. 4 розд. XX Перехідних положень та інших нормах Податкового кодексу України №2755-VI від 02.12.2010 р. (далі – ПКУ) [132], що закріплюють умови та підстави для пільгового оподаткування податком на прибуток та податком на додану вартість суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана з реалізацією заходів енергозбереження, енергоефективності та використання відновлювальних (альтернативних) джерел енергії. Втім, спеціальних податкових пільг для суб'єктів господарювання у разі безпосереднього застосування ними заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат, цей Кодекс не передбачає внаслідок чого ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» в цій частині не має механізму реалізації.

Спеціальні положення базового атмосфероохоронного Закону присвячені особливостям юридичної відповідальності за провадження діяльності, яка негативно впливає на клімат. Зокрема, як встановлено абз. 8 ч. 1 ст. 33 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [224], особи, винні у провадженні незаконної діяльності, яка негативно впливає на погоду і клімат, несуть відповідальність згідно із законом. Про можливість застосування юридичної

відповідальності за здійснення негативного впливу на клімат також згадується в абз. 5 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про гідрометеорологічну діяльність» від 18.02.1999 р. [151], яка визнає провадження гідрометеорологічної діяльності засобами, що можуть негативно впливати на погоду, клімат, навколишнє природне середовище порушенням у сфері гідрометеорологічної діяльності.

Вказані норми передбачають можливість закріплення у законодавстві об'єктивної правової підстави для застосування ретроспективної відповідальності у сфері правової охорони клімату. При цьому, логічно вважати, що визнання діяльності, яка негативно впливає на клімат, незаконною щонайменше потребує законодавчого регулювання порядку її провадження. За відсутності закону, який би визначив вимоги до здійснення такої діяльності, остання бути кваліфікована як незаконна не може.

Так, наприклад, ст. 78¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X (далі – КпАП) [69] є правовою підставою адміністративної відповідальності за порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ (погоди) у господарських цілях та санкцію за таке правопорушення у вигляді штрафу від п'яти до семи неоподаткованих мінімумів громадян. Порядок провадження вказаної діяльності, за змістом ч. 1 ст. 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [224], полягає у необхідності отримання відповідного дозволу на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ (погоди) у господарських цілях.

Однак, спеціальної норми, яка б передбачала адміністративну відповідальність за провадження незаконної діяльності, що впливає на клімат, цей Кодекс не містить. Тому враховуючи, що діяльність, яка впливає на погоду, визначена в частині першої статті 16 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», та діяльність, що впливає на клімат, охороні якого присвячено частину другу цієї статті, мають різний предмет правового регулювання, можна вважати, що визначене абз. 8 ч. 1 ст. 33 цього Закону правопорушення в частині, що стосується клімату, не підкріплене відповідною

санкцією. Це, в свою чергу, позбавляє обов'язок суб'єктів господарювання проводити роботу щодо зменшення викидів речовин, накопичення яких в атмосферному повітрі може призвести до негативних змін клімату, закріплений ч. 2 ст. 16 цього ж Закону, імперативного характеру.

Здійснення негативного впливу на клімат, яке може спричинити екологічну катастрофу, може бути підставою кримінальної відповідальності за умови, що відповідає ознакам злочину «екоцид», закріпленого ст. 441 Кримінального кодексу України (далі – ККУ) [88] об'єктивна сторона якого знаходить свій прояв у трьох формах: 1) масове знищення рослинного або тваринного світу, 2) отруєння атмосфери або водних ресурсів, 3) вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу [88, с. 1389]. До останньої (третьої) форми цього злочину відноситься військове або будь-яке вороже використання засобів впливу на природне середовище, заборонене Конвенцією про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977 р. [5, с. 48-52].

Таким чином, у діючому атомсфероохоронному законодавстві України міститься ряд спеціальних правових норм, які визначають юридичні моделі поведінки суб'єктів суспільних відносин щодо охорони клімату: покладають на них вимоги та зобов'язання щодо зменшення негативного впливу на клімат, наділяють їх правомочностями у зв'язку зі здійсненням ними заходів, які зменшують негативний вплив на клімат, встановлюють заборони щодо здійснення діяльності, яка справляє негативний антропогенний вплив на клімат. У зв'язку з чим керуючись теоретико-правовою класифікацією за характером приписів їх можна класифікувати на: а) норми-зобов'язання; б) уповноважуючі норми; в) норми-заборони [285, с. 299 – 309; 1, с. 284-288].

За функціональним призначенням ці норми є регулятивними. Однак, більшість передбачених ними правил поведінки все ще не достатньо формалізовані, самі норми часто є бланкетними або відсильними, внаслідок чого вони не знаходять реалізації у поведінці суб'єктів відповідних відносин.

Крім того, існують нормативні приписи, що вказують на застосування юридичної відповідальності за провадження діяльності, що негативно впливає на клімат, тобто, закладають підстави для фіксації в законодавстві спеціальних охоронних норм, які могли б передбачати спеціальні види правопорушень. Але, як показав їх аналіз, у частині, що стосується клімату, такі положення не підкріплені відповідними санкціями.

Охорона клімату як міжнародного універсального об'єкта екологічного права є предметом тісного міжнародного співробітництва більшості держав світу. Хронологічно зародження правових ідей і засобів, спрямованих на обмеження негативного антропогенного впливу на клімат на транскордонному рівні відбулося в саме міжнародно-правових актах по охороні навколишнього природного середовища та попередження забруднення глобальної атмосфери. Відповідно до ст. 19 Конституції України, чинні міжнародні договори України є частиною національного законодавства України [213]. Відтак, аналіз правового регулювання охорони клімату в Україні не може бути повним без урахування міжнародних договорів України, які регулюють правові заходи по його охороні.

Основоположним спеціальним міжнародно-правовим актом, яким започатковано правову охорону клімату як цілеспрямований напрям охорони довкілля, можна вважати Рамкову конвенцію Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату від 9 травня 1992 р. (далі – РКЗК ООН, Конвенція) [247]. У ній вперше офіційно проголошено, що зміна клімату та її несприятливі наслідки є предметом спільного занепокоєння людства, й визнано те, що саме в результаті людської діяльності відбулося істотне збільшення концентрації парникових газів в атмосфері, яке посилює природний парниковий ефект, що може призвести до додаткового потепління Землі та несприятливо вплинути на природні екосистеми і людство (преамбула). Це та інші положення Конвенції, хоча й суто декларативні (норми-декларації), створили підстави для розробки міжнародно-правових заходів, спрямованих на пом'якшення зміни клімату.

Крім того, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату закріпила спеціальні норми-дефініції, що містять специфічні терміни й поняття, такі як «несприятливі

наслідки зміни клімату», «зміна клімату», «кліматична система», «викиди», «парникові гази», «нагромаджувач», «поглинач», «джерело», які визначають значення правових та фізичних явищ, які є характерними саме для даної сфери відносин (ст. 1). Конвенція також визначила ключову мету правового регулювання охорони клімату (ст. 2) та низку принципів формування міжнародного правового режиму його охорони (ст. 3).

Центральне місце в правовому регулюванні відіграють норми, які покладають на держави як на суб'єктів міжнародних відносин зобов'язання щодо реалізації міжнародних і національних заходів в означеній сфері. Так, ключове зобов'язання, зафіксоване ст. 4.2 Конвенції, полягає в тому, що Сторони Додатку I повинні проводити національну політику і застосовувати відповідні заходи з пом'якшення зміни клімату шляхом обмеження своїх антропогенних викидів парникових газів і захисту та підвищення якості своїх поглиначів і накопичувачів парникових газів для повернення до кінця поточного десятиліття до рівнів викидів 1990 року. Крім того, ст.ст. 4, 12 цієї Конвенції визначено зобов'язання всіх Сторін забезпечувати підготовку національних кадастрів всіх парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар; підгототовку національних та регіональних програм, які містять у собі заходи пом'якшення наслідків зміни клімату і заходи по сприянню адекватній адаптації до зміни клімату; співпрацювати в питаннях розробки, застосування і передачі технологій, методів і процесів, які дають можливість обмежити, знизити або припинити викиди парникових газів; сприяти раціональному використанню поглиначів і накопичувачів парникових газів, включаючи біомасу, ліси, океани та інші наземні, прибережні і морські екосистеми, а також їх охорони і підвищенню якості; співпрацювати при проведенні наукових досліджень, систематичних спостережень, створенні банків даних щодо зміни клімату та інші.

Слід відмітити, що більшість положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату не містить абсолютно визначених правил своєї реалізації. Так, усі закріплені ст. 4 Конвенції міжнародні зобов'язання стосовно розробки

національних програм, передачі технологій та інші виконуються Сторонами «з урахуванням спільної, але диференційованої відповідальності і конкретних національних і регіональних пріоритетів, цілей та умов розвитку», а ключове зобов'язання за ст. 4.2 РКЗК, яке передбачає повернення Сторін Додатку I до їхніх колишніх рівнів антропогенних викидів парникових газів, чітко не визначає кількісних показників таких рівнів і обмежене терміном дії «до кінця нинішнього десятиліття».

Вказане дозволяє стверджувати про те, що норми РКЗК ООН застосовуються Сторонами в силу їхнього волевиявлення і наявних можливостей, залишаючи право вибору способів виконання своїх зобов'язань державам. У згаданому контексті слід погодитися з висловленою в контексті дослідження земельно-правових колізій думкою А.М. Мірошніченко про те, що Рамкова конвенція ООН про зміну клімату хоча й передбачає цілу низку заходів, що мають бути вжиті на національному рівні, проте не містить жодної норми, що могла б регулювати земельні відносини безпосередньо [106, с. 208].

Разом з тим, ця Конвенція визначає низку установчих положень: а) норми-проголошення, які висвітлюють основні причини проблеми клімату, концепцію правового регулювання в досліджуваній сфері; б) норми-цілі, які визначають мету правового регулювання; в) норми-дефініції, які роз'яснюють терміни й поняття, характерні для сфери правового регулювання охорони клімату; г) норми-принципи, в яких сформульовано основні засади правової охорони клімату. З теоретико-правових позицій такі норми відносяться до спеціалізованих правових норм, які містять нетипові приписи і не мають ознак, притаманних класичним нормам права, проте ознаменують введення в правове регулювання нових видів суспільних відносин [285, 304 – 309].

Конвенція в силу свого рамкового характеру окреслила основні кліматоохоронні заходи, які можуть розроблятися та вживатися державами на національному рівні, але не визначила чіткого порядку їх реалізації. У зв'язку з цим, важливе регулятивне значення для практичної реалізації положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату має Кіотський протокол до цієї

Конвенції від 11 грудня 1997 р. (далі – Протокол, КП) [245], який закріпив юридичний механізм регулювання (скорочення) викидів парникових газів.

Відповідно до ст. 3 цього Протоколу на Сторони Додатку I до РКЗК ООН покладається обов'язок забезпечити умови для того, щоб їх сукупні антропогенні викиди парникових газів не перевищували встановленої ним кількості парникових газів, яка згідно з Додатком В до Кіотського протоколу має бути скорочена принаймні на 5% порівняно з базовим рівнем 1990 року за перший період зобов'язань до 2012 року, та на 18% цього рівня - у другому періоді дії зобов'язань, який триватиме з 2013 по 2020 роки.

Кількісне зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів за ст. 3, яке має імперативний характер, доповнене методами «гнучкості» (диспозитивності). Ними є так звані «гнучкі механізми» Кіотського протоколу (від англ. «*flexible mechanisms*»), які передбачають право Сторін Додатку I змінювати свою «встановлену кількість» парникових газів, зафіксовану в Додатку В: «механізму спільного впровадження» (далі - МСВ), що закріплений статтею 6; «механізму чистого розвитку» (далі - МЧР), визначеного статтею 12, та механізму міжнародної торгівлі викидами відповідно до статті 17 Кіотського протоколу.

Ці механізми дозволяють державам відступати від встановлених вимог зі скорочення викидів парникових газів, здійснюючи переуступку своїх встановлених прав на викиди парникових газів шляхом реалізації спільних проектів зі скорочення викидів та/або збільшення їх поглинань, або безпосередньої купівлі-продажу одиниць встановленої кількості парникових газів. Цим імперативні методи директивного скорочення викидів доповнені методами диспозитивності: стимулів та заохочень.

Кіотський протокол передбачає тісний зв'язок між регулюванням антропогенних викидів парникових газів із джерел та раціональним використанням, відтворенням та охороною їх природних поглиначів (земель, ґрунтів, лісів, вод тощо). Так, ст. 3 Кіотського протоколу дозволяє Сторонам при виконанні своїх кількісних зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів використовувати «чисті» зміни у кількості викидів із джерел і абсорбції

поглиначами парникових газів, які є прямим результатом діяльності людини з лісонасадження, лісовідновлення та знеліснення, яка була розпочата після 1990 року, а також обрати з цією метою додаткові види діяльності, такі як управління лісовим господарством, орними землями, пасовищами, відновлення рослинного покриву, відновлення торфово-болотних угідь, що загалом кваліфікується як «діяльність у сфері землекористування, змін у землекористуванні і лісовому господарстві» («*Land-Use, Land-Use-Change and Forestry*» - далі *LULUCF*).

Таким чином, норми наведених міжнародних договорів є об'єктивними підставами для введення до сфери екологічного права нового виду відносин, які виникають у процесі провадження діяльності, що впливають на клімат. Керуючись змістом основного зобов'язання Сторін, зафіксованого в ст. 4 РКЗК ООН і ст. 3 Кіотського протоколу, їх можна попередньо охарактеризувати як урегульовані правовими нормами відносини, що спрямовані на обмеження (скорочення) антропогенних викидів парникових газів із джерел та/або на збільшення обсягів абсорбції парникових газів природними поглиначами парникових газів.

Положення ст. 6, 12, 17 Кіотського протоколу вказують на те, що суб'єктами цих відносин можна вважати: держави, які є Сторонами Додатку I до РКЗК ООН та Сторонами Додатку В до Кіотського протоколу; держави, які не є Сторонами Кіотського протоколу; юридичні особи, уповноважені Сторонами Додатку I брати участь у діях, які призводять до накопичення, передачі одиниць скорочення викидів парникових газів; суб'єкти господарювання Сторін Додатку I, діяльність яких пов'язана зі здійсненням антропогенних викидів парникових газів із джерел, визначених Додатком А до Кіотського протоколу.

Враховуючи наукові підходи до розуміння об'єктів правовідносин як майнових і немайнових благ, на підставі якого виникають такі правовідносини, або благ, на охорону якого вони спрямовані [1; 285], таким центральним об'єктом, на охорону якого направлені права та обов'язки Сторін РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї, є клімат як немайнове природно-соціальне благо. Водночас, права та обов'язки суб'єктів гнучких механізмів Кіотського

протоколу можуть бути обумовлені й іншими, в тому числі майновими інтересами. Тому існують підстави, поряд із центральним об'єктом цих правовідносин, виділити об'єкти, з приводу яких ці відносини виникають: антропогенні викиди парникових газів та умовні формально визначені права на них – вуглецеві одиниці, до яких відносяться: одиниці скорочення викидів (ОСВ), які утворюються в результаті реалізації проектів спільного впровадження; одиниці встановленої кількості (ОВК), надані державі Додатком В до Кіотського протоколу; одиниці абсорбції (ОА), утворені в результаті реалізації діяльності у секторі LULUCF; одиниці сертифікованого скорочення викидів (ОССВ) для механізму чистого розвитку. Враховуючи особливий об'єкт і предмет правового регулювання, вказані відносини можна умовно називати «кліматозахоронними».

Законом України від 29.10.1996 р. № 435/96-ВР Верховна Рада України ратифікувала Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату [247], а Законом України від 04.02.2004 р. №1430-IV - Кіотський протокол до цієї Конвенції [245], у зв'язку з чим на підставі ст. 9 Конституції України та ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV [213] їхні положення підлягають застосуванню як акти національного законодавства, а у випадку наявності інших правил ніж ті, що встановлені законодавчими актами України, мають перед ними пріоритет. Разом з тим, дія цих міжнародно-правових норм об'єктивно потребує імплементації у національну правову систему, що зумовлює закріплення в законодавстві відповідних засобів регулювання кліматозахоронних відносин на національному рівні.

Так, під впливом міжнародно-правових норм основні цілі й завдання державної політики щодо охорони клімату включені до державних екологічних та інших стратегій, концепцій, планів та програм. Хоча за своєю юридичною силою програмні документи як джерела екологічного права не вирізняються з-поміж інших нормативно-правових актів слід погодитись із тим, що вони мають особливу природу, визначаючи доктрину, концепцію, стратегію, принципи, основні заходи з реалізації державної політики у різних сферах, які чинять

суттєвий вплив на вирішення проблем державного характеру та на розвиток законодавства [32].

Так, Концепція національної екологічної політики на період до 2020 року, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. №880-р. [256] визначає підвищення якості атмосферного повітря та запобігання змінам клімату серед основних завдань національної екологічної політики.

Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21.12.2010 р. №2818-VI [220256] конкретизує зміст цього напрямку у цілях щодо оптимізації структури енергетичного сектору національної економіки шляхом збільшення обсягу використання енергетичних джерел з низьким рівнем викидів двоокису вуглецю до 2015 року на 10 % і до 2020 року на 20%; забезпечення скорочення викидів парникових газів відповідно до задекларованих Україною міжнародних зобов'язань за РКЗК ООН та Кіотським протоколом до неї; визначення до 2015 року основних засад державної політики з адаптації до зміни клімату; розроблення та поетапне виконання національного плану заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та запобігання антропогенному впливу на зміну клімату на період до 2030 року (ціль 2).

На виконання наведених цілей Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. №577-р [115] передбачає проведення науково-практичних досліджень щодо вразливості екологічних та соціально-економічних систем до зміни клімату, підготовку Національної кліматичної доктрини, забезпечення функціонування системи державного обліку, моніторингу, звітності антропогенних викидів парникових газів та інші заходи в цій сфері (п.п. 57-62).

Одним із перших спеціальних програмних документів щодо зміни клімату стала Кліматична програма України, затверджена постановою КМУ №650 від 28.06.1997 р. [205], що визначила низку організаційно-правових заходів,

спрямованих на вдосконалення системи моніторингу клімату, прогнозування і розвиток наукових досліджень у цій сфері.

З урахуванням необхідності виконання Україною зобов'язань РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї щодо охорони лісів як поглиначів парникових газів, Державна цільова програма «Ліси України» на 2010-2015 роки, затверджена постановою КМУ від 16.09.2009 р. №977 [170] передбачає заходи з підвищення рівня лісистості території України до 16,1%, що дозволить депонувати більше 1,5 млн. тон вуглецю і виділяти в атмосферу близько 1,2 млн. т. кисню з метою забезпечення підвищення стійкості лісових екосистем до впливу негативних факторів середовища, змін клімату.

Реалізація положень Кіотського протоколу до РКЗК ООН протягом першого періоду дії його зобов'язань здійснювалась згідно з затвердженим розпорядженням КМУ від 18.08.2005 р. №346 Національним планом заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [184], в якому закріплені основні заходи організаційного, економічного, правового та науково-технічного характеру щодо формування і реалізації державної політики в цій сфері.

Визнання низьковуглецевого розвитку в якості пріоритетів державної екологічної політики зумовило інтеграцію положень щодо попередження зміни клімату до програмних документів у інших галузях економіки. Так, наприклад, з метою покращення робіт з дегазації вугільних пластів, видобутку та утилізації метану на вугледобувних підприємствах за допомогою реалізації механізмів Кіотського протоколу наказом Міністерства вугільної промисловості України від 03.09.2007 р. №349 затверджена Концепція реалізації положень Кіотського протоколу на шахтах Міністерства вугільної промисловості [208]. На виконання Резолюції ІКАО А37-19 (Зведена заява про постійну політику і практику ІКАО в області охорони навколишнього середовища. Зміна клімату) Державною авіаційною службою України затверджено План дій України щодо скорочення викидів CO₂ у галузі авіації від 28 лютого 2013 р. [328] в якому визначено

заходи національної політики і діяльності України, що сприятимуть скороченню викидів вуглекислого газу.

Вказані державні екологічні та інші програми демонструють державний (публічний) інтерес до забезпечення охорони клімату не лише як питання міжнародних відносин, а й у якості важливого напрямку внутрішньої екологічної політики держави. Разом з тим, регулятивний потенціал цих актів, як правило, обмежений терміном дії, обов'язковістю для тих суб'єктів, яким вони адресовані, а ефективність їхнього виконання залежить від стану фінансування та інших перманентних обставин. Тому наявність значної кількості документів програмного характеру не вичерпує потреби у правових нормах і нормативно-правових приписах у цій сфері.

Спеціальний закон, покликаний визначити основні засади державної політики в сфері охорони клімату, в Україні відсутній. У зв'язку з цим, їх законодавче регулювання представлене переважно підзаконними нормативно-правовими актами і актами відомчого характеру, спрямованими на виконання міжнародних зобов'язань за РКЗК ООН і Кіотським протоколом до неї.

Так, оскільки реалізація міжнародних зобов'язань за РКЗК ООН та Кіотським протоколом до неї потребує визначення відповідальних за це організаційних структур, низкою нормативно-правових актів визначено органи державної влади, які здійснюють управління в сфері охорони клімату, та закріплено їхні функції та повноваження в цій сфері.

Одним із перших органів державної влади зі спеціальною компетенцією, створеним з метою Рамкової конвенції ООН про зміну клімату в цій сфері, стала Міжвідомча комісія із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, створена постановою КМУ від 14.04.1999 р. №583 [212].

Постановою Кабінету Міністрів «Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна» від 13.09.2002 р. №1371 [241] визначено органи державної влади, які несуть відповідальність за виконання зобов'язань, що випливають із членства України у діяльності міжнародних організацій за Рамковою конвенцією ООН про зміну

клімату, а саме: Держекоінвестагентство, Мінприроди, Міністерство Закордонних Справ та Мінекономрозвитку України.

Після ратифікації та набрання чинності Кіотським протоколом до РКЗК ООН указом Президента України від 12.09.2005 р. №1239/2005 [209] призначено координатора заходів щодо виконання зобов'язань за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до цієї Конвенції, в особі Міністерства екології та природних ресурсів, та доручено Кабінету Міністрів України розробити порядок координації зазначених заходів.

Постановою КМУ від 10.04.2006 р. №468 затверджений Порядок координації заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до зазначеної Конвенції [239], в якому закріплені обов'язки міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій за участю Національної академії Наук України щодо реалізації зазначених міжнародних договорів.

Постановою КМУ «Про утворення Національного агентства екологічних інвестицій України» №612 від 04.04.2007 р. [261] утворено Національне агентство екологічних інвестицій України як спеціально уповноважений орган центральної виконавчої влади, основним завданням якого є виконання вимог РКЗК ООН та впровадження механізмів Кіотського протоколу до неї та указом Президента України від 09.12.2010 р. № 1085/2010 [218] реорганізовано його у Державне агентство екологічних інвестицій.

Урядовою постановою «Про забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї» від 17.04.2008 р. №392 [161] Держекоінвестагентство визначено єдиним органом, уповноваженим на провадження від імені України міжнародної діяльності за Кіотським протоколом до РКЗК ООН, та наділено його повноваженнями на укладення угод із продажу частин установленої кількості викидів парникових газів на підставі рішення

Кабінету Міністрів України, погодженого з Міністерством економіки та Міністерством фінансів.

Таким чином, на виконання міжнародних зобов'язань України сформовано систему органів державної влади, які здійснюють управління в сфері охорони клімату в Україні, та визначено їхні функції та повноваження в цій сфері. Показово, що держава пішла не лише шляхом розширення повноважень діючих органів державної влади, а й створила нові органи зі спеціальною компетенцією в цій сфері. Водночас, оскільки переліку цих органів в наведених нормативних актах не передбачено, доцільно визначити його на законодавчому рівні.

На виконання ст. 4.1 а) РКЗК ООН, ст.ст. 5, 7 Кіотського протоколу, які зобов'язують державу забезпечити підготовку і надання до Секретаріату РКЗК ООН національних кадастрів всіх парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар (далі – національних кадастрів) та створити і забезпечити функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів (далі – національної системи оцінки), прийнято законодавчі акти, що регулюють питання обліку і оцінки парникових газів.

Зокрема, постановою КМУ затверджено Порядок функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар від 21.04.2006 р. №554 [242], який визначає систему організаційно-технічних заходів щодо спостереження, збирання, оброблення, передачі і збереження інформації, необхідної для оцінки даних про антропогенні викиди та абсорбцію парникових газів з метою забезпечення підготовки і подання до Секретаріату РКЗК ООН національного кадастру і національного повідомлення з питань зміни клімату.

Наказом Держекоінвестагентства №58 від 24.10.2008 р. затверджено Порядок проведення національної інвентаризації антропогенних викидів із джерел та поглинання поглиначами парникових газів [139], який регулює

процедуру інвентаризації антропогенних викидів парникових газів із джерел та їх абсорбції поглиначами з метою підготовки їх національного кадастру.

На виконання ст. 7.4 Кіотського протоколу та Керівних принципів ст. 7, що передбачають обов'язок держави забезпечити облік встановленої кількості парникових газів та їх скорочень, прийнято постанову КМУ «Про формування і ведення Національного електронного реєстру антропогенних викидів та абсорбції парникових газів» від 28.05.2008 р. №504 [262]. Цією постановою затверджене Положення про Національний електронний реєстр антропогенних викидів та абсорбції парникових газів.

Незважаючи на значну кількість нормативних актів, які регулюють особливості національної системи обліку і оцінки парникових газів, впродовж першого періоду дії Кіотського протоколу її функціонування було оцінене як незадовільне. Перш за все, не було визначено чіткого переліку суб'єктів, якій здійснюють оцінку парникових газів. Фактичні роботи з підготовки національного кадастру парникових газів виконував Український науково-дослідний гідрометеорологічний інститут функції та повноваження якого в цій частині не були визначені жодним нормативно-правовим актом, а фінансування здійснювалося на загальних підставах. По-друге, законодавство не передбачало чіткого механізму надання державними органами, суб'єктами господарювання інформації, необхідної для оцінки парникових газів, а також відповідальності за її ненадання чи неналежне надання. Ці та інші невідповідності у функціонуванні національної системи оцінки призвели до того, що у 2011 році міжнародні експерти, призначені Секретаріатом РКЗК ООН визнали її такою, що не виконує своїх загальних і спеціальних функцій, що мало наслідком тимчасову заборону на право здійснювати передачу вуглецевих одиниць за гнучкими механізмами Кіотського протоколу за національною процедурою [344].

З метою усунення вказаних недоліків розпорядженням КМУ від 07.11.2011 р. № 1194-р [260] при Держекоінвестагентстві утворено бюджетну установу «Національний центр обліку викидів парникових газів», а змінами, внесеними постановою КМУ №630 від 16.07.2012 р. до пунктів 4, 6 Порядку

функціонування національної системи оцінки [242147], передбачено обов'язки міністерств, інших ЦОВВ, місцевих державних адміністрацій, суб'єктів господарювання надавати інформацію, необхідну для оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, на запит Держекоінвестагентства протягом 30 днів з дати його надходження.

Завдяки цим та іншим заходам у 2012 році Україна відновила свій статус відповідності. Однак, основна проблема функціонування національної системи оцінки, залишилася. Вона, на наш погляд, полягає в тому, що поняття національної системи оцінки зводиться до окремих організаційно-технічних дій, які здійснюються на основних етапах формування національного кадастру внаслідок чого упущено принципове системне бачення національної системи оцінки парникових газів як всіх інституційних, правових та організаційних (процедурних) механізмів, створених державою для оцінки своїх антропогенних викидів із джерел та їх абсорбцію поглиначами парникових газів так, як воно визначене Керівними принципами статті 5 Кіотського протоколу, затвердженими рішенням Конференції Сторін №19/СМР.1 [354].

Тому на сьогодні наріла необхідність систематизувати правові норми, які регулюють питання національної системи обліку та оцінки парникових газів, розпорошені в різних документах, на рівні рамкового законодавчого акту, що дозволить комплексно визначити інституційну, функціональну та правову складову національної системи обліку і оцінки парникових газів в Україні.

Якісно однорідний напрям законодавства у сфері, що розглядається, утворюють нормативно-правові акти, які регулюють порядок реалізації заходів, спрямованих на скорочення антропогенних викидів із джерел та/або абсорбції парникових газів у рамках гнучких механізмів Кіотського протоколу.

Так, у порядку ст. 6 Кіотського протоколу, що визначає засади механізму спільного впровадження (далі – МСВ), прийнято постанову КМУ «Про затвердження Порядку підготовки, розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на скорочення обсягу антропогенних викидів парникових газів» від 22.02.2006 р. №206 [193], що визначає загальну процедуру підготовки, розгляду,

схвалення та реалізації проектів спільного впровадження (далі – ПСВ). Порядок передбачає дві процедури реалізації зазначених проектів: міжнародну, згідно з якою експертиза проекту може проводитися лише міжнародним детермінатором та верифікатором, а проект затверджується Наглядовим комітетом спільного впровадження; і національну, коли експертиза проекту проводиться національними або міжнародними детермінаторами і верифікаторами, а проект погоджується Держекоінвестагентством.

Відповідно, наказом Держекоінвестагентства №79 від 18.12.2008 р. затверджено Інструкції про реалізацію проектів спільного впровадження за національною процедурою [176], якою визначено особливості процедури попереднього погодження, детермінації, схвалення, затвердження та реалізації проектів спільного впровадження за національною процедурою.

Спеціальними наказами Держекоінвестагентства від 25.06.2008 р. затверджені «Вимоги до документів, у яких обґрунтовуються обсяги антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, для отримання листа-підтримки» [165] та «Вимоги до підготовки проектів спільного впровадження для отримання листа-схвалення» [166], якими встановлено перелік документів, а також загальні вимоги в частині побудови, оформлення та змісту документів, необхідних для отримання листа-підтримки і листа-схвалення, якими засвідчується потенційна можливість кваліфікації, а згодом затверджується кваліфікація та надається згода на реалізацію проекту зі скорочення антропогенних викидів та/або збільшення абсорбції парникових газів як ПСВ.

Вказаними законодавчими актами в цілому сформовано законодавче підґрунтя для реалізації механізму спільного впровадження в Україні, яке дозволило реалізувати близько 435 ПСВ, на які припадає більше 50% світового ринку одиниць скорочення викидів парникових газів, а також залучити на розвиток і модернізацію українських підприємств більше, ніж 900 млн. € екологічних інвестицій [52].

Однак, деякі важливі елементи механізму спільного впровадження в Україні не діють. Це, зокрема, стосується п. 3 Порядку підготовки, розгляду, схвалення

та реалізації проектів, спрямованих на скорочення обсягу антропогенних викидів парникових газів» [193], яким передбачено, що незалежні експертні та спеціалізовані організації набувають статусу національного верифікатора та/або детермінатора після акредитації Держекоінвестагентством в установленому ним порядку. Перелік національних верифікаторів та детермінаторів затверджує Кабінет Міністрів України.

Однак, до цього часу такого переліку національних верифікаторів та детермінаторів не затверджено, адже не врегульовано самого порядку акредитації незалежних експертів, які можуть бути національними детермінаторами та верифікаторами ПСВ, внаслідок чого національних експертів, які можуть здійснювати ці види експертизи ПСВ в Україні немає. Вказана прогалина істотно обмежує потенціал реалізації ПСВ за національною процедурою, подовжує терміни їх реалізації, слугує стримуючим фактором для розвитку ринку одиниць скорочення викидів та нівелює відмінність між національною і міжнародною процедурами МСВ.

Крім того, чинне законодавство не регулює порядку моніторингу викидів парникових газів, за допомогою якого здійснюється контроль відповідності фактичного скорочення викидів парникових газів запланованим обсягам викидів. Згідно з наказом Держекоінвестагентства від 20.07.2010 р. №98 «Щодо моніторингу стану реалізації проектів спільного впровадження» [319] моніторинг ПСВ здійснюється утвореною при Держекоінвестагентстві Робочою групою з питань моніторингу стану реалізації проектів спільного впровадження, що реалізуються на підприємствах України. Але на законодавчому рівні правових засад і порядку здійснення такого моніторингу не визначено.

Враховуючи зазначене, необхідно створити законодавчу базу для здійснення детермінації, моніторингу та верифікації проектів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів за механізмом спільного впровадження на національному рівні, а саме: розробити і затвердити на рівні постанов Кабінету Міністрів України порядок акредитації незалежних організацій на право здійснювати детермінацію, моніторинг та верифікацію ПСВ на національному

рівні та порядок проведення детермінації, моніторингу та верифікації ПСВ за національною процедурою.

Іншим механізмом, за допомогою якого здійснюються заходи зі скорочення антропогенних викидів парникових газів та/або їх абсорбції, є міжнародна торгівля встановленою кількістю парникових газів, що здійснюється шляхом укладення Україною міжнародних договорів купівлі-продажу одиниць встановленої кількості парникових газів. Так, протягом першого періоду дії Кіотського протоколу Україною укладено міжнародний договір купівлі-продажу одиниць встановленої кількості парникових газів з Організацією з розробки нових енергетичних та промислових технологій (Японія) та компаніями, уповноваженими Урядом Японії, за яким Україною на рахунки Японії перераховано 64 млн. вуглецевих одиниць [257; 258], та міжнародний договір з Міністерством докілья, сільськогосподарських та морських справ Іспанії, за яким Іспанії передано 3 млн. вуглецевих одиниць [259].

Оскільки Кіотський протокол не регулює порядку використання коштів, одержаних в результаті торгівлі за ст. 17, постановою КМУ від 22.02.2008 р. № 221 затверджено Порядок розгляду, схвалення і реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій та пропозицій щодо здійснення заходів, пов'язаних з реалізацією таких проектів і виконанням зобов'язань сторін Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [197], що визначає комплекс дій, спрямованих на скорочення викидів або збільшення поглинання парникових газів, адаптацію до наслідків зміни клімату згідно з Кіотським протоколом до цієї Конвенції та виконання укладених договорів про продаж установленої кількості викидів.

У зв'язку з необхідністю забезпечення цільового використання коштів Державного бюджету, одержаних за вказаними міжнародними договорами постановою КМУ від 16.07.2012 р. № 672 затверджено Порядок проведення конкурсу із закупівлі товарів, робіт і послуг у рамках реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій та заходів, пов'язаних з реалізацією таких проектів і виконанням зобов'язань сторін Кіотського протоколу до

Рамкової конвенції ООН про зміну клімату за кошти, отримані від продажу частин встановленої кількості викидів парникових газів» [195] та Деякі питання здійснення попередньої оплати закупівлі обладнання і устаткування, необхідних для реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій» [38].

Спеціальними урядовими постановами затверджено порядки, які регулюють особливості фінансування заходів, пов'язаних із реалізацією РКЗК ООН і Кіотського протоколу до неї: Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів, спрямованих на зменшення обсягів викидів (збільшення абсорбції) парникових газів (постанова КМУ від 23.03.2011 р. №348) [190]; Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для сплати внесків України до бюджетів Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Кіотського протоколу та Міжнародного журналу транзакцій (постанова КМУ від 09.06.2011 р. № 621) [191].

Наведеними законодавчими актами сформоване законодавче підґрунтя для реалізації скорочення антропогенних викидів парникових газів за ст. 17 Кіотського протоколу, що дозволило в порядку міжнародної торгівлі одиницями (частинами) установленої кількості розглянути і схвалити більш ніж 2360 проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій [52]. Водночас, формування такого законодавства активізувалося лише наприкінці першого періоду дії зобов'язань Кіотського протоколу, що знизило ефективність гарантування цільового фінансування відповідних заходів.

На засадах принципу екологізації матеріального виробництва деякі правові норми, які встановлюють екологічні вимоги до провадження господарської діяльності, пов'язаної зі здійсненням викидів парникових газів, знайшли своє нормативне закріплення у законодавчих актах неекологічного характеру. Одним із таких є Закон України «Про газ (метан) вугільних родовищ» № 1392-VI від 21.05.2009 р. [150], який регулює діяльність у сфері геологічного вивчення газу (метану) вугільних родовищ, у тому числі дослідно-промислової робробки, видобування і вилучення його під час дегазації та подальшого використання як матеріального та/або енергетичного ресурсу. Статтею 14 цього Закону

передбачено, що в разі, якщо діяльність з видобування газу (метану) вугільних родовищ здійснюється на умовах договору за проектами спільного впровадження, один із учасників цього договору зобов'язаний мати дозвіл на викид забруднюючих речовин в атмосферне повітря згідно з Кіотським протоколом до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату.

Таким чином, у порядку імплементації Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї в Україні сформувалась система нормативно-правових актів і приписів, які визначають: 1) цілі та завдання державної екологічної політики щодо регулювання негативного антропогенного впливу на клімат і адаптації до зміни клімату; 2) систему органів державної влади, які здійснюють управління в сфері охорони клімату, їх компетенцію і повноваження в цій сфері; 3) порядок і процедури здійснення функцій обліку та оцінки діяльності, що впливає на клімат; 4) порядок і процедури реалізації заходів зі скорочення антропогенних викидів із джерел та/або збільшення абсорбції парникових газів; 5) механізми фінансування зазначених заходів. У межах зазначених напрямів реалізуються якісно однорідні групи правовідносин, які утворюють організаційно-правове, функціонально-правове та економіко-правове забезпечення охорони клімату.

Вказана нормативна система базується на системі правових норм, які регулюють діяльність, що впливає на клімат: визначають ключові терміни і поняття (норми-дефініції), передбачають мету та завдання правової охорони клімату (норми-цілі), встановлюють принципи охорони клімату (норми-принципи), декларують концепцію, напрями розвитку державної політики в цій сфері (норми-проголошення), визначають юридичні моделі поведінки суб'єктів суспільних відносин у цій сфері (норми-правила поведінки, регулятивні норми): покладають на них вимоги та зобов'язання (норми-зобов'язання), наділяють правами у зв'язку зі здійсненням заходів, які зменшують негативний вплив на клімат (уповноважуючі норми), встановлюють заборони на здійснення діяльності, яка негативно впливає на клімат (норми-заборони), передбачають застосування юридичної відповідальності (охоронні норми).

Положення чинних міжнародних договорів України, які є частиною національного законодавства, передбачають системоутворюючі підстави для об'єднання проаналізованих правових норм, нормативно-правових актів і приписів у єдину систему: визначають клімат об'єктом, який потребує охорони; окреслюють спеціальний предмет правового регулювання - суспільні відносини, які виникають у процесі діяльності, що впливає на клімат, і спрямовані на скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел та на збільшення обсягів поглинань (абсорбції) парникових газів, а також передбачають унікальне поєднання методів: переуступки прав на викиди, методи експертних оцінок (детермінації, верифікації), квотування викидів та інших.

Відтак, зазначена система утворює підгалузь екологічного права, яка має свій об'єкт, спеціальний предмет правового регулювання, а також керується особливими методами, за якими може умовно називатись «кліматозахоронним правом». Процес формування цієї галузі не є завершеним, адже більшість проаналізованих законодавчих актів носять допоміжний характер, у той час як немає головного законодавчого акту, який би визначив основні засади державної політики в цій сфері, зокрема її цілі та завдання, принципи, основні напрями державного регулювання, а також внутрішні заходи по охороні клімату на національному рівні.

2.2. Проблеми адаптації законодавства України у сфері охорони клімату до законодавства Європейського Союзу

Суттєвий вплив на якісний розвиток правового регулювання охорони клімату в Україні впливають процеси інтеграції України до Європейського Союзу, наміри про які зафіксовані в багатьох законодавчих актах і політико-правових домовленостях¹⁴. План дій «Україна – Європейський Союз», що

¹⁴ Закон України «Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами» від 10.11.1994 р. № 237/94-ВР [248], указ Президента України «Про Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу» від 11.06.1998 р. № 615/98 [198], Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 р. № 1629-IV [162] та інші документи визначають питання охорони довкілля серед ключових напрямів двостороннього співробітництва України та Європейського Союзу. Однією з пріоритетних складових процесу інтеграції України у європейський простір є адаптація законодавства нашої держави до законодавства ЄС.

схвалений Кабінетом Міністрів України від 12.02.2005 р. та Угода про асоціацію між Україною та ЄС і його державами-членами, проект якої схвалено Європейською комісією 15.05.2013 р. [301] передбачають розширення співробітництва у сфері охорони навколишнього природного середовища за рахунок впровадження положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та активну участь нашої держави у діяльності спільної Робочої групи Україна – ЄС з питань зміни клімату.

Актуальність дослідження законодавства Європейського Союзу посилюється тривалим досвідом правового регулювання діяльності, що впливає на клімат. Перші законодавчі ініціативи ЄС, які прямо стосувалися скорочення парникових газів (стимулювання виробництва енергії з відновлювальних джерел, введення вуглецевого податку, добровільні зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів), почали розроблятися ще у 90-х рр. ХХ століття [381]. Сьогодні компетенція ЄС щодо регулювання діяльності, яка впливає на клімат, прямо впливає з його цілей у сфері охорони довкілля, закріплених у ст. 191 Договору про функціонування ЄС, що передбачає «сприяння на міжнародному рівні розв'язанню регіональних та світових проблем охорони довкілля, в тому числі подоланню зміни клімату» [339]. На розвиток первинного права сформувалась розгалужена система вторинного законодавства про охорону клімату, що охоплює значну кількість напрямів (перелік яких представлений нами в додатку В до цього дослідження). Враховуючи зазначене, доцільно провести порівняльно-правовий аналіз законодавства Європейського Союзу щодо охорони клімату з відповідним законодавством України, який дозволить виявити основні напрями адаптації останнього до європейських вимог.

Оскільки найбільшою за обсягами антропогенних викидів парникових газів із джерел у більшості країн світу є галузь енергетики, підвищення енергоефективності та широке використання енергії з відновлювальних джерел відповідно до ст. 2.1 Кіотського протоколу відносяться до заходів, які можуть вживатися Сторонами з метою скорочення викидів на національному рівні. Тісний зв'язок між скороченням викидів парникових газів і енергетикою

зумовив прийняття Європейським парламентом і Комісією ЄС «Кліматично-Енергетичного пакету» від 23 квітня 2009 р., який передбачає ціль скоротити викиди парникових газів на 60% рівня викидів 1990 року до 2020 року (ціль «20-20-20»).

Одним із документів Кліматично-Енергетичного пакету є Директива 2009/28/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС від 23 квітня 2009 р. про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлювальних джерел, що змінює та в подальшому скасовує Директиви 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС [382], що спрямована на збільшення частки енергії, виробленої з відновлювальних джерел енергії у загальній кількості споживання енергії на 20% до 2020 р., та на 10% у галузі транспорту, що дозволяє скоротити викиди парникових газів.

Вказана Директива містить положення, які покладають на держав-членів ЄС низку зобов'язань, зокрема: забезпечити, щоб частка енергії, яка видобувається з відновлювальних джерел, у кінцевому споживанні енергії станом на 2020 р. відповідала їх національним глобальним цілям (ст. 3, Додаток I); сприяти та заохочувати до енергоефективності та економії енергії, запроваджувати ефективні заходи надання допомоги та заходи співробітництва з іншими державами-членами ЄС, а також із третіми країнами для досягнення їх національних глобальних цілей; ухвалити власні національні плани дії в галузі відновлювальних джерел енергії та закріпити в них свої національні цілі щодо частки відновлювальної енергії у сфері транспорту, виробництва електроенергії, опалення та охолодження (ст. 4); забезпечувати видачу гарантії походження на запит виробника енергії, виробленої з відновлювальних джерел, зобов'язувати операторів мереж надавати виробникам електроенергії, виробленої з відновлювальних джерел, пріоритетний або гарантований доступ до мереж (ст.ст. 15, 16), та інші вимоги, направлені на стимулювання використання відновлювальних джерел енергії.

Поряд із положеннями, які стосуються безпосередньо відновлювальних джерел енергії, особливу увагу Директива 2009/28/ЄС відводить вимогам щодо викидів парникових газів, зокрема, закріпленим ст. 17 «критеріям сталості»

біопалива та біопаливних рідин, покликані усунути конфлікт цілей між подоланням зміни клімату і зменшенням біологічного різноманіття та ймовірного виснаження ґрунтів внаслідок нарощування виробництва біопалива.

Критерії стабільності біопалива передбачають встановлену мінімальну частку скорочення викидів парникових газів при виробництві біопалива, яка у порівнянні з використанням традиційних видів палива не повинна становити менше, ніж 35% скорочень починаючи з 2008 року, та менше ніж 50% скорочень з 2017 року. Обмежується використання для цілей цієї Директиви біопалива, виробленого з сировини, вирощеної на землях, які мають особливе екологічне значення, зокрема: станом на січень 2008 року мали статус «одвічного лісу» або інших лісистих територій без видимого втручання людини та непорушеними екологічними процесами; територій, визначених законом як природоохоронні чи заповідні зони відповідно до міжнародних угод, окрім випадків надання доказів того, що вирощування сировини не суперечить вказаним цілям охорони природи й екосистем; луків із високим біологічним різноманіттям; водно-болотних угідь; торфовищ, та інших категорій земель. Відповідно до ст. 18 Директиви 2009/28/ЄС, відновлювальна енергія, вироблена з біомаси, що не відповідає цим показникам, до кількісних скорочень для цілей цієї Директиви не зараховується, а її виробники позбавляються права отримувати державну підтримку.

Директива 2009/28/ЄС передбачає, що держави-члени ЄС повинні зобов'язувати суб'єктів господарювання підтверджувати виконання критеріїв стабільності біопалива та біопаливних рідин за допомогою використання системи масового балансу. Крім того, з метою належної імплементації вказаних вимог аналізована Директива передбачає методи розрахунку впливу біопалива та біопаливних рідин на викиди парникових газів (ст. 19).

Для полегшення виконання зазначених вимог відповідно до ст. 6-11 Директиви 2009/28/ЄС державам-членам ЄС надано право здійснювати статистичні трансферти (обмін) квотами на відновлювальну енергію між собою; реалізовувати спільні проекти щодо виробництва такої енергії в межах ЄС; а також між державами-членами ЄС і третіми країнами, у тому числі із

залученням приватних операторів. Вказаними положеннями сфера дії Директиви опосередковано поширюється на «треті країни», які не є державами-членами ЄС, у тому числі Україну як одного з важливих постачальників сировини для виробництва біопалива на європейські ринки, що посилює актуальність адаптації до неї законодавства України.

Національне законодавство слідує європейським тенденціям до спільного вирішення проблеми зміни клімату і екологізації енергетики. Так, скорочення викидів парникових газів є одним із питань Оновленої Енергетичної Стратегії України на період до 2030 року, що схвалена розпорядженням Уряду від 15.03.2006 р. №145-р та змінена розпорядженням від 24.07.2013 р. [49], якою планується нарощування частки нетрадиційних і відновлювальних джерел енергії у загальному енергобалансі.

Крім того, правовому регулюванню використання відновлювальних джерел енергії присвячено низку законів України, таких як: Закон України «Про альтернативні джерела енергії» № 555-IV від 20.02.2003 р. [145], що визначає правові, економічні, екологічні та організаційні засади використання альтернативних джерел енергії; Закон України «Про альтернативні види палива» № 1391-XIV від 14.01.2000 р. із змінами №4970-17 від 19.06.2012 р. [146], який визначає правові, соціальні, економічні, екологічні та організаційні засади виробництва (видобутку) і використання альтернативних видів палива, а також стимулювання збільшення частки їх використання до 20% від загального обсягу споживання палива в Україні до 2020 року; Закон України «Про електроенергетику» від 16.10.1997 р. № 575/97-ВР [158], що містить ряд екологізованих норм-вимог, спрямованих на стимулювання використання енергії, виробленої з альтернативних джерел енергії та багато інших.

Водночас, чинне законодавство поки-що не в повній мірі враховує положення європейського законодавства в цій сфері. Наприклад, не відповідає положенням Директиви 2009/29/ЄС закріплене у ст. 17-1 Закону України «Про електроенергетику» [158] та ст. 1 Закону України «Про альтернативні види палива» [146] визначення поняття «біомаса» в частині, в якій воно не відносить

до біомаси, окрім відходів сільського та лісового господарства, також частину продуктів цих галузей, що підлягає біологічному розкладенню, чим виключається можливість отримання «зеленого тарифу» деякими важливими категоріями об'єктів, які виробляють енергію із продукції лісогосподарського та сільськогосподарського виробництва. Необхідно усунути цю невідповідність шляхом приведення у відповідність визначення наведених норм ст. 17-1 до визначення поняття «біомаса», яке міститься у Директиві 2009/29/ЄС, зокрема, після слова «відходів» додати «та продукція».

Крім того, законодавство України не передбачає вимог щодо забезпечення сталості при виробництві біопалива і біопаливних рідин, що вимагають розробки механізмів підтвердження відповідності цим вимогам біопалива (сертифікації, методів розрахунку викидів парникових газів від різних категорій біомаси). Вважаємо, що існує доцільність приведення законодавства України у відповідність до вимог наведеної Директиви 2009/28/ЄС шляхом розробки законопроекта про внесення змін та законодавчих актів у сфері відновлювальних джерел енергії щодо регулювання викидів парникових газів.

Одним із базових законодавчих актів ЄС, який забезпечує регулювання антропогенних викидів парникових газів, є Директива 2003/87/ЄС від 13 жовтня 2003 р. про заснування системи торгівлі викидами парникових газів [345], змінена Директивою 2009/29/ЄС від 23 квітня 2009 р. про продовження та вдосконалення системи торгівлі викидами парникових газів Співтовариства та про внесення змін до Директиви 2003/87/ЄС (далі - Директива 2009/29/ЄС) [330], якою встановлено дозвільний режим здійснення викидів парникових газів.

Так, відповідно до ст. 4 цієї Директиви держави-члени ЄС зобов'язані гарантувати, що жодне джерело або установка не здійснить викиди парникових газів від будь-якої діяльності, зазначеної в Додатку I, без відповідного дозволу, виданого компетентними органами. Протягом першої фази функціонування європейської системи торгівлі викидами, яка тривала протягом 2005 - 2008 років, сфера дії Директиви 2003/87/ЄС поширювалась лише на викиди CO₂ в енергетиці і деяких промислових процесах. Директивою 2009/29/ЄС нею

охоплено нові види діяльності, зокрема, такі як вловлювання та геологічне захоронення CO₂, авіаційний транспорт, виробництво алюмінію, хімічна промисловість, а також інші, крім CO₂, викиди парникових газів.

Видача дозволів на викиди парникових газів здійснюється відповідно до розроблених кожною державою-членом ЄС свого національного плану розподілу дозволів на викиди парникових газів (*National Allocation Plan*), в якому має бути встановлена гранична кількість (ліміт) викидів парникових газів на національному рівні та квоти, розподілені між основними галузями, що пов'язані з такими викидами, а також між операторами установок, обсяги викидів яких перевищують встановлені граничні показники.

Статтею 9 та відповідним їй Додатком III до вказаної Директиви визначено критерії, яким мають відповідати національні плани, що затверджуються урядовими органами держав-членів ЄС та схвалюються Комісією ЄС.

Статтею 10 Директиви визначено граничну кількість дозволів, які можуть бути видані безоплатно державами-членами ЄС, зокрема: не менше, ніж 95% дозволів - протягом першої фази EU ETS (2005-2008 рр.), і не менше 91%, - протягом другої фази (2008-2012 рр.). При цьому, передбачається поступове зменшення загальної кількості виданих дозволів щонайменше на 1,74% щорічно із тим, щоб їх видача в ЄС була скорочена до 30% у 2020 р. і повністю припинена до 2027 року. Дозволи, які не підлягають безоплатному розподілу згідно зі ст. 10 (а) Директиви 2009/29/ЄС, мають бути продані з аукціону.

Оскільки в ході пілотної фази функціонування європейської системи згідно з Директивою 2003/87/ЄС виникли труднощі, пов'язані з неузгодженістю правил розподілу дозволів на викиди у різних державах ЄС, що справило суттєвий вплив на конкуренцію на внутрішньому ринку [41, с. 387-388; 370, с. 295-297], на зміну історичному методу розподілу дозволів на викиди парникових газів, коли обсяг квоти джерела не повинен перевищувати обсягу його фактичних викидів порівняно з базовим періодом (*grandfathering*), Директивою 2009/29/ЄС запроваджено нові гармонізовані правила розподілу дозволів за методом «бенчмаркінгу» (*benchmarking*), згідно з яким в основу розрахунку квоти

покладаються еталонні показники (*ex-ante benchmarks*) середньої інтенсивності викидів парникових газів у перерахунку на на одиницю продукції або виробленої енергії по регіону чи галузі у базовому році, з урахуванням найкращих із доступних методів і технологій. Оператор устаткування, кількість викидів якого перевищує допустимі показники, зобов'язаний придбати необхідну кількість дозволів з аукціону.

Важливо, що вказана Директива містить положення, якими закріплені правові підстави юридичної відповідальності за порушення встановлених вимог. Зокрема, ст. 16 визначає санкції за перевищення дозволеної кількості викидів встановлено санкції, а саме: штраф за кожен метричну тону CO₂-екв. в розмірі 40 € протягом 2005-2008 рр., та 100 € у 2008-2012 рр. без урахування обов'язку оператора покрити дозволами випущену ним кількість викидів у слідуєчому періоді, а також опублікування найменувань порушників у спеціальному реєстрі.

Чинне законодавство України характеризується низьким рівнем відповідності вимогам Директиви 2003/87/ЄС, зміненої Директивою 2009/29/ЄС. Зокрема, парникові гази прямої дії, що закріплені Додатком А до Кіотського протоколу, не передбачені в діючому Переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню, затвердженому постановою КМУ від 29.11.2001 р. №1598 [186]. При цьому, всупереч вимогам ч. 2 ст. 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», згідно з якою він має переглядатися Кабінетом Міністрів України кожні п'ять років, від 2001 року цей перелік не переглядався.

У зв'язку з цим, на здійснення антропогенних викидів парникових газів не поширюється дозвільний режим регулювання (обмеження), передбачений законодавством про охорону атмосферного повітря. Практично заходи зі скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел в Україні здійснюються лише в порядку реалізації в Україні гнучких механізмів Кіотського протоколу за рахунок міжнародних інвестицій, у той час як українські підприємства-забруднювачі не платять повної ціни за здійснюваний ними вплив на клімат, тобто, принцип «забруднювач платить» не виконується.

Національним планом заходів із реалізації заходів Кіотського протоколу до РКЗК ООН [184] передбачалася «розробка проектів нормативно-правових актів про внесення змін до відповідних актів, якими регламентується видача дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, з урахуванням у них антропогенних викидів парникових газів» (що планувалося здійснити станом на вересень 2009 р.). Але зазначених змін не внесено.

Наміри законодавця розробити та подати на розгляд Верховної Ради України проекта закону України про регулювання обсягу антропогенних викидів парникових газів, а також про створення системи торгівлі викидами парникових газів згідно з Директивою 2003/87/ЄС зафіксована в багатьох документах: в п. 5 Національного плану заходів із реалізації заходів Кіотського протоколу до РКЗК ООН [184], п. 57 Національного плану дій по охороні навколишнього природного середовища на 2011-2015 рр. [115], у Прогресивному плані адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері захисту довкілля [265]. З цією метою в Україні протягом першого періоду дії Кіотського протоколу було розроблено п'ять законопроектів, спрямованих на регулювання викидів парникових газів шляхом створення внутрішньої системи торгівлі викидами парникових газів [156; 159; 227; 249; 250]. Проте на сьогодні закону, який би регулював обсяги викидів парникових газів на засадах дозвільного режиму і торгівлі ними, в Україні немає.

Враховуючи зазначене, існує доцільність виконати розпочату роботу із розробки та прийняття закону про регулювання викидів парникових газів із джерел і торгівлі ними в порядку адаптації до вимог Директиви 2003/87/ЄС зі змінами, внесеними Директивою 2009/29/ЄС. Його прийняття потребуватиме внесення змін і доповнень до діючого законодавства: доповнення Переліку документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності, затверджений Законом України від 19.05.2011 р. №3392-VI [228] дозволом на здійснення антропогенних викидів парникових газів зі стаціонарних джерел; затвердження нового Переліку найбільш поширених і небезпечних

забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню [186] та визначити в ньому парникові гази Кіотського протоколу.

Низьким ступенем відповідності європейським вимогам характеризується законодавство України, яке регулює обсяги викидів фторованих парникових газів, визначених Додатком А до Кіотського протоколу (далі - ФПГ). Навідміну від трьох класичних парникових газів, ФПГ (гідрофторвуглеці, перфторвуглеці, гексафторид сірки) мають виключно антропогенне походження, високий потенціал глобального потепління, тривалий строк (від декількох століть до тисяч років) зберігання в атмосфері та є потужними озоноруйнівними речовинами, чим пояснюється специфіка їх правового регулювання.

У Європейському Союзі скорочення ФПГ регулюється Регламентом №842/2006 (ЄС) від 17 травня 2006 р. про деякі фторовані парникові гази [377], який встановлює вимоги і правила стосовно: обмеження, використання, утилізації та знищення фторованих парникових газів Додатку I; маркування і знищення продуктів та обладнання, що містять такі гази; контролю за використанням гексафториду сірки; дотримання заборон щодо розміщення на ринку продукції та обладнання, зазначеного у ст. 9 та Додатку II цього Регламенту; а також вимоги щодо навчання й сертифікації персоналу та компаній, залучених до діяльності, передбаченої цим Регламентом.

Правове регулювання викидів ФПГ здійснюється переважно імперативними методами: покладанням зобов'язань, встановленням заборон та застосуванням санкцій. Наприклад, ст. 3 Регламенту №842/2006 (ЄС) зобов'язує операторів нерухомих приладів (холодильного обладнання, систем кондиціонування повітря та теплових насосів, включаючи їхні контури, системи протипожежного захисту), які містять ФПГ Додатку I, вживати всіх заходів, які є технічно можливими та не спричиняють непропорційних витрат, запобігати витоків цих газів та якнайшвидше усувати виявлені витоків ФПГ, зокрема: здійснювати систематичні перевірки обладнання, яке містить ФПГ, сертифікованим персоналом; встановлювати системи виявлення витоків цих речовин;

забезпечувати утилізацію ФПГ з метою їхнього повторного використання, регенерації, або знищення.

Статею 5 цього Регламенту на держави-члени ЄС покладається обов'язок встановити мінімальні вимоги щодо навчання і сертифікації компаній і персоналу, залучених до введення в експлуатацію, власне експлуатації та технічного обслуговування обладнання та систем, на які поширюється дія п. 1 ст. 3, та до персоналу, залученого до проведення діяльності, передбаченої ст.ст. 3 і 4, а на кожного виробника, імпортера та експортера, який виробляє, імпортує, або експортує більше, ніж 1 тону ФПГ на рік - обов'язок звітувати перед Комісією ЄС і компетентним органом держави-члена ЄС про стан виконання своїх зобов'язань (ст. 6). Від виробників вимагається маркування продукції та обладнання, яке містить ФПГ, та встановлено заборону розміщення на ринку такого обладнання, якщо хімічні назви ФПГ не ідентифіковані за допомогою маркування, що використовує прийнятну промислову номенклатуру.

Спеціальні правила діють для скорочення гексафториду сірки (SF₆). Починаючи зі строків, визначених у ст. 8 Регламенту, використання SF₆ або препаратів з використанням цієї речовини на території ЄС забороняється.

Окрема Директива 2006/40/ЄС від 17 травня 2006 р. про викиди від автомобільних систем кондиціонування повітря, яка скасовує Директиву Ради 70/156/ЄЕС [394] регулює скорочення ФПГ від пересувних джерел. Вимоги цієї Директиви щодо викидів та безпечного функціонування систем кондиціонування повітря, а також модернізації та заправки таких систем поширюються на всі дозволені в ЄС та національні типи транспортних засобів.

Згідно зі ст. 6 Директиви, починаючи з 1 січня 2011 р. не допускається обладнання системами кондиціонування повітря, у яких містяться ФПГ з потенціалом глобального потепління, що перевищує 150 одиниць, типів транспортних засобів, офіційно зареєстрованих з цієї дати, а з 1 січня 2017 р. - на будь-яких транспортних засобах. У випадку, якщо транспортний засіб обладнаний системою кондиціонування, що містить ФПГ з потенціалом глобального потепління, який перевищує 150 одиниць, держави-члени ЄС

повинні забезпечити, щоб рівень витоків таких газів не перевищував максимальні дозволені рівні, встановлені статтею 5. Зі спливом шести місяців після прийняття гармонізованого тесту виявлення витоків держави-члени ЄС мають право відмовляти, з причин недотримання екологічних вимог, у затвердженні типів нових автомобілів, або забороняти реєстрацію, продаж або надання обслуговування таких нових автомобілей (ст. 5.1).

Провайдерам послуг у сфері обслуговування і ремонту систем кондиціонування забороняється наповнювати таке обладнання ФПГ у випадку, якщо наднормова кількість холодагента може підлягати витоку з системи, за винятком випадку, коли проведений необхідний ремонт. Держави зобов'язані забезпечити реєстрацію лише тих транспортних засобів, які відповідають вимогам цієї Директиви, та зобов'язувати виробників надавати інформацію про типи холодагентів, встановлені у системах кондиціонування нових автомобілів.

Незважаючи на те, що вітчизняне виробництво озоноруйнівних речовин в Україні відсутнє, вони використовуються майже в усіх секторах економіки [113, с. 29]. При цьому, як свідчить національний кадастр антропогенних викидів парникових газів, починаючи від 2000 року рівень ФПГ в Україні стрімко зростає. Наприклад, обсяг викидів перфторвуглеців (ПФВ) порівняно з рівнем 1990 р. станом на 2010 р. зріс на 100% від, а рівень гексафториду сірки (SF₆) - на 240047,5 % [114, с. 6].

Чинним законодавством передбачено механізми контролю експорту та імпорту озоноруйнівних речовин та продукції, що їх містить, зосереджені на озоноруйнівних речовинах, які регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар, але не враховують ФПГ Кіотського протоколу. З огляду на подвійне екологічне значення для попередження зміни клімату і руйнування озонового шару, доцільно адаптувати чинне законодавство України до Регламенту №842/2006(ЄС) від 17 травня 2006 р. та Директиви 2006/40/ЄС від 17 травня 2006 р.

Для цього пропонується розробити і прийняти нормативно-правовий акт про регулювання фторованих парникових газів, в положеннях якого доцільно

визначити: перелік ФПГ, які підлягають регулюванню та перелік ФПГ, заборонених до використання на території України; перелік продукції та обладнання, яке містить ФПГ; перелік виробництв та процесів, які не можуть бути здійснені без використання ФПГ; вимоги і правила здійснення маркування обладнання, яке містить ФПГ; правила утилізації продукції і обладнання, яке містить ФПГ; правила звітування виробників, імпортерів та експортерів ФПГ; мінімальні вимоги до навчання і сертифікації суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана із введенням в експлуатацію, експлуатацією, технічним обслуговуванням, перевіркою обладнання та систем, що містять ФПГ.

Особливого значення в умовах стрімкого зростання викидів CO₂ із пересувних джерел в Україні набуває скорочення викидів парникових газів від пересувних джерел¹⁵, що підкреслюється Стратегією державної екологічної політики України, в якій одним із завдань у сфері забезпечення екологічної безпеки визначено зменшення обсягів викидів загальнопоширених забруднюючих речовин пересувними джерелами шляхом встановлення нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах до 2015 р. відповідно до стандартів Євро-4, та до 2020 р. – Євро-5 (ціль 2) [220]. Проте, оскільки парникові гази прямої дії чинним Переліком найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, затвердженому постановою КМУ від 29.11.2001р. №1598 [186], не передбачені, вказана ціль стосуватиметься лише традиційних атмосферних забруднювачів.

У Європейському Союзі прийнято значну кількість спеціальних законодавчих актів, в тому числі комюніке, директив та регламентів, які регулюють скорочення викидів парникових газів із пересувних джерел (додаток Г). Однією з головних є Директива 2009/30/ЄС від 23 квітня 2009 р. про внесення змін до Директиви 98/70/ЄС про специфікації якості бензину, газойлю та дизельного пального, а також встановлення механізму, який дозволяє скорочувати викиди парникових газів та про внесення змін до Директиви Ради 1999/32/ЄС, що стосується технічних умов, пов'язаних з паливом, що

¹⁵ За розрахунками Міжнародного енергетичного агентства, кожен долар США, вкладений у ефективні стандарти пального для транспортних засобів здатний зекономити близько 2,4 \$ США на імпорті нафти [303, с. 132].

використовується для суден внутрішньої навігації та про скасування Директиви 93/12/ЄС (далі – Директива 2009/30/ЄС) [332].

У частині регулювання парникових газів ця Директива зобов'язує держави-члени ЄС призначати одного або декількох постачальників, уповноважених здійснювати моніторинг і звітувати про викиди парникових газів від поставленого пального та енергії, що були здійснені протягом життєвого циклу пального одиницею енергії (ст. 7 (а)) та вимагати від постачальників пального забезпечити скорочення викидів парникових газів, здійснених протягом всього життєвого циклу поставленого пального або енергії на 10% у порівнянні з базовими стандартами викидів найпізніше до 31 грудня 2020 р., зокрема: на 6% - шляхом поетапного зменшення вуглецевої інтенсивності пального завдяки використанню біопалива або альтернативного пального; на 2% - за рахунок використання нових технологій, включаючи вловлювання та захоронення вуглецю, використання електричного транспорту тощо; та на 2% - шляхом реалізації гнучких механізмів Кіотського протоколу і торгівлі викидами.

Статтею 7(b) Директиви 2009/30/ЄС закріплено критерії стабільності біопалива, яке може використовуватися державами-членами для виконання своїх кількісних зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів, і застосовуються незалежно від того, чи сировина для виробництва біопалива була вирощена на території ЄС, або поза його межами.

Законодавство України ще не повністю відповідає Директиві 98/70/ЄС про якість бензину, газойлю та дизельного пального, що змінена Директивою 2009/30/ЄС. Так, ст. 9 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» передбачає встановлення для кожного типу пересувних джерел, що експлуатуються на території України нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів перевувних джерел. Однак, як відмічається в науковій літературі, на даний час зазначений механізм в Україні не діє. Фактично дано нормативи існують, проте встановлені нормативними документами зі стандартизації [111, с. 40].

В Україні триває процес адаптації національних стандартів у галузі транспорту до законодавства ЄС. Зокрема, в порядку адаптації до Директиви 98/70/ЄС щодо якості бензину та дизельного палива прийняті державні стандарти ДСТУ 4839:2007 «Бензини автомобільні підвищеної якості. Технічні умови» [11127] та ДСТУ 4840:2007 «Паливо дизельне підвищеної якості. Технічні умови» [], які відповідають стандартам якості автомобільних бензинів Євро-4 та Євро-5. Водночас, починаючи з 2007 року наказами Держспоживстандарту та Мінекономрозвитку [149] введення в дію наведених європейських стандартів систематично відстрочується, у зв'язку з чим автоматично пролонгується чинність попередніх стандартів ДСТУ 3868-99 «Паливо дизельне. Технічні умови» [128]; ДСТУ 4063-2001 «Бензини автомобільні. Технічні умови» [12] згідно з Євро-2 та Євро-3.

Такий підхід не відповідає цілям державної екологічної політики в галузі транспорту, в зв'язку з чим, відтермінування введення в дію нових стандартів якості пального необхідно припинити. Доцільно також поступову адаптацію законодавства України до положень Директиви 2009/30/ЄС, які зобов'язують постачальників пального вести облік обсягів викидів парникових газів протягом їх життєвого циклу, а також виконувати цілі зі скорочення таких викидів, що потребує розробки та затвердження методологій розрахунку викидів парникових газів протягом всього життєвого циклу; методів розрахунку викидів, що походять від біопалива, які б відповідали методикам, прийнятим у ЄС; критеріїв сталості біопалива; механізмів надання виробниками гарантій походження енергії, виробленої з відновлювальних джерел та інших питань.

Одним із дієвих та відносно доступних засобів скорочення викидів парникових газів є екологічне маркування інформації про економію пального і викиди CO₂ від пересувних джерел, що регулюється Директивою 1999/94/ЄС від 13 грудня 1999 р. про забезпечення доступу споживачів до інформації про економію пального і викиди CO₂ в порядку торгівлі новими пасажирськими автомобілями [395]. Основна мета цієї Директиви полягає у забезпеченні споживачів доступною інформацією про економію пального і викиди CO₂ від

нових пасажирських автомобілів, які пропонуються до продажу або найму, з метою реалізації ними свого права на інформований вибір. Директива 1999/94/ЄС зобов'язує держав-членів ЄС забезпечити наявність у кожній новій моделі пасажирських автомобілів у пунктах їх продажу маркування з інформацією про економію пального і обсяги викидів двоокису вуглецю чітким, доступним і зручним способом, згідно з мінімальними критеріями, що передбачені в Додатку I до цієї Директиви. Передбачається також інформації про викиди CO₂ у довідниках, постерах (дисплеях) та супроводжувальних матеріалів згідно з вимогами, що закріплені в Додатках II-IV до цієї Директиви. Нанесення на етикетки, зазначення у довідниках, постерах або супроводжувальних матеріалах літератури, знаків, символів або іншої інформації про економію пального та викиди CO₂, що не відповідають вимогам цієї Директиви та можуть ввести потенційних споживачів у оману, забороняється (ст. 7). Держави можуть встановити штрафи та санкції за невиконання вимог цієї Директиви, які мають бути ефективними, пропорційними та стримуючими (ст. 11).

Враховуючи зазначене, існує доцільність адаптувати положення Директиви 1999/94/ЄС у національне законодавство України, що дозволить доповнити гарантії доступу громадськості до інформації щодо здійснюваного впливу на клімат одним із важелів управління попитом на екологічно безпечний транспорт.

Поряд із пом'якшенням зміни клімату, значна увага в Європейському законодавстві присвячується проблемам адаптації до негативних проявів зміни клімату. У 2009 році прийнято Білу книгу по адаптації до зміни клімату [402], що визначає систему заходів по адаптації в таких сферах як сільське господарство, охорона здоров'я, водопостачання, охорона морських екосистем, та передбачає поетапну стратегію по адаптації до зміни клімату, створення організаційно-функціонального забезпечення адаптації та прийняття спеціальної директиви про адаптацію до зміни клімату в ЄС.

З огляду на особливе значення заходів по адаптації у галузі водного господарства, в тому числі подолання повеней, кількість яких в умовах зміни

клімату зростає, в ЄС прийнято Директиву 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками повеней від 23 жовтня 2007 р. [378]. Основна мета цієї Директиви полягає у тому, щоб забезпечити розробку планування заходів оцінки і управління ризиками повеней, яке має бути спрямоване на зменшення негативних наслідків для здоров'я людей, навколишнього середовища, культурної спадщини і економічної діяльності.

Так, ст. 4 Директиви 2007/60/ЄС вимагає від держав-членів ЄС провести попередню оцінку ризиків повеней для кожного району басейну річок або одиниці управління, або для кожної частини міжнародного річкового басейну, що знаходяться на їх території. На основі попередньої оцінки держави визначають для кожного річкового басейну, одиниці управління або частини міжнародного басейну зони, де може відбутися повінь, або існує потенційно високий ризик повені та розробляють карти зон, які підлягають потенційному затопленню, і карти ризиків повеней. На них вказуються географічні зони залежно від вірогідності їхнього затоплення, а також потенційні несприятливі наслідки таких повеней, зокрема: приблизна кількість постраждалих від повені жителів; види економічної діяльності в такій зоні та споруди, які можуть виликати забруднення навколишнього середовища при затопленні, інша інформація, яка буде визнана державами необхідною. На основі вказаних карт розробляються плани управління ризиками повеней, визначаються цілі у сфері управління ризиками повеней та розробляються заходи досягнення таких цілей.

Значну увагу Директива 2007/60/ЄС присвячує забезпеченню доступу громадськості до інформації та участі у прийнятті рішень в досліджуваній сфері. Наприклад, ст. 10 цієї Директиви зобов'язує надавати попередні оцінки ризиків повеней, карти зон, які підлягають потенційному затопленню, карти ризиків повеней і плани управління ризиками повеней громадськості та сприяння активній участі заінтересованих суб'єктів у розробці та перегляді таких планів.

Українське законодавство орієнтується на європейський досвід попередження настання і ліквідації надзвичайних ситуацій. Питанням запобігання надзвичайних ситуацій присвячено розділ V Кодексу цивільного

захисту України від 02.10.2012 р. №5403-VI [70], яким визначено важливі заходи організаційно-превентивного характеру, такі як функціонування системи моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій (ст. 43), створення автоматизованої системи раннього виявлення загрози виникнення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення у разі їхнього виникнення (ст. 53), віднесення міст та суб'єктів господарювання до відповідних груп і категорій цивільного захисту (ст. 54) та інші.

Однак, деякі з указаних механізмів існують лише на папері. Так, наприклад, на сьогодні не створено загальнодержавної системи моніторингу і прогнозування надзвичайних ситуацій, порядок функціонування якої відповідно до ст. 43 КЦЗ України має бути затверджений Кабінетом Міністрів України. Не утворено також центру моніторингу та прогнозування надзвичайних ситуацій, що є одним із завдань Загальнодержавної цільової програми захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки [255].

Доцільно продовжувати зближення національного законодавства України із європейськими вимогами шляхом запровадження ефективної моделі управління ризиками надзвичайних ситуацій природного характеру на основі ризик-орієнтованого підходу, визначеного в Директиві 2007/60/ЄС. Для цього необхідно розробити рамковий законодавчий акт по адаптації до змiну клімату (національний план заходів по адаптації), присвятивши його положення питанням оцінки ризику настання надзвичайних ситуацій природного характеру, розроблення деталізованих карт таких територій та розробки планів реагування на ці ситуації, включаючи інформування населення.

Як свідчить проведене дослідження, підхід до формування кліматоохоронного законодавства в нашій державі помітно відрізняється від комплексного європейського підходу до вирішення проблеми клімату шляхом розробки заходів по його охороні у всіх галузях і сферах, де такі заходи можуть бути ефективними. Зокрема, в Україні не розроблено цілеспрямованих заходів зі скорочення антропогенних викидів парникових газів у галузі енергетики,

промисловості та транспорту, які характеризуються значними обсягами і темпами зростання цих викидів. Немає нормативно-правового акту, який би регулював викиди фторованих парникових газів Додатку А до Кіотського протоколу, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар. Досі не сформована спеціальна законодавча база для реалізації превентивних заходів по адаптації до зміни клімату та здійснення цілеспрямованої діяльності щодо раціонального використання, відтворення та охорони природних поглиначів парникових газів.

Проаналізовані питання, звісно ж, не вичерпують усіх можливих проблем, які виникають у процесі адаптації національного законодавства України до законодавства ЄС, та можуть бути предметом окремого дослідження.

2.3. Завдання систематизації правових норм про охорону клімату в Україні

Проведений аналіз дозволив встановити, що в умовах гармонізації національного законодавства України з міжнародно-правовим регулюванням, відбулось накопичення певного нормативно-правового масиву, присвяченого регулюванню діяльності, що впливає на клімат. Слідуючим етапом його розвитку має бути впорядкування правових норм про охорону клімату в Україні, зведення їх у єдину внутрішньо узгоджену систему – його систематизація [51, с. 244; 58, с. 278].

Слід зазначити, що у багатьох законодавчих актах зафіксована ідея прийняття спеціального нормативно-правового акту, присвяченого правовим засадам регулювання негативного впливу на клімат. Зокрема, указом Президента України від 20.07.2007 р. № 658/2007 «Про рішення РНБО України від 15.06.2007 р. «Про стан та проблеми імплементації Україною Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату» [251] передбачена розробка законопроекта про регулювання діяльності щодо застосування механізмів Кіотського протоколу. Національним планом заходів з реалізації заходів

Київського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [184] запланована розробка законопроекта про регулювання антропогенних викидів та абсорбції парникових газів. Водночас, Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища України на 2011-2015 рр. [115] передбачає підготовку проекту акта Президента України щодо затвердження Національної кліматичної доктрини (п. 59).

Крім того, суб'єктами законодавчої ініціативи у різний час розроблено п'ять законопроектів: проект закону України «Про екологічний ринок України» (№5166 від 25.09.2009 р.) [156], проект закону України «Про парникові гази» (№5424 від 09.12.2009 р.) [227], а також законопроекти «Про регулювання та управління викидами та абсорбцією поглиначами парникових газів» (№4750 від 23.09.2010 р.) [159], «Про енергоефективність» (№5016 від 23.07.2009 р.) [249], «Про регулювання у сфері енергозбереження» (№7231 від 07.10.2010 р.) [250], які через низку зауважень, висловлених експертами, були зняті з розгляду Верховної Ради України.

Наведене свідчить про те, що на державному рівні не вироблено науково обґрунтованого підходу ні до форми, ні до змісту законодавчого акту, присвяченого регулюванню відносин по охороні клімату, що є наслідком вузького і фрагментарного бачення законодавцем цього напрямку екологічної політики.

Вважаємо, що його прийняття не повинне бути самоціллю чи засобом для задоволення кон'юнктурних інтересів. Варто погодитися з Г.І. Балюк щодо того, що систематизація екологічного законодавства України має здійснюватися на основі єдиної наукової концепції, основні положення якої полягають у визначенні: цілей і завдань систематизації; комплексу вихідних умов систематизації, а також факторів, що впливають на фіксацію умов і меж систематизації екологічного законодавства; форм систематизації стосовно конкретного етапу розвитку екологічного законодавства, їх особливостей у зв'язку зі специфікою сучасного стану, тенденцій і проблем розвитку екологічного законодавства та інших питань [10, с. 12].

Потреба у впорядкуванні правових норм, які регулюють відносини, зумовлена недоліками концептуального, змістовного, юридико-технічного характеру. Перш за все тим, що міжнародні, економічні, екологічні чинники висувають доцільність розглядати правову охорону клімату не лише як напрям реалізації міжнародного співробітництва, а й у якості одного з напрямів внутрішньої екологічної функції нашої держави. Значна кількість державних екологічних та інших планів і програм, в яких визначено ті чи інші цілі, заходи щодо попередження зміни клімату і адаптації до неї, свідчать про державний (публічний) інтерес до цього напрямку. Водночас, головного законодавчого акту, який би визначив основні засади державної політики в цій сфері, зокрема її цілі та завдання, принципи, основні заходи, напрями державного регулювання, в державі немає, внаслідок чого розвиток правового регулювання в цій сфері поставлений у залежність від щорічної міжнародної переговорної позиції держави, її становища на міжнародній арені та інших перманентних чинників.

Як встановлено у попередніх підрозділах, діюче екологічне законодавство досить слабо регулює кліматоохоронні відносини. Зокрема, в базовому Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» відсутні спеціальні положення, присвячені охороні клімату, а низка спеціальних правових норм, які повинні регулювати діяльність, що впливає на клімат, що закріплені атмосфероохоронним законодавством, практично не має механізмів реалізації. Внаслідок цього утворився «розрив» між базовим екологічним законодавством, яке не враховує клімату як об'єкта правової охорони, і спеціальним «кліматолоохоронним» законодавством, прийнятим на основі міжнародних договорів.

Як встановлено у попередніх підрозділах, законодавство націлене перш за все на інструменти економічного стимулювання заходів зі скорочення викидів парникових газів та на їхнє інституційно-функціональне забезпечення в частині здійснення обліку і оцінки викидів парникових газів, що є необхідною умовою збереження за Україною «статусу відповідності» вимогам Кіотського протоколу. Водночас, за посиленої уваги до реалізації гнучких механізмів Кіотського

протоколу, які за ідеєю цього міжнародного договору повинні лише доповнювати внутрішні заходи держави із пом'якшення зміни клімату і адаптації до неї, останні лишаються поза увагою законодавця.

Як результат, новоутворена галузь кліматоохоронного законодавства (як форма права) не відображає повною мірою змісту відповідної галузі кліматоохоронного права. Враховуючи зазначене, вважаємо, що найбільш дієвим способом усунення цієї невідповідності може бути систематизація правових норм, які регулюють кліматоохоронні відносини, у рамковому законодавчому акті.

Зазначені чинники обумовлюють постановку основних завдань систематизації в означеній сфері, які полягають у тому, щоб: по-перше, визначити основні засади, засоби та механізми державної політики у сфері охорони клімату на рівні єдиного рамкового законодавчого акту; по-друге, зосередити спеціальні правові норми, які регулюють діяльність, що впливає на клімат, у єдиному нормативному акті, що дозволить визнати недіючими застарілі норми, зменшити питому вагу актів підзаконного характеру; по-третє, закріпити в ньому нові правові норми, які закладатимуть основу для реалізації заходів, які не регулюються діючим законодавством.

Для вирішення означених завдань найбільш прийнятною, на наш погляд, є кодифікація як форма систематизації, що передбачає включення до проекту створюваного нормативного акту як чинних правових норм, так і нових норм, які вносять зміни у регулювання певної сфери правовідносин. Водночас, застосування цієї форми не виключає необхідності проведення попереднього обліку законодавства, яке підлягатиме систематизації, а також консолідації в ньому положень, які не потребують внесення змін і доповнень.

Вважаємо, що нормативно-правовий акт, присвячений цим питанням, повинен увібрати в себе найкращі підходи та досвід зарубіжних країн, в яких прийняті спеціальні законодавчі акти, присвячені правовому регулюванню діяльності, яка зумовлює зміну клімату. Проаналізуємо їх детальніше.

Одним із перших у світі був Закон Японії про забезпечення протидії глобальному потеплінню №117 від 09.10.1998 р. [397], мета якого полягає у «протидії глобальному потеплінню шляхом формування плану досягнення цілі Кіотського протоколу та здійснення контролю викидів парникових газів під час реалізації соціальної, економічної та іншої діяльності з метою підтримання здоров'я та культури життя японських громадян у нинішніх і майбутніх поколіннях, а також внеску в забезпечення благополуччя всього людства».

За структурою вказаний Закон охоплює такі основні питання: мета, основні терміни й поняття, система органів управління та їх повноваження у зазначеній сфері (розд. 1), правила розробки та затвердження урядових планів, спрямованих на досягнення кількісних зобов'язань відповідно до Кіотського протоколу (розд. 2); компетенція спеціально уповноважених органів у сфері попередження глобального потепління (розд. 3); засоби планування, програмування, контролю та звітності щодо викидів парникових газів (розд. 4); забезпечення абсорбції парникових газів за допомогою заходів по охороні лісів і рослинності (ст. 28); облік вуглецевих квот у національному кадастрі (розд. 6); перехідні положення (розд. 7), відповідальність (розд. 8).

Цей Закон чітко визначає органи державної влади та неурядові органи, які несуть відповідальність за реалізацію державної політики у сфері подолання зміни клімату, та передбачає їх основні функції та повноваження. Зокрема, національний уряд повинен забезпечувати систематичні спостереження і наукові дослідження наявних концентрацій викидів парникових газів у атмосфері та відповідних їм проявів зміни клімату і навколишнього середовища (ст. 2); розробляє та забезпечує виконання Національного плану досягнення цілі Кіотського протоколу (ст. 8) та Національного плану дій у сфері протидії змінам клімату (ст. 20-2); є відповідальним за впровадження програми контролю викидів та збільшення їх абсорбції (ст. 20). Органи управління зі спеціальною компетенцією у сфері запобігання зміни клімату зобов'язані забезпечувати виконання Національного плану досягнення цілі Кіотського протоколу та реалізацію заходів щодо пом'якшення зміни клімату (ст. 11). На суб'єктів

господарювання покладається зобов'язок здійснювати щорічний внутрішній облік та надавати звітність про свої обсяги викидів парникових газів (ст. 21-2); планувати свою господарську діяльність з урахуванням її впливу на клімат (ст. 22). Місцеві центри (префектури), створені з метою протидії зміні клімату, здійснюють просвітництво та забезпечують інформування населення (ст. 23-24).

Слід відмітити, що аналізований закон не містить юридично обов'язкового механізму скорочення викидів суб'єктами господарювання. Зокрема, ст. 36 цього закону містить пряму вказівку на те, що встановлення обов'язкових квот на викиди парникових газів не допускається (що не перешкоджало активному функціонуванню добровільної системи торгівлі викидами в Японії).

Аналізований Закон також містить положення, присвячені відповідальності. Відповідно до ст. 16 цього Закону за невиконання місцевими префектурами обов'язку здійснювати інформування громадськості про діяльність та заходи по зменшенню викидів, а також представляти регулярні звіти й дослідження, або віднесення такої інформації до конфіденційної, тягне за собою накладення штрафу в розмірі 30 тис. Єн.

28 листопада 2008 р. прийнято Закон про зміну клімату Великобританії (*Climate Change Act*) [337]. Цей Закон закріплює внутрішню кількісну ціль зі скорочення викидів парникових газів, яка є більш жорсткою, порівняно з міжнародними зобов'язаннями, та передбачає скорочення викидів на 34% рівня 1990 р. до 2020 р. та на 80% цього рівня до 2050 р.

Законом передбачається механізм поетапного досягнення цих показників шляхом завчасного планування і резервування одиниць встановленої кількості на спеціальному рахунку національного реєстру вуглецевих одиниць у кількості, яка не перевищує кількісної цілі зі скорочення викидів на відповідний період, тобто, формування так званих «вуглецевих бюджетів» (*carbon budgeting*). Обов'язок здійснювати контроль за реалізацією вуглецевих одиниць покладено на державний Секретаріат, який повинен вживати заходів щодо недопущення перевищення встановленої кількості парникових газів впродовж кожного бюджетного періоду.

Крім цього, положення Закону Великобританії про зміну клімату присвячуються питанням управління, зокрема, створення Комітету зі зміни клімату в якості органу зі спеціальними функціональними повноваженнями в цій сфері (розд. 2); правовим засадам функціонування внутрішньої системи торгівлі викидами (розд. 3); програмуванню, плануванню та оцінці зміни клімату, а також адаптації до неї (розд. 4); заходам фінансово-економічного стимулювання зменшення утворення побутових відходів, а також затвердження правил їх повторної переробки та збирання (ст. 71-77); зобов'язання щодо використання пального з відновлювальних джерел у секторі транспорту (ст. 78-79, додаток 7), та інші заходи, спрямовані на подолання глобального потепління.

Слід відмітити, що британський закон першим у світі закріпив положення, які регулюють питання адаптації до зміни клімату. Зокрема, ст. 56 цього Закону передбачає обов'язок Секретаріату не пізніше, ніж через три роки після набрання чинності цим Законом, та згодом не пізніше, ніж через п'ять років після цього, представити перед Парламентом звіт, який повинен містити оцінку наявних і ймовірних ризиків, пов'язаних зі зміною клімату, для Сполученого Королівства. Комітет зі зміни клімату повинен надавати підтримку в підготовці такого звіту (ст. 57). Статтею 58 аналізованого Закону передбачається обов'язок Секретаріату забезпечувати підготовку програм по адаптації до зміни клімату, які повинні містити завдання по адаптації, пропозиції уряду щодо політики, спрямованої на досягнення таких завдань, та часові рамки їхнього впровадження. Комітет зі зміни клімату повинен забезпечувати оцінку ефективності виконання програми по адаптації та періодично звітувати про неї.

У законодавстві держав-учасниць СНД правові норми про охорону клімату найчастіше знаходять своє правове закріплення на рівні головних законодавчих актів у сфері охорони навколишнього середовища. Наприклад, охороні озонового шару і регулюванню впливу на клімат присвячено главу 7 Закону Республіки Білорусь «Про охорону навколишнього середовища» від 26.11.1992 р. №1982-ХІІ [119]. Зокрема, ст. 56 цього Закону закріплює обов'язок суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана зі здійсненням парникових газів,

скорочувати обсяги таких речовин, а ст.ст. 57-58 встановлені вимоги, згідно з якими будь-яка господарська та інша діяльність, наслідки якої викликають або можуть викликати зміну клімату, повинна здійснюватися з дотриманням законодавства Республіки Білорусь про охорону навколишнього середовища, а здійснення заходів щодо регулювання впливу на клімат не повинне призводити до шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Деякі правові положення та приписи щодо охорони клімату, хоча й вкрай обмежені, містить Закон Республіки Туркменістан «Про охорону природи» від 12.11.1991 р. № 600-ХП [120]. Наприклад, у ст. 22 цього Закону визначено зміст правової охорони клімату і озонового шару Землі, до якого включається: забезпечення організації частини світової мережі глобальних спостережень, обліку і контролю за змінами стану клімату і озонового шару під впливом господарської діяльності та інших процесів; встановлення і дотримання нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин, що впливають на стан клімату і озонового шару Землі; обмеження і повне припинення планування виробництва та використання в народному господарстві і побуті хімічних речовин, які руйнують озоновий шар; застосування відповідальності.

В Україні триває процес підготовки проекту Екологічного кодексу України, розробка якого передбачена Основними напрямами державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Планується, що цей Кодекс має охопити весь спектр питань, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки на засадах сталого розвитку у різних сферах, де виникають екологічні проблеми. Вочевидь для того, щоб цей нормативний акт відповідав на сучасні потреби розвитку екологічних відносин, його положення повинні враховувати появу нових об'єктів і напрямів правового регулювання, в тому числі правової охорони клімату. Тому доцільно враховувати можливість систематизації правових норм у цій сфері у сфері

охорони клімату і на рівні кодифікованого законодавчого акту в сфері охорони довкілля типу екологічного кодексу.

Одним із прикладів такої кодифікації може бути Модельний Екологічний кодекс для держав-учасниць СНД від 31.10.2007 р. [107]. Хоча цей Кодекс не визначає клімату в якості об'єкта еколого-правової охорони, оскільки не містить традиційного для пострадянських держав переліку об'єктів навколишнього природного середовища, які підлягають правовій охороні, питанням охорони клімату присвячені положення глави 22 Особливої частини цього Кодексу під назвою «Правові основи охорони клімату, озонового шару атмосфери і навколоземного космічного простору».

Згідно зі ст. 105 цього Кодексу, охорона клімату від екологічно небезпечних змін забезпечується шляхом скорочення викидів парникових газів згідно з міжнародними договорами, загально визнаними принципами і нормами міжнародного права, а також законодавством держави. Окремим положенням передбачено обов'язки уповноваженого органу у сфері охорони навколишнього середовища: розробляти державні, галузеві і погоджені з місцевими органами регіональні цільові програми і заходи по охороні клімату; встановлювати гранично допустимі викиди парникових газів для окремих джерел; координувати роботу по застосуванню механізмів реалізації міжнародних зобов'язань щодо недопущення глобальних змін клімату (проектів спільного впровадження, торгівлі квотами).

Найбільш послідовний підхід до кодифікації правових норм про охорону клімату, на наш погляд, втілений у Екологічному кодексі Республіки Казахстан від 09.01.2007 р. №212 зі змінами від 10.06.2012 р. (далі – ЕК РК) [322].

У ст. 7 цього Кодексу клімат визнаний об'єктом охорони навколишнього середовища. При цьому, хоча самого визначення поняття «клімат» цей Кодекс не передбачає, він досить цікаво опосередковує його визначенням поняття навколишнього середовища як сукупності природних та штучних об'єктів, включаючи атмосферне повітря, озоновий шар Землі, поверхневі і підземні води, землі, надра, рослинний і тваринний світ, «а також клімат у їх взаємодії» (ст. 1).

Відповідно, механізму правового регулювання діяльності, що впливає на клімат присвячені спеціальні глави ЕК РК, а саме: глава 9-1 Загальної частини під назвою «Державне регулювання діяльності у сфері викидів і поглинання парникових газів», глава 20-1 «Державна система оцінки викидів і поглинання парникових газів», а також глава 45 Особливої частини, якою встановлені екологічні вимоги до діяльності у сфері викидів парникових газів.

На рівні окремих статей визначені функції управління у сфері охорони навколишнього середовища з урахуванням особливостей охорони клімату, а саме: п. 20¹ ч. 1 ст. 114 ЕК РК, присвячене здійсненню екологічного контролю у сфері охорони клімату; ст.ст. 137, 143, що передбачають особливості кліматичного моніторингу і моніторингу парникових газів; ст. 34¹ - технічне регулювання і стандартизація викидів парникових газів, а також вимоги щодо здійснення державного управління (ст. 311) та програмування (ст. 312).

Спеціальна Глава 20¹ цього Кодексу присвячена регламентації порядку функціонування державної системи визначені інвентаризації, обліку, оцінки, валідації та верифікації викидів парникових газів.

У главі 9-1 «Державне регулювання діяльності у сфері викидів і поглинання парникових газів» чітко визначені засоби державного регулювання викидів парникових газів, зокрема: 1) обмеження (квотування) викидів парникових газів (ст. 94²); 2) ринкові механізми скорочення викидів і поглинання парникових газів (ст. 94⁷); 3) адміністрування природокористувачів (ст. 94⁶).

Статтею 94² ЕК РК визначено, що квоти на викиди парникових газів видаються у відповідності з Національним планом розподілу квот на викиди парникових газів у порядку, встановленому Урядом Республіки Казахстан. На виконання цього положення, постановою Уряду РК від 07.06.2012 р. №584 затверджено Правила видачі квот на викиди парникових газів [121], відповідно до яких розмір квоти для кожної установки визначається на підставі паспорта цієї установки, та фіксується у сертифікаті на викиди парникових газів, що видається спеціально уповноваженим органом у сфері охорони навколишнього середовища. Крім того, на виконання ст. 94⁵ Екологічного кодексу РК

розроблено Правила розподілу квот на викиди парникових газів, затверджені постановою Уряду РК від 07.06.2012 р. №586 [122], згідно з якими для діючих установок такі квоти розподіляють на підставі паспортів природокористувачів, з урахуванням обсягів їх викидів за попередні роки (історичний принцип), а для нових установок – на підставі попередньої оцінки планової потужності та експертизи енергозбереження.

Особлива увага Екологічного кодексу Казахстану присвячується системі ринкових механізмів скорочення викидів парникових газів, до яких віднесено: торгівлю квотами на викиди парникових газів, торгівлю вуглецевими одиницями та міжнародну торгівлю одиницями встановленої кількості. У ст. 94⁷ ЕК РК чітко зафіксовано, що вуглецеві одиниці є об'єктами права власності – товаром, який підлягає реалізації виключно на організованих товарних ринках (біржах) у порядку, встановленому законодавством Республіки Казахстан. У зв'язку з цим, розроблено Порядок торгівлі викидами парникових газів та вуглецевими одиницями, що затверджені наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища Республіки від 11.05.2012 р. №151-е [140].

Суб'єкти господарювання, обсяги викидів яких не перевищують встановлених показників у відповідних секторах економіки, і не підпадають під розподіл дозволів, підлягають процедурі адміністрування, що здійснюється у порядку, встановленому Урядом РК. Зокрема, згідно з Правилами участі суб'єктів адміністрування у реалізації проектних механізмів у сфері регулювання викидів та поглинань парникових газів, затвердженими постановою Уряду РК від 08.05.2012 р. №594 [124] і Правилами реалізації проектних механізмів у сфері регулювання викидів і поглинань парникових газів від 30.07.2012 р. №897 [123], суб'єкти адміністрування можуть скорочувати викиди шляхом прийняття участі у реалізації проектів спільного впровадження та чистого розвитку, а також у проектах внутрішнього скорочення викидів.

Нами наведено і проаналізовано далеко не всі законодавчі акти, присвячені подоланню зміни клімату, положення яких могли б слугувати структурною моделлю для розробки відповідного закону в Україні. Навіть у тих державах, де

немає єдиного законодавчого акту, регулювання відносин у досліджуваній сфері здійснюється на інших рівнях: регіональному та локальному¹⁶.

Таким чином, можна констатувати існування різних підходів до змісту, структури та форми кліматичних законів у різних країнах світу, які пояснюються особливостями їх правових систем. Водночас, подібними є підходи до вибору базових елементів механізму правової охорони клімату, у зв'язку із чим, доцільно врахувати приклад зарубіжних держав, у яких клімат закріплено в переліку об'єктів еколого-правової охорони, що дозволило поширити на нього функції управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, та визначити особливості правової охорони клімату шляхом закріплення спеціальних заходів державного регулювання діяльності, що на нього впливає.

Проведений аналіз правового регулювання охорони клімату за законодавством України, з урахуванням міжнародно-правового забезпечення, законодавства Європейського Союзу та деяких зарубіжних країн дозволяє запропонувати теоретичну модель структури закону України про охорону клімату, що викладена в додатку А до даного дослідження.

Беручи до уваги необхідність закріплення таким нормативним актом основних засад (принципів) правового регулювання в означеній сфері, надання суб'єктам правовідносин прав та покладання на них відповідних суб'єктивних обов'язків, що стосуються скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел, не передбачених діючими нормативними актами, визначення правових підстав застосування юридичної відповідальності в означеній сфері, що відповідно до ст. 92 Конституції України має встановлюватися виключно законами України, вважаємо, що за формою це має бути саме закон. З огляду на

¹⁶ Так, наприклад, відсутність політичної волі для прийняття федерального закону щодо зміни клімату в США, які не ратифікували Кіотський протокол, не перешкоджає активному розвитку кліматоохоронного законодавства штату Каліфорнія, в якому діє Закон про рішення по глобальному потеплінню (*Global Warming Solutions Act, 2006*). А протягом періоду з 1999 р. по 2007 р. на розгляд Сенату США було внесено більше, ніж 200 законопроектів, що стосувалися зміни клімату. Але жоден із них не отримав підтримки сенату [335]. У Російській Федерації, яка відмовилася від участі у другому періоді Кіотського протоколу, розпорядженням Президента РФ від 17.12.2009 р. №861-рп затверджена Кліматична доктрина, в якій визначені основні цілі, завдання, заходи державної політики в цій сфері [118118].

особливий об'єкт і предмет, а також мету правового регулювання раціонально назвати запропонований закон України «Про охорону клімату».

У *преамбулі* цього Закону доцільно визначити основні передумови його прийняття, які полягають у тому, що клімат є необхідною умовою, що забезпечує існування життя на Землі. Несприятливі прояви зміни клімату на глобальному і національному рівнях спричиняють відповідні зміни у навколишньому природному середовищі, переважно негативно впливають на розвиток окремих галузей економіки та сфери життєдіяльності людини. Тому правове регулювання охорони клімату є однією з умов підтримання екологічної рівноваги і забезпечення безпеки на глобальному, регіональному та національному рівнях, а також переходу суспільства на засади сталого розвитку.

Цей Закон можна визначити таким, що закріплює основні правові, організаційні, економічні та інші засади охорони клімату в Україні. Доцільно вказати, що його прийняття також зумовлене необхідністю виконання міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до цієї Конвенції, основна мета яких полягає у стабілізації концентрацій парникових газів у атмосфері на такому рівні, який би не допустив небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему.

Перший розділ *«Загальні положення»* запропонованого Закону може включати в себе визначення термінів та понять; мету та завдання цього Закону, а також предмет його правового регулювання; принципи правового регулювання охорони клімату; правила співвідношення положень цього Закону з іншими законодавчими актами України; основні державно-правові засоби охорони клімату.

Предметом його правового регулювання можна визначити суспільні відносини, що спрямовані на скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел, на збільшення обсягів абсорбції парникових газів природними поглиначами, а також відносини по адаптації національної економіки і суспільства та екологічних систем до несприятливих проявів зміни клімату.

На зразок Закону про зміну клімату Великобританії, бажано закріпити в цьому Законі кількісні середньострокову і довгострокову цілі зі скорочення антропогенних викидів парникових газів, які, не обмежуючись кількісними міжнародними зобов'язаннями України, повинні базуватися на реальних даних про фактичні обсяги викидів, зафіксованих у національному кадастрі та науково обґрунтованих показниках технічного потенціалу скорочення викидів.

До ключових для даної сфери правовідносин доцільно віднести терміни й поняття, які не мають визначення в чинному законодавстві, такі як «клімат», «кліматична система», «охорона клімату», «пом'якшення зміни клімату», «адаптація до зміни клімату» та інші. Крім того, для зручності застосування бажано визначити в Законі специфічні терміни, передбачені Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату, Кіотським протоколом до неї та рішеннях їх Конференцій Сторін, зокрема такі як «встановлена кількість», «вуглецеві одиниці», «парникові гази», «поглиначі», «джерело викидів парникових газів», «власник джерела», «детермінація», «верифікація», «моніторинг», «встановлена кількість», «вуглецеві одиниці», «вимоги відповідності», «резерв періоду дії зобов'язань» та, можливо, й деякі інші поняття.

Важливо визначити в Законі принципи, які повинні відображати відправні ідеї, засади правового регулювання охорони клімату, що у випадку нечіткості законодавчого регулювання можуть слугувати орієнтирами для прийняття та застосування правових норм, зокрема, такі як: принцип «перестороги», що полягає в неприпустимості відмови від розробки або вжиття заходів по охороні клімату на підставі недостатності або відсутності наукових даних; принцип охорони клімату для нинішніх і майбутніх поколінь людства; принцип «додатковості» державних заходів до міжнародних механізмів по охороні клімату; принцип застосування найкращих із доступних техніки і технологій при регулюванні діяльності, що впливає на клімат; принцип гласності, узгодженості, повноти і достовірності інформації про зміну клімату та фактори, які на неї впливають; принцип невідворотності юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони клімату; принцип науково обґрунтованого

підходу до охорони клімату; принцип комплексності правового регулювання; принцип міжнародного співробітництва.

Доцільно визначити співвідношення цього Закону з іншими законодавчими актами. На наш погляд, його необхідно визнати спеціальним відносно законодавства про охорону атмосферного повітря. Разом з тим, до відносин у сфері раціонального використання, охорони та відтворення земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів, у сфері поводження з відходами, положення цього Закону можуть застосовуватися в частині, що не врегульована відповідним земельним, лісовим, водним та іншим екологічним законодавством.

Основними напрямками державного регулювання у сфері охорони клімату можна визначити державне планування, прогнозування, програмування; систематичні спостереження і наукові дослідження; екологічне інформаційне забезпечення; стратегічну екологічну оцінку; національну систему оцінки парникових газів; державний облік парникових газів та їх встановлених величин; паспортизацію об'єктів, функціонування яких пов'язане з викидами парникових газів; стандартизацію; дозвільне регулювання антропогенних викидів парникових газів; економічний механізм; державний контроль; юридичну відповідальність; міжнародну діяльність і співробітництво.

У *Другому розділі* зазначеного закону пропонується визначити систему органів управління в сфері охорони клімату, їхні функції та повноваження в цій сфері. Вочевидь, що зазначена система повинна охоплювати органи, наділені як загальною, так і спеціальною компетенцією в цій сфері.

Третій розділ логічно присвятити організаційно-превентивним засобам правового регулювання охорони клімату, до яких необхідно віднести систематичні спостереження клімату (кліматичний моніторинг), наукові дослідження, прогнозування, планування і програмування заходів із пом'якшення зміни клімату і адаптації до неї, екологічне інформаційне забезпечення, оцінку впливу на клімат як об'єкт навколишнього природного середовища і стратегічну екологічну оцінку в цій сфері.

У *четвертому розділі* запропоновано Закону необхідно систематизувати правові норми, які визначають правові засади здійснення національної системи оцінки парникових газів, в тому числі проведення інвентаризації та підготовки щорічних національних кадастрів парникових газів, обліку встановленої кількості у національному реєстрі вуглецевих одиниць.

Не вдаючись до детальної регламентації процедур та правил здійснення національної системи оцінки парникових газів, яка регулюється актами підзаконного характеру, положення цього розділу слід зосередити на визначенні всіх основних інституційних, правових та організаційних механізмів на виконання ст. 5 Кіотського протоколу, зокрема: суб'єктів, які беруть участь у функціонуванні національної системи оцінки, їхніх прав та обов'язків; органу, на якого покладено відповідальність за її функціонування; координації при здійсненні національної оцінки у сфері охорони клімату.

Розділ п'ятий цього Закону пропонується присвятити регулятивно-стимулюючим інструментам скорочення антропогенних викидів парникових газів, та де закріпити: обов'язок суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана з викиди парникових газів, одержати дозвіл на такі викиди; мінімальні вимоги і критерії, яким повинен відповідати національний план розподілу дозволів на викиди парникових газів; прозорі та чіткі умови та правила видачі дозволів на викиди парникових газів природокористувачам; правила входження на ринок нових учасників і створення резерву періоду дії зобов'язань; правила безоплатного розподілу дозволів з урахуванням найкращих із доступних технологій (за історичним принципом і методом бенчмаркінгу).

Важливе місце в запропонованому Законі має належати *економіко-правовому механізму* охорони клімату (*розділ б*). У ньому доцільно чітко визначити перелік еколого-економічних засобів у цій сфері: міжнародні механізми торгівлі викидами парникових газів, проекти спільного впровадження, національну торгівлю дозволами на викиди парникових газів, цільові екологічні (зелені) інвестиції, фінансування заходів, спрямованих на забезпечення пом'якшення зміни клімату і адаптації до неї. В цьому ж розділі

мають бути встановлені основні засади національної торгівлі дозволами на викиди, в основу яких доцільно покласти досвід Директиви 2003/87/ЄС з урахуванням Директиви 2009/29/ЄС, що змінює її, та відповідного розділу 9-2 Екологічного кодексу Казахстану, зокрема: порядок прийняття правил торгівлі дозволами з аукціону; порядок цільового використання коштів, отриманих від продажу дозволів з аукціону та інші положення.

Важливо в зазначеному Законі визначити правові засади державного контролю і встановлення юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони клімату, присвятивши їм *розділ 7 цього Закону*.

Тут можна визначити перелік правопорушень, вчинення яких слугуватиме підставою застосування юридичної відповідальності, як наприклад: здійснення антропогенних викидів парникових газів із джерел без відповідного дозволу; порушення умов виданого дозволу на здійснення антропогенних викидів парникових газів; перевищення передбаченої в дозволі встановленої кількості антропогенних викидів парникових газів; відповідальність акредитованої незалежної організації за видачу завідомо неправдивого детермінаційного звіту, звіту про моніторинг, верифікаційного висновку; видача незалежною організацією висновку, який спричинив заподіяння майнової шкоди сторонам проекту; надання завідомо недостовірних даних, необхідних для оцінки антропогенних викидів та/або абсорбцію парникових газів та інші.

Розділ *«Прикінцеві та перехідні положення»* має визначити порядок набрання чинності цим Законом, в тому числі правила поетапного введення в дію і застосування правових норм цього Закону, внесення змін до діючих законодавчих актів, прийняття нових нормативно-правових актів на виконання цього Закону, визнання деяких нормативно-правових актів такими, що втратили чинність у зв'язку з прийняттям цього Закону.

Закон може містити й *додатки* в яких необхідно визначити перелік парникових газів, викиди яких підлягають регулюванню в Україні, та перелік видів господарської діяльності, на які поширюється сфера дії цього Закону.

Висновок до розділу II

1. Проведене дослідження дозволило встановити, що на засадах гармонізації з міжнародно-правовим забезпеченням охорони клімату відбувається формування системи правових норм та нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини, що спрямовані на забезпечення охорони клімату на національному рівні, зокрема: закріплюють ключові терміни і поняття, характерні для сфери правового регулювання охорони клімату, визначають мету та завдання правової охорони клімату, закріплюють принципи охорони клімату, декларують стратегічні напрями формування та розвитку державної політики в сфері охорони клімату, закріплюють юридичні моделі поведінки суб'єктів суспільних відносин щодо здійснення ним впливу на клімат, в тому числі, покладають на суб'єктів правовідносин вимоги й зобов'язання щодо охорони клімату, наділяють їх правами у зв'язку зі здійсненням заходів, які зменшують негативний вплив на клімат, встановлюють заборони на здійснення діяльності, яка негативно впливає на клімат, передбачають можливість застосування юридичної відповідальності за здійснення негативного впливу на клімат.

Вказане дозволяє, керуючись теоретичними класифікаціями, класифікувати систему правових норм на такі категорії: 1) *за функціональним призначенням* у механізмі правового регулювання - на (а) спеціалізовані (норми-дефініції, норми-цілі, норми-принципи, норми-проголошення), б) регулятивні (норми-правила поведінки), в) охоронні); 2) *за характером приписів* – на (а) норми-зобов'язання, в) уповноважуючі норми, в) норми-заборони); 3) *за методами правового регулювання* - на (а) імперативні норми, б) диспозитивні норми); 4) *за юридичною силою* – на (а) норми міжнародних договорів, б) норми законів, в) норми підзаконних нормативно-правових актів); 5) *за предметом і спрямованістю на реалізацію відносин по охороні клімату* – на (а) норми, які регулюють організаційно-правові відносини, б) норми, які регулюють відносини щодо реалізації функцій управління в цій сфері; в) норми, за допомогою яких здійснюється еколого-економічне регулювання кліматоохоронних відносин).

2. Чинними міжнародними договорами України, які є частиною національного законодавства, визначено системоутворюючі чинники для об'єднання правових норм у систему, а саме: особливий об'єкт правової охорони, спеціальний предмет правового регулювання, в якому знаходять свій прояв характерні еколого-правові методи: переважно імперативні (заборони, спеціальні дозволи, методи експертних оцінок (детермінації, верифікації)) та диспозитивні (переуступка прав на викиди). За вказаними ознаками вказана система утворює нову підгалузь комплексної галузі екологічного права – правову охорону клімату, що може умовно називатися «кліматохоронне право». Значна кількість державних програм, в яких визначено цілі, завдання, заходи щодо попередження зміни клімату, свідчать про наявність публічного інтересу до цієї галузі права.

3. У порядку імплементації Україною Рамкової конвенції та Кіотського протоколу до неї прийнято систему законодавчих актів, які регулюють діяльність, що впливає на клімат – кліматохоронне законодавство. Водночас, аналіз показав, що ця система законодавства ще не в повній мірі відображає зміст відповідної галузі права. За результатом аналізу правових норм, які регулюють діяльність, що негативно впливає на клімат, виявлено, що в базовому Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» відсутні положення щодо охорони клімату, а спеціальні норми, які передбачають регулювання негативного впливу на клімат, що закріплені атмосфероохоронним законодавством, недостатньо формалізовані (є бланкетними або відсильними, або не підкріплені механізмами реалізації, санкціями), внаслідок чого їх регулятивний вплив на поведінку суб'єктів правовідносин є незначним. Крім того, у державі немає головного законодавчого акту, який би визначив основні засади державної політики в цій сфері, зокрема, її цілі та завдання, принципи, основні напрями, а також внутрішні заходи по охороні клімату на національному рівні, внаслідок чого таке регулювання переважно обмежується реалізацією положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату і Кіотського протоколу до неї.

4. За результатами аналізу чинного законодавства України в сфері охорони клімату виявлено, що воно не враховує низки положень законодавства Європейського Союзу в цій сфері, зокрема, вимог щодо дозвільного регулювання викидів парникових газів із джерел у рамках функціонування торгівлі дозволами на викиди парникових газів згідно з Директивою 2003/87/ЄС та Директивою 2009/29/ЄС, яка змінює її; вимог зі скорочення антропогенних викидів парникових газів шляхом стимулювання відновлювальних джерел енергії згідно з Директивою 2009/28/ЄС; регулювання фторованих викидів парникових газів Додатку А до Кіотського протоколу, якому присвячений Регламент №842/2006 (ЄС) та Директива 2006/40/ЄС; скорочення викидів парникових газів у галузі транспорту на засадах Директиви 1999/94/ЄС, Директиви 2009/30/ЄС; забезпечення адаптації до зміни клімату відповідно до Директиви 2007/60/ЄС. Вказане дозволило визначити основні шляхи адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

5. Сьогодні клімат визнаний об'єктом правової охорони навколишнього природного середовища у екологічному законодавстві багатьох держав, зокрема: у ст. 5 Закону Республіки Білорусь «Про охорону навколишнього середовища», ст. 2 Закону Республіки Туркменістан «Про охорону природи», ст. 7 Екологічного кодексу Республіки Казахстан, а також у Японії, Великобританії та інших державах, що дозволило визначити зміст такої охорони та розробити цілісну систему міжнародних, державно-правових та інших заходів регулювання діяльності, що на нього впливає. Враховуючи неповноту, фрагментарність, підзаконний рівень законодавчого регулювання діяльності, що впливає на клімат, а також світовий досвід законотворення, оптимальним способом упорядкування кліматоохоронного законодавства України є систематизація правових норм про охорону клімату в спеціальному законі, який орієнтовно можна назвати законом «Про охорону клімату», або включення спеціальних положень про охорону клімату до проекту майбутнього Екологічного кодексу України.

РОЗДІЛ III. ІНСТИТУЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ТА ЕКОНОМІКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ КЛІМАТУ В УКРАЇНІ

2.1. Органи державної влади в сфері правового регулювання охорони клімату в Україні

Реалізація Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до цієї Конвенції потребує створення системи організаційних структур, відповідальних за формування і реалізацію державної екологічної політики у сфері охорони клімату щодо виконання міжнародних зобов'язань. В теорії екологічного права ці питання розглядаються в межах науки про екологічне управління (тектоекології).

Існують різні наукові підходи до розуміння суті екологічного управління, що розглядається як певний вид діяльності держави, який має виконавчий і розпорядчий характер (державне управління) [47, с. 166], як урегульовані правовими нормами суспільні відносини, в яких реалізується діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, що спрямована на забезпечення ефективного використання природних ресурсів, охорони довкілля, екологічної безпеки, дотримання екологічного законодавства, попередження екологічних правопорушень та захист екологічних прав громадян [3, с. 135], як механізм організації та система діяльності органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування у сфері публічних екологічних відносин (екологічне управління) [46, с. 35], як сукупність здійснюваних уповноваженими суб'єктами дій, направлених на виконання вимог екологічного законодавства (управління природокористуванням і охороною навколишнього природного середовища) [18, с. 93], як діяльність держави по організації раціонального використання, відтворення природних ресурсів і охорони довкілля, а також забезпечення режиму законності і конституційних прав громадян на сприятливе навколишнє середовище [7, с. 54].

Незважаючи на деякі розбіжності вчених у поглядах на екологічне управління, можна вважати, що загалом воно розглядається крізь призму організаційних правовідносин, в яких опосередковується діяльність спеціальних уповноважених суб'єктів, спрямована на формування та реалізацію державної екологічної політики. Спираючись на такі підходи, для цілей представленого дослідження доцільно розглянути інституційно-функціональне забезпечення охорони клімату як урегульовані правовими нормами суспільні відносини, в яких реалізується діяльність державних органів та інших спеціальних уповноважених суб'єктів, що спрямована на забезпечення охорони клімату, реалізацію міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, дотримання законодавства в цій сфері, попередження правопорушень та захист екологічних прав громадян.

Слід звернути увагу на те, що єдиної системи державних органів, які здійснюють управління в сфері охорони клімату, законодавство України не визначає. Керуючись науковими підходами до визначення системи органів державної влади у галузі екології [126], а також спеціальними нормативно-правовими актами, які регулюють порядок виконання зобов'язань за міжнародними договорами України в сфері охорони клімату, спробуємо визначити такі органи і стисло проаналізувати їхні функції та повноваження. Важливо при цьому проаналізувати повноваження органів державної влади найвищого рівня: Верховної Ради України та Президента України, а також органів місцевого самоврядування, які хоч і не здійснюють функцій управління у сфері охорони клімату, але справляють значний вплив на реалізацію державної політики в цій сфері в силу своїх конституційних повноважень.

Верховна Рада України (далі – ВРУ) є єдиним органом законодавчої влади в Україні та здійснює повноваження у сфері охорони навколишнього природного середовища на підставі ст. 85 Конституції України [76], ст. 13 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [226].

Верховна Рада України визначає основні засади внутрішньої та зовнішньої політики, в тому числі екологічної, що знайшло свою реалізацію при прийнятті

Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року, в якій визначені завдання щодо пом'якшення зміни клімату і адаптації до неї (ціль 2) [220]. В той же час, закріплені в цьому документі заходи, що стосуються клімату (наприклад, «оптимізація структури енергетичного сектору національної економіки» шляхом збільшення обсягу використання енергетичних джерел з низьким рівнем викидів двоокису вуглецю»), охарактеровані нечітко, а деякі з них (скорочення обсягу викидів парникових газів лише відповідно до задекларованих Україною міжнародних зобов'язань в рамках Кіотського протоколу) не відповідають вимогам сьогодення.

Вагомий вплив на формування державної політики в цій сфері має повноваження парламенту надавати згоду на обов'язковість міжнародних договорів України та право їх денонсації, що реалізоване при прийнятті Закону України «Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» від 29.10.1996 р. № 435/96-ВР [247] та Закону України «Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» від 04.02.2004 р. №1430-IV [245], та матиме вирішальне значення при наданні Україною згоди на обов'язковість нової глобальної угоди щодо охорони клімату, яка планується до прийняття на зміну Кіотському протоколу.

Необхідно відмітити й деякі нереалізовані функції єдиного законодавчого органу в досліджуваній сфері. Так, не в повній мірі застосовується з метою охорони клімату одне з головних повноважень Верховної Ради в сфері охорони довкілля - затвердження загальнодержавних екологічних програм. Хоча деякі заходи, що є дотичними до попередження зміни клімату або адаптації до неї, зазначаються в державних програмах щодо інших проблем охорони довкілля¹⁷, загальнодержавної програми, яка була б спрямована на вирішення проблеми охорони клімату, в Україні немає.

Досі незадіяна у сфері, що розглядається, одна з найважливіших функцій парламенту - законотворча, що базується на його виключному повноваженні

¹⁷ Наприклад, деякі заходи, пов'язані з забезпеченням адаптації до зміни клімату визначає Загальнодержавна цільова програма захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 рр., затверджена Законом України від 07.06.2012 р. № 4909-VI [163].

приймати закони України (п. 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України), адже, як зазначалося, існують належні підстави для прийняття закону України про охорону клімату.

Слід звернути увагу на те, що питання охорони клімату окремо не виділені в переліку предметів відання комітетів діючої Верховної Ради України сьомого скликання, визначених постановою «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» №11-VII від 25.12.2012 р. [207]. Тому, навідміну від ВРУ шостого скликання, коли у складі Комітету з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи існував спеціальний підкомітет з питань національних заходів адаптації та пом'якшення наслідків глобальної зміни клімату, насьогодні законопроектна робота з питань зміни клімату є предметом відання підкомітету з питань охорони атмосферного повітря, *зміни клімату*, наукових досліджень, екологічної освіти.

Зазначене дозволяє констатувати, що Верховна Рада наділена повноваженнями, які дозволяють їй впливати на формування та реалізацію як внутрішньої, так і зовнішньої державної політики у сфері охорони клімату. Незважаючи на це, окремі повноваження парламенту, особливо в частині здійснення його головної функції, - законотворчої, - повною мірою в досліджуваній сфері не задіяні.

Особливий правовий статус відповідно до ст. 102 Конституції України має *Президент України* як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. В силу повноважень, передбачених ст. 106 Конституції України, Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво міжнародною діяльністю, укладає міжнародні договори; підписує закони, прийняті Верховною Радою України та має щодо них право вето; видає на основі та на виконання Конституції і законів України укази та розпорядження, які є обов'язковими на всій території України.

На підставі п. 15 ч. 1 ст. 106 Основного закону, ст. 5 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [263] глава держави утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-Міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади та затверджує положення про них, що відіграло особливу роль при формуванні системи органів управління в сфері охорони клімату, зокрема: при визначенні координатора і порядку координації заходів по реалізації положень РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї [209; 210], у процесі реформування системи центральних органів виконавчої влади, у ході якої проведено реорганізацію Національного агентства екологічних інвестицій у Державне агентство екологічних інвестицій України [218], при утворенні Державної служби України з надзвичайних ситуацій [37], а також при затвердженні положень про ці та інші органи державної виконавчої влади в досліджуваній сфері.

Свої конституційні повноваження щодо забезпечення екологічної безпеки як складової національної безпеки держави Президент України виконує також у статусі голови *Ради національної безпеки і оборони України* (далі – РНБО), яка відповідно до ст. 107 Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки» № 964-IV [219], ст. 4 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» № 183/98-В [244], основними завданнями РНБО є: 1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони; 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час, а також 3) координація цих органів в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

З метою реалізації поставлених завдань Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» [244] наділяє РНБО низкою повноважень, у тому числі правом ініціювати розроблення нормативно-правових

актів з питань національної безпеки і оборони, подавати пропозиції Президентові України щодо визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у різних сферах, зокрема, в екологічній, проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, міжнародних договорів та інших нормативних актів і документів, кожне з яких дозволяє цьому органу приймати активну участь у реалізації різних напрямів забезпечення національної безпеки, в тому числі щодо охорони клімату.

Так, на стадії підготовки до початку дії першого періоду дії Кіотського протоколу РНБО України прийнято рішення «Про стан та проблеми імплементації Україною Рамкової конвенції ООН про зміну клімату», введене в дію указом Президента України №658/2007 від 15 червня 2007 р. [251], яким визнано недостатність заходів, що вживаються центральними органами виконавчої влади щодо імплементації РКЗК ООН і Кіотського протоколу та зобов'язано їх вчинити ряд дій щодо формування належної законодавчої бази для реалізації вказаних міжнародних договорів. На підставі іншого рішення РНБО «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році» від 17 листопада 2010 р., положення якого стосувалися заходів по адаптації держави до негативних проявів зміни клімату, Президент України видав указ №1119/2010 від 10.12.2010 р. [252], яким доручив Уряду розробити та затвердити національний план заходів по адаптації до зміни клімату з визначенням джерел фінансування цих заходів.

Вищим органом управління в системі органів виконавчої влади є *Кабінет Міністрів України* (далі – КМУ), який на підставі ст.ст. 113, 116 Конституції України відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Повноваження цього органу в сфері охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки визначені Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (ст.ст. 2, 19, 20) [204], Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 17) [226]. Із них у досліджуваній сфері активно задіяні такі повноваження як: 1) забезпечення розробки

державних цільових, міждержавних і регіональних екологічних програм¹⁸; 2) створення органів державного управління та забезпечення координації їх діяльності¹⁹; 3) керівництво зовнішніми зв'язками України в галузі охорони довкілля, вирішення питань щодо укладання та виконання міжнародних договорів України²⁰; 4) розпорядження вуглецевими одиницями, утвореними в порядку реалізації механізму торгівлі встановленою кількістю відповідно до ст. 17 Кіотського протоколу як державною власністю.

Значна кількість урядових постанов і розпоряджень, які регулюють відносини у сфері охорони клімату, свідчать про здійснення Урядом, поряд із управлінням, функцій державного регулювання кліматоохоронних відносин [190; 191; 193; 195; 197; 242; 262]. Головним недоліком такого підходу є те, що нормативно-правові акти КМУ заміщають собою відсутність правового регулювання на рівні закону, прийняття якого є виключним повноваженням Верховної Ради України.

Наприкінці першого періоду дії Кіотського протоколу в системі органів екологічного управління відбулися суттєві структурні реформування, які позначилися на сфері охорони довкілля. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні» № 5456 від 16.10.2012 р. [218] функції та повноваження територіальних органів ЦОБВ, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища передані *обласним, Київській, Севастопольській міським державним адміністраціям, органам виконавчої влади Автономної Республіки Крим*, чим посилилась їхня функціональна роль в екологічному управлінні. Загальні повноваження вказаних органів державної влади у галузі екології визначені у ст.ст. 20-3, 20-4 Закону

¹⁸ Постанова КМУ «Про Кліматичну програму України» на період 1998-2002 р. від 28.06.1997 р. № 650 [205].

¹⁹ Урядом створено органи зі спеціальною компетенцією в сфері охорони клімату: Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [212], Національний центр обліку викидів парникових газів [260], а також затверджено Порядок координації заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до зазначеної Конвенції [239].

²⁰ Так, на підставі розпоряджень КМУ Держекоінвестагентство підписує міжвідомчі договори купівлі-продажу одиниць встановленої кількості парникових газів відповідно до ст. 17 Кіотського протоколу, як це відбулося при укладанні міжнародних договорів України з Японією та Іспанією [257; 258; 259].

України «Про охорону навколишнього природного середовища» [226], ст. 21 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [217]. Водночас, нормативними актами, прийнятими в порядку імплементації Рамкової конвенції та Кіотського протоколу, визначені також спеціальні заходи, які мають вживатися місцевими органами державної виконавчої влади щодо реалізації цих міжнародних договорів.

Наприклад, постановою КМУ «Про порядок координації заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та Кіотським протоколом до зазначеної конвенції» № 468 від 10.04.2006 р. [239] Раді Міністрів АРК, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації зобов'язано щорічно подавати Держекоінвестагентству інформацію про обсяги споживання всіх видів палива, про види промислової та сільськогосподарської діяльності, внаслідок яких утворюються антропогенні викиди, а також пропозиції щодо розроблення Національного і регіонального планів із пом'якшення наслідків зміни клімату та брати активну участь у їх виконанні. Крім того, їм доручено забезпечити проведення досліджень, пов'язаних із зміною клімату, розробку технологій поглинання двоокису вуглецю та сучасних екологічно безпечних технологій, ведення банку даних екологічно безпечних технологій, сприяння широкому їх впровадженню, обміну інформацією про технології та про методи зменшення обсягу антропогенних викидів парникових газів.

Згідно з постановою Кабміну «Про порядок функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар» №554 від 21.04.2006 р. [242], місцеві державні адміністрації беруть участь у здійсненні інвентаризації антропогенних викидів та абсорбції парникових газів шляхом надання на запити Держекоінвестагентства інформації, необхідної для підготовки щорічних національних кадастрів антропогенних викидів та абсорбції парникових газів та національного повідомлення про зміну клімату.

Спеціальні повноваження зазначених органів у цій сфері також визначені у ч. 3 ст. 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [224], відповідно до якої за поданням обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, органу виконавчої влади АРК з питань охорони навколишнього природного середовища і ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, органи місцевого самоврядування з урахуванням особливостей екологічної ситуації регіону, населеного пункту можуть додатково встановлювати перелік забруднюючих речовин, за якими здійснюється регулювання їх викидів на відповідній території, чим допускається можливість регулювання викидів парникових газів на місцевому рівні²¹. Але незважаючи на таку можливість, випадків регулювання антропогенних викидів парникових газів на регіональному рівні поки-що немає.

Органом державної влади зі спеціальною компетенцією у сфері охорони клімату є *Міжвідомча комісія із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату* (далі – Комісія), утворена постановою КМУ від 14.04.1999 р. №583 з метою організації розроблення та координації впровадження національної стратегії та національного плану дій із виконання міжнародних зобов'язань України за РКЗК ООН [212].

Згідно з положенням про вказану Комісію, затвердженим тією ж постановою, остання очолюється Міністром екології та природних ресурсів, який затверджує її персональний склад. До складу Комісії входять представники комітетів Верховної Ради України, міністерств, інших центральних та місцевих органів державної виконавчої влади, Національної академії Наук України, підприємств, установ та організацій. Основною формою роботи Комісії є її засідання, які проводяться щокварталу відповідно до плану роботи, затвердженого головою Комісії, або в разі потреби.

²¹ В інших державах регулювання викидів парникових газів на регіональному рівні отримало широке застосування. Яскравим прикладом є «Західна регіональна кліматична ініціатива», «Регіональна ініціатива щодо парникових газів» та інші місцеві ініціативи штатів та їх об'єднань у США, де за відсутності федерального законодавства, у зв'язку з відмовою цієї держави ратифікувати Кіотський протокол, розробляються та впроваджуються місцеві програми скорочення парникових газів [335].

Слід звернути увагу на те, що національна стратегія з виконання зобов'язань України відповідно до РКЗК ООН та Кіотського протоколу як основне завдання діяльності Комісії досі не прийнята, що не перешкоджає активній діяльності останньої. Сьогодні її діяльність зосереджена на забезпечення виконання національного плану дій щодо виконання зобов'язань за цими міжнародними договорами: забезпеченні функціонування національної системи оцінки парникових газів та підготовці їх національних кадастрів; підготовці Національного плану адаптації до зміни клімату; формуванні міжнародної переговорної позиції України на щорічних Конференціях Сторін РКЗК ООН; розробленні стратегії низьковуглецевого розвитку України та інших питаннях [264]. Міжвідомчий колегіальний склад цієї Комісії дозволяє комплексно вирішувати проблемні питання, які стосуються реалізації положень РКЗК ООН та Кіотського протоколу. Завдяки цьому роль зазначеного органу у формуванні та реалізації державної політики у сфері охорони клімату є суттєвою.

Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який формує і забезпечує реалізацію державної політики у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін і виконання у межах компетенції вимог РКЗК ООН та Кіотського протоколу, є *Міністерство екології та природних ресурсів України (далі - Мінприроди)*.

Положення «Про Міністерство екології та природних ресурсів України», затверджене указом Президента України 13.04.2011 р. № 452/2011 [235], передбачає низку спеціальних повноважень Мінприроди у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату і адаптації до неї, зокрема: 1) забезпечення нормативно-правового регулювання питань скорочення викидів парникових газів; 2) забезпечення виконання вимог РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї, в тому числі впровадження механізмів за Кіотським протоколом; 3) погодження планів заходів щодо реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій, а також затвердження та подання до Секретаріату РКЗК ООН національного повідомлення про зміну клімату та

національного звіту (кадастру) антропогенних викидів джерелами та абсорбції (поглинання) поглиначами парникових газів; 4) координація заходів щодо виконання зобов'язань України за РКЗК ООН та Кіотським протоколом до неї.

Крім того, особливий статус Мінприроди як координатора заходів щодо виконання зобов'язань за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до цієї Конвенції визначений указом Президента України від 12.09.2005 р. №1239/2005 [209].

Важливими для зазначеної сфери також є загальні функції Мінприроди у сфері охорони навколишнього природного середовища, що закріплені п.п. а), в), г), е), ї-л) ст. 20 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», зокрема, такі як: організація моніторингу навколишнього природного середовища; створення і забезпечення роботи мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації; затвердження нормативів, правил, участі у розробці стандартів щодо регулювання використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища від забруднення та інших шкідливих впливів; координація роботи інших спеціально уповноважених органів державного управління в цій галузі; здійснення міжнародного співробітництва, організація виконання зобов'язань України відповідно до міжнародних угод. Водночас, у ході першого періоду дії Кіотського протоколу значна частина зазначених функцій та повноважень Мінприроди у досліджуваній сфері була суттєво урізана, зокрема шляхом їх передачі центральним органам виконавчої влади, які реалізують державну політику в сфері охорони навколишнього природного середовища повноважень згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні» [148]. Натомість, за Мінприроди залишено нормотворчі, погоджувальні, координаційні функції в цій сфері.

Основне навантаження у сфері охорони клімату покладається на *Державне агентство екологічних інвестицій України (Держекоінвестагентство)* як центральний орган виконавчої влади, що в межах компетенції забезпечує реалізацію державної політики у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін і виконання вимог РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї. Діяльність Держекоінвестагентства спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України.

Згідно з положенням про Держекоінвестагентство, затвердженим указом Президента України від 13.04.2011 р. № 455 [231], основними завданнями Держекоінвестагентства є: 1) забезпечення реалізації державної політики у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін, а також внесення пропозицій щодо її формування; 2) виконання в межах компетенції вимог РКЗК ООН та Кіотського протоколу до неї; 3) створення та забезпечення функціонування національної системи обігу та торгівлі вуглецевими одиницями; 4) провадження міжнародної діяльності за РКЗК ООН та Кіотським протоколом до неї.

Порядок реалізації кожного із зазначених завдань деталізований низкою спеціальних нормативно-правових актів, згідно з якими Держекоінвестагентство: 1) визначене єдиним органом, відповідальним за функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, готує національний кадастр цих речовин і подає його до Секретаріату РКЗК ООН [242]; формує, веде та забезпечує функціонування Національного електронного реєстру вуглецевих одиниць (п.п. 4.2, 4.3, 4.7, 4.8, 4.9 положення) [262]; 2) здійснює представництво України у діяльності міжнародних організацій згідно з Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату і Кіотським протоколом до неї (п.п. 4.12, 4.13 положення) [241]; 3) укладає угоди з продажу частин установленної кількості викидів парникових газів (п. 14 положення) [257; 258; 259]; 4) забезпечує реалізацію «гнучких» механізмів Кіотського протоколу, в тому числі погоджує, схвалює, затверджує та

забезпечує реалізацію проектів спільного впровадження і проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій (п.п. 4.1, 4.4, 4.10, 4.11 положення) [193; 197]; 5) є головним розпорядником бюджетних коштів, одержаних від продажу одиниць установленої кількості України за ст. 17 Кіотського протоколу, за переліком програм, спрямованих на забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України за РКЗК ООН та Кіотським протоколом до неї [190; 191].

Наведене дозволяє констатувати, що в межах компетенції Держкоінвестагентства консолідовано переважну більшість функцій та повноважень у досліджуваній сфері, насамперед: планування, прогнозування, організації наукових досліджень, державного обліку, економічного стимулювання, фінансування, міжнародного співробітництва.

Протягом першого періоду дії зобов'язань Кіотського протоколу важливе значення в системі органів державного управління у сфері охорони клімату виконує утворена, у зв'язку з реформуванням системи центральних органів виконавчої влади та згідно з указом Президента України від 24.12.2012 р. №726 «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» [155] *Державна служба України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України)*, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра оборони України.

Згідно з положенням про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, що затверджене указом Президента України від 16.01.2013 р. №20/2013 [37], вказана Служба має статус ЦОВВ, що забезпечує реалізацію державної політики у сферах цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, профілактики травматизму невиробничого характеру, а також гідрометеорологічної діяльності.

Серед повноважень, визначених у положенні про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, найбільш вагомими з точки зору охорони клімату є повноваження в сфері гідрометеорологічної діяльності, які покладаються на неї

Кодексом цивільного захисту України № 5403-VI від 02.10.2012 р. (далі - КЦЗ України) [70], ст. 7¹ Закону України «Про гідрометеорологічну діяльність» від 18.02.1999 р. № 443-XIV [151], а також положенням, згідно з якими цей орган забезпечує: державний контроль у сфері гідрометеорологічної діяльності; проведення гідрометеорологічних, геліофізичних спостережень, фонових радіаційних та базових спостережень за станом забруднення навколишнього природного середовища; веде державний облік, реєструє та зберігає матеріали гідрометеорологічних спостережень, веде інформаційну базу гідрометеорологічних даних та даних про стан навколишнього природного середовища; здійснює прогнозування погоди, гідрологічного режиму водних об'єктів, небезпечних і стихійних гідрометеорологічних явищ, урожайності сільськогосподарських культур; взаємодіє з міжнародними організаціями і національними гідрометеорологічними службами інших держав, представляє Україну у Всесвітній метеорологічній організації, бере участь у межах компетенції в реалізації Рамкової конвенції ООН про зміну клімату.

Разом з тим, у положенні про Державну службу України з надзвичайних ситуацій [37] не знайшли свого відображення повноваження ліквідованого Держгідромету [136], що підпорядковувався Міністерству надзвичайних ситуацій, стосовно організації гідрометеорологічного і кліматичного вивчення території України; організації збирання та оброблення даних спостережень із вивчення і прогнозування глобальних змін клімату, їх належне використання на національному і міжнародному рівні; реалізації науково-технічної політики в сфері гідрометеорологічної діяльності; здійснення заходів щодо проведення комплексних наукових досліджень у сфері змін клімату. Вказані повноваження дозволяли Держгідромету забезпечувати організацію комплексних наукових досліджень клімату, які є необхідною умовою реалізації відповідних функцій управління – систематичних спостережень клімату (кліматичного моніторингу) і його прогнозування. У такий спосіб цей орган виконував роль сполучної ланки між органами управління та науковими установами, які займаються цими питаннями, яка з його ліквідацією була втраченою. З огляду на зазначене,

важливо конкретизувати і закріпити вказані повноваження у положенні про Державну службу України з надзвичайних ситуацій як правонаступника МНС України [37].

З точки зору здійснення функції контролю за додержанням законодавства у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на клімат та адаптації до неї є важливою роль ЦОВВ, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів. Згідно з указом Президента України від 13.04.2011 р. №454/2011 [137] ним на сьогодні є *Державна екологічна інспекція України* (Держекоінспекція).

Повноваження цього органу визначені у ст. 20² Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та конкретизовані у положенні про Державну екологічну інспекцію України [137]. Згідно з положенням, основні завдання цього органу такі: 1) внесення Міністрові пропозицій щодо формування державної політики зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів; 2) реалізація державної політики зі здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки; 3) інші завдання, визначені законами України та покладені на неї Президентом України.

Для з'ясування ролі Держекоінспекції у здійсненні функцій управління в сфері охорони клімату слід звернути увагу на визначений п. 4 вказаного положення перелік сфер екологічного законодавства, за додержанням яких здійснюється державний екологічний нагляд (контроль), який включає в себе вимоги законодавства: про екологічну та радіаційну безпеку, про використання та охорону земель, про охорону і раціональне використання вод та відтворення водних ресурсів, про охорону атмосферного повітря, про охорону, захист, використання та відтворення лісів, про охорону, утримання і використання

зелених насаджень, про використання, охорону і відтворення рослинного світу, про охорону, раціональне використання та відтворення тваринного світу та інші сфери.

Як бачимо, наведеним переліком додержання вимог законодавства у сфері регулювання негативного антропогенного впливу на клімат не передбачено. Можна припустити, що з точки регулювання викидів парникових газів у атмосферу важливими є контрольно-наглядові повноваження, що здійснюються Держекоінспекцією у інших сферах, наприклад, у галузі охорони атмосферного повітря, що стосується контролю додержання вимог законодавства щодо наявності та додержання дозволів на викиди забруднюючих речовин; щодо забезпечення безперебійної ефективної роботи і підтримання у справному стані споруд, устаткування та апаратури для очищення викидів; додержання нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, екологічних показників нафтопродуктів (бензину автомобільного та дизельного палива); додержання порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ у господарських цілях; надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан атмосферного повітря, визначення видів і обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, інших вимог, закріплених у пп. г) п. 4 положення про Держекоінспекцією.

Однак, невизначеним є питання про те, хто здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням вимог кліматоохоронного законодавства, яке не охоплюється вимогами законодавства про охорону атмосферного повітря? До них можна віднести: вимоги щодо реалізації заходів зі скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів, вимоги щодо здійснення обліку (інвентаризації) цих речовин, надання звітності про них, вимоги, що стосуються цільового фінансування заходів, які реалізуються за проектами цільових екологічних інвестиції та інші.

Це, вочевидь, пояснюється недостатністю самого законодавства щодо регулювання антропогенних викидів парникових газів із джерел. Тому в умовах прийняття закону України про охорону клімату доцільно внести зміни та

доповнення до положення про Державну екологічну інспекцію України [137] шляхом включення до п. 4 окремих підпункт, присвячений повноваженням державного контролю за додержанням законодавства про охорону клімату.

Проведений аналіз дозволив визначити систему органів державної влади, які відповідно до чинного законодавства України здійснюють формування та реалізацію державної політики в сфері охорони клімату, схематично наведену нами в додатку Б до цього дослідження. Вцілому така система, на перший погляд, є достатньою для виконання міжнародних зобов'язань України за РКЗК ООН та Кіотським протоколом.

Водночас, більш глибокий аналіз показує, що державне регулювання в досліджуваній сфері здійснюється (або має здійснюватись) і іншими органами державної влади. При цьому, хоча в положеннях їхні повноваження не визначені як такі, що спрямовані на охорону клімату, але є необхідними для реалізації різних напрямів кліматоохоронної політики і не суперечать основним завданням діяльності цих органів.

Наприклад, ст. 2.1 а) Кіотського протоколу серед низки кліматоохоронних заходів визначає необхідність заохочення форм сталого та раціонального ведення сільського господарства у контексті урахування особливостей зміни клімату, а Додаток А до Кіотського протоколу відносить деякі види діяльності в сільському господарстві до джерел антропогенних викидів парникових газів. Вказане визначає важливу роль у здійсненні державного регулювання в досліджуваній сфері *Міністерства аграрної політики і продовольства України (Мінагрополітики України)*, що визначене указом Президента України №500/2011 від 23.04.2011 р. [214] в якості головного органу в системі ЦОВВ з питань формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави, а також державної політики в галузях земельних відносин, лісового та мисливського господарства, нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі. Водночас, положення про Мінагрополітики спеціальних функцій у сфері

охорони клімату не передбачає, у зв'язку з чим його роль у здійсненні управління в цій сфері є пасивною.

Через Міністра аграрної політики та продовольства України Кабінетом Міністрів України спрямовується і координується діяльність ЦОВВ, який реалізує державну політику у сфері лісового господарства, яким згідно з указом Президента України від 13.04.2011 р. № 458/2011 є *Державне агентство лісових ресурсів України (Держлісагентство)* [232], та ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, яким на підставі указу Президента України від 08.04.2011 р. № 445/2011 є *Державне агентство земельних ресурсів України (Держземагентство)* [135].

Україна як Сторона Додатку I до РКЗК ООН прийняла рішення про врахування при виконанні нею кількісних зобов'язань обсягів викидів і поглинань парникових газів, які утворюються внаслідок землекористування, змін у землекористуванні та лісовому господарстві за ст.ст. 3.3, 3.4 Кіотського протоколу (сектор LULUCF). Згідно з Керівними принципами ефективної практики землекористування, змін у землекористуванні та лісовому господарстві [372] до виконання міжнародних зобов'язань зараховуються скорочення та/або абсорбція викидів, які утворилися в результаті таких видів діяльності як: заліснення; відновлення лісів; знеліснення; відновлення рослинного покриву; управління сільськогосподарськими угіддями; управління пасовищами; відновлення торфово-болотних угідь.

Водночас, скорочення викидів та/або збільшення абсорбції парникових газів природними поглиначами мають бути прямим результатом діяльності людини, адже так звані «прості» накопичення вуглецю, які є наслідком природних процесів, для цілей виконання зобов'язань згідно зі ст. 3 Кіотського протоколу не зараховуються. Проте, законодавство не передбачає положення про Державне агентство лісових ресурсів України та положення про Державне агентство земельних ресурсів України спеціальних функцій у сфері регулювання негативного впливу на клімат не виділяють, внаслідок чого цілеспрямовані

заходи зі скорочення викидів та/або абсорбції парникових газів шляхом охорони природних поглиначів і накопичувачів парникових газів не здійснюються²².

Тому доцільно розробити та прийняти порядок здійснення заходів зі скорочення викидів парникових газів у секторі LULUCF, на виконання якого доцільно доповнити й зазначені положення конкретними повноваженнями в сфері охорони клімату. До них, перш за все, слід віднести повноваження щодо: забезпечення проведення щорічної національної інвентаризації антропогенних викидів із джерел та/або абсорбції поглиначами парникових газів у сфері землекористування, змін у землекористуванні, а також у сільському та лісовому господарстві; здійснення моніторингу викидів, поглинань і накопичень парникових газів природними поглиначами за вказаними видами діяльності; забезпечення реалізації заходів зі скорочення антропогенних викидів парникових газів та/або збільшення їх абсорбції поглиначами, в тому числі шляхом реалізації економічних механізмів Кіотського протоколу.

Нині досягнуто наукового консенсусу з приводу того, що зміна клімату впливає на життя та здоров'я людини як безпосередньо – через екстримальні погодні явища, так і опосередковано – через зміни в складі води, повітря, якості та кількості продуктів харчування, екосистем, сільського господарства, стилю життя. Наслідки таких змін впливатимуть переважно на дітей, осіб похилого віку та осіб із хронічними захворюваннями [298, с. 250]. З підвищенням температури повітря у зв'язку зі зміною клімату в Україні прогнозується «помолодіння» таких хронічних недуг як хвороби крові та кровотворних органів, хвороб нервової системи, органів дихання, зміниться вікова межа метеозалежних людей всередньому на 7 – 8 років [296]. Зазначене посилює актуальність забезпечення адаптації до зміни клімату в галузі охорони здоров'я. Важлива роль в цій частині може належати *Міністерству охорони здоров'я*

²² У 2004 році Державний комітет лісового господарства України за підтримки Світового банку та гранту уряду Японії став учасником проекту міжнародного Біокарбонного фонду «Створення захисних лісових насаджень на забруднених радіонуклідами землях в умовах Полісся», яким планувалося заліснити понад 4 тис. га земель, виведених з господарського використання внаслідок забруднення радіонуклідами у Житомирській та Київській областях поза межами 30-кілометрової зони відчуження ЧАЕС. Однак, робота за цим проектом була припинена, а переговори щодо укладання Угоди про купівлю зменшених викидів не проведено через відсутність ухвалені на законодавчому рівні процедури купівлі-продажу CO₂-екв. [96, с. 52-57].

України (далі – МОЗ України) як головному органу в системі ЦОВВ у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, формуванні державної політики у сферах санітарного та епідемічного благополуччя населення.

Положення про МОЗ України, що затверджене указом Президента України від 14.02.2012 р. №467/2011 [238], визначає ряд повноважень, які дозволяють йому забезпечувати адаптацію населення до негативних проявів зміни клімату у галузі охорони здоров'я, а саме: здійснення моніторингу стану здоров'я населення, діяльності та ресурсного забезпечення закладів охорони здоров'я; здійснення розробки та реалізації державних цільових та галузевих програм в галузі охорони здоров'я; здійснення організації заходів щодо поширення здорового способу життя серед населення України; здійснення нагляду і контролю за додержанням законодавства про охорону здоров'я; вивчення, аналіз і прогнозування показників стану здоров'я населення залежно від стану середовища життєдіяльності та інші. З огляду збільшення кількості збудників інфекційних захворювань в умовах зміни клімату не менш важливими є повноваження МОЗ України в сфері санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, які передбачають: затвердження державних санітарних норм та правил санітарно-епідеміологічних, санітарно-гігієнічних та інших норм і правил; стандартів якості питної води, а також погодження стандартів, які стосуються забезпечення екологічної безпеки тощо. Водночас, спеціальних повноважень МОЗ України щодо зміни клімату це положення не виділяє.

У зв'язку зі збільшенням навантаження на водні ресурси внаслідок зміни клімату актуальними є функції *Державного агентства водних ресурсів України* (далі - *Держводагентство України*) як ЦОВВ, утвореного для реалізації державної політики у сфері розвитку водного господарства і меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів через Міністра екології та природних ресурсів України.

Положення про Державне агентство водних ресурсів України, що затверджене указом Президента України від 13.04.2011 р. № 453/2011 [230], не передбачає спеціальних повноважень у сфері охорони клімату. Водночас, з точки зору раціонального використання і охорони вод як природних поглиначів парникових газів та забезпечення адаптації водних ресурсів до негативних проявів зміни клімату до неї Держводагентство впливає на реалізацію державної політики у сфері охорони клімату, виконуючи функції екологічного програмування (пп. 7-8, 45 п. 4), екологічного моніторингу (пп. 13-18 п. 4), екологічного прогнозування (п. 28), державного екологічного обліку в сфері раціонального використання і охорони водних ресурсів (пп. 36-39 п. 4).

У межах означених функцій Держводагентством розробляється та вживається низка заходів щодо охорони вод як поглиначів парникових газів, зокрема: щодо екологічного оздоровлення поверхневих вод та догляду за ними (п. 19); щодо запобігання надзвичайним ситуаціям, зменшення руйнівних наслідків повеней, забезпечення безаварійного пропуску паводкових вод та льодоходу (п. 24); пов'язаних із попередженням шкідливої дії вод і ліквідацією їх наслідків (п. 26); пов'язаних із мінімізацією наслідків шкідливої дії вод (п. 27), а також щодо розробки схем комплексного використання та охорони водних ресурсів, формування довгострокового прогнозу водогосподарських балансів.

Формування державної політики з питань ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива як заходів, які відповідно до ст. 2.1 а) Кіотського протоколу забезпечують пом'якшення зміни клімату, відноситься до повноважень *Міністерства економічного розвитку і торгівлі України* як головного органу в системі ЦОВВ з формування та забезпечення реалізації державної політики економічного і соціального розвитку, цінової, промислової, інвестиційної, зовнішньоекономічної політики, державної політики у сфері торгівлі, державної регіональної політики, державної політики з питань розвитку підприємництва, технічного регулювання та захисту прав споживачів, а також міжвідомчої координації з питань економічного і соціального співробітництва

України з Європейським Союзом. Серед основних завдань, визначених положенням про Мінекономрозвитку, визначені й такі, що безпосередньо направлені на пом'якшення зміни клімату: забезпечення формування державної політики у сфері енергозбереження та ефективного використання енергетичних ресурсів, 2) здійснення контролю за її реалізацією, 3) забезпечення нормативно-правового регулювання у цій сфері.

Через Міністра економіки і торгівлі України КМУ координується діяльність *Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності)* як центрального органу виконачої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сферах ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива. Більшість завдань Держенергоефективності України, визначених у п. 3 положення про це Агентство (указ Президента України від 13.04.2011 р. № 462/2011) [152], є такими, що тісно пов'язані зі скороченням антропогенних викидів парникових газів, а саме: 1) реалізація державної політики у сферах ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива; 2) здійснення державного контролю у сфері ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів; 3) забезпечення збільшення частки відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива в енергетичному балансі України.

Скорочення антропогенних викидів парникових газів у галузі енергетики та вугільної промисловості як заходи з пом'якшення зміни клімату відносяться до компетенції *Міністерства енергетики та вугільної промисловості України* як головного органу в системі ЦОВВ у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики в паливно-енергетичному комплексі (указ Президента України від 06.04.2011 р. №382/2011) [236]. Протягом першого періоду дії Кіотського протоколу вказане Міністерство активну участь у реалізації державної політики в сфері регулювання негативного впливу на клімат, здійснювало державне регулювання в цій сфері.

Так, на виконання ст.ст. 5, 6, 7 Кіотського протоколу прийнято низку спеціальних відомчих нормативних актів, спрямованих на забезпечення обліку антропогенних викидів парникових газів та реалізацію заходів зі скорочення викидів цих речовин на шахтах України, які підпорядковуються Мінвуглепрому, зокрема: розроблена Концепція реалізації положень Кіотського протоколу на шахтах Міністерства вугільної промисловості, затверджена наказом Міністерства вугільної промисловості України від 03.09.2007 р. №349 [208], Галузевий порядок координації заходів щодо виконання зобов'язань України у вугільній промисловості, затверджений наказом Мінвуглепрому № 119 від 10.04.2007 р. у редакції від 30.05.2013 р. [210]; наказ Мінвуглепрому «Щодо забезпечення виконання положень Кіотського протоколу» від 03.06.2010 р. №180 [318] наказ Мінвуглепрому «Щодо реалізації проекту цільових екологічних (зелених) інвестицій» №294 від 30.05.2013 р. та інші [321].

Проведений аналіз дозволив з'ясувати, що державне регулювання у сфері охорони клімату може (і повинне) здійснюватися й іншими органами державної влади, повноваження мають важливе значення для реалізації кліматоохоронних заходів. Особливо такими як: Міністерство аграрної політики, Міністерство охорони здоров'я України, Державна екологічна інспекція України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство земельних ресурсів України, Державне агентство водних ресурсів України та іншими. Проте, законодавство чітких механізмів їхнього долучення до участі у формуванні та реалізації державної політики у сфері охорони клімату не визначає внаслідок чого заходи з раціонального використання, охорони і відтворення якості природних поглиначів парникових газів, забезпечення адаптації до зміни клімату в галузі охорони здоров'я, водного господарства, а також скорочення антропогенних викидів парникових газів у галузі сільського господарства та в інших сферах цими органами належною мірою не здійснюються.

Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що існуюча система органів управління у сфері забезпечення охорони клімату більшою мірою орієнтована на реалізацією міжнародних зобов'язань держави за чинними кліматоохоронними

договорами, проте не є достатньою для повноцінної реалізації внутрішньої екологічної функції держави щодо охорони клімату на національному рівні.

Для покращення інституційно-функціонального забезпечення в досліджуваній сфері пропонується визначити систему органів державної влади, які здійснюють управління в сфері охорони клімату, на рівні закону України про охорону клімату, а також доповнити вказані повноваження до діючих положень про центральні органи виконавчої влади, діяльність яких має значення для пом'якшення зміни клімату та адаптації до неї.

2.2. Функціонально-правове забезпечення охорони клімату в Україні

Функціонально-правове забезпечення охорони клімату можна охарактеризувати через систему функцій та засобів організаційно-превентивного, регулятивно-стимулюючого та розпорядчо-виконавчого характеру, в межах яких реалізуються основні напрями організаційно-правового впливу на суспільні відносини, спрямовані на забезпечення охорони клімату, в тому числі пом'якшення зміни клімату, адаптацію до неї, а також реалізацію міжнародних зобов'язань у цій сфері [47, с. 187; 2, с. 94].

Значною мірою система функцій та засобів, за допомогою яких здійснюється організація суспільних відносин у сфері охорони клімату в Україні спирається на вимоги та зобов'язань міжнародних договорів. Так, ст. 5 РКЗК ООН, ст. 10. d) Кіотського протоколу зобов'язують державу сприяти науковим дослідженням та систематичним спостереженням для зменшення невизначеностей, пов'язаних із кліматичною системою, несприятливими наслідками зміни клімату, економічними та соціальними наслідками різних стратегій реагування, підтримувати міжнародне співробітництво з цих питань. Організація системи спостережень за станом клімату та його якісною зміною є по суті функцією *екологічного моніторингу* правові засади якої визначено ст. 22 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», та яка визначається в науці як урегульована законодавством наукова, інформаційно-аналітична

система, яка дозволяє визначати і прогнозувати зміни стану навколишнього природного середовища, контролювати та управляти ними [307, с. 8].

Хоча законодавство України такого поняття як «кліматичний моніторинг» не визначає, цим терміном оперує загальна екологія в силу чого він широко застосовується і в правовій доктрині. Так, В.В. Костицький розглядає кліматичний моніторинг у якості одного з *видів* моніторингу довкілля, поряд із яким виділяє санітарно-гігієнічний та екологічний моніторинг. За визначенням вченого, кліматичний моніторинг охоплює кліматичну систему (атмосфера – океан – поверхня суходолу), тобто систему, що впливає на формування клімату та будь-які його зміни [78, с. 558]. Подібне визначення пропонується С.В. Шараповою, яка розглядає кліматичний моніторинг поряд із екологічним моніторингом у якості одного з *типів* загального моніторингу, який охоплює систему «атмосфера – океан - поверхня суші», що впливає на формування клімату, а також будь-яких змін, які відбуваються в ньому [307, с. 40].

Таким чином, незважаючи на відсутність єдиного легального визначення поняття кліматичного моніторингу, вчені єдині у розумінні його комплексного об'єкта (клімату), який характеризується станом всієї кліматичної системи, що зумовлює здійснення спостережень за всіма кліматоутворюючими факторами.

Основним джерелом інформації про клімат, його природні коливання та антропогенні зміни в Україні є система гідрометеорологічних спостережень та базової мережі спостережень за забрудненням навколишнього природного середовища, порядок функціонування якої регламентується Законом України «Про гідрометеорологічну діяльність» від 18.02.1999 р. № 443-XIV [151]. постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження положення про загальнодержавну систему моніторингу довкілля» від 30.03.1998 р. №391 [188].

Гідрометеорологічні спостереження здійснюються національною гідрометеорологічною службою до якої входить система державних органів, підприємств, установ та організацій, що забезпечують виконання комплексу робіт з проведення спостережень, збору, обробки, передачі, зберігання і використання даних у сфері гідрометеорології, кліматології, геофізики

атмосфери, а також базових спостережень за забрудненням навколишнього природного середовища та надання відповідної інформації. Забезпечення проведення гідрометеорологічних спостережень здійснює Державна служба України з надзвичайних ситуацій.

Комплексність клімату як об'єкта моніторингу, що передбачає спостереження метеорологічних та гідрологічних процесів, рівня забруднення повітря, поверхневих та морських вод та інших об'єктів довкілля, зумовлює потребу в організації комплексних наукових досліджень і прогнозування. Тому фахівці наголошують на необхідності організувати систему не лише фонового, але й значно ширшого моніторингу, передбачивши проведення комплексних досліджень із використанням сучасних методів і досягнень науково-дослідних інститутів. Вказується на те, що такі дослідження повинні передбачити використання космічних і аерофотознімків, наземні періодичні та стаціонарні дослідження [39, с. 42].

Такі заходи, на наш погляд, мають бути передбачені у відповідній загальнодержавній програмі моніторингу, наукових досліджень і прогнозування клімату України. До 2002 року таким спеціальним нормативно-правовим актом, який визначив заходи спостережень, прогнозування і наукових досліджень клімату, була Кліматична програма України [205], якою, в частині забезпечення систематичних спостережень клімату, передбачалося: розвиток і вдосконалення системи спостережень за кліматом і геліогеофізичних спостережень, створення в Україні системи моніторингу вмісту клімато-активних домішок в атмосфері (парникові гази, аерозолі); впровадження технологій дистанційного отримання даних для визначення кліматичних характеристик, у тому числі на основі матеріалів космічних зйомок; розвиток системи збору, обробки та архівації даних спостережень для формування на постійній основі інформаційних баз кліматичних, геліогеофізичних даних та даних про джерела та емісію парникових газів, створення нормативної бази проведення кліматичних та геліогеофізичних спостережень.

Проте, незважаючи на закінчення терміну виконання зазначених робіт, багато з визначених Кліматичною програмою України заходів не були виконані через відсутність належного фінансування. Національною академією Наук України, у зв'язку з цим, розроблено проект Концепції Державної цільової науково-технічної програми комплексних досліджень клімату України (оновленої Кліматичної програми України) на 2011-2015 роки та до 2018 року [271]. Але до цього часу ні зазначена концепція, ні відповідна програма на державному рівні не затверджені. Вважаємо, що з огляду на важливість означених функцій у досліджуваній сфері існує доцільність прискорення прийняття оновленої Кліматичної програми України згідно з Концепцією, розробленою НАНУ.

Особливе значення в механізмі правового регулювання охорони клімату має функція *екологічного програмування*, правові засади якого визначені ст. 6 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Підтримуємо висловлену в науці думку про необхідність додати до неї і *планування*, яке, за словами Н.Р. Малишевої, «викреслене з управлінського «тезаурусу» як таке, що скомпрометувало себе в минулому», але його раціональне зерно слід зберегти і розвинути у функції програмування і прогнозування» [47, с. 190].

Важливість зазначених функцій для сфери, що розглядається, підкреслюється необхідністю міжнародно-правових вимог статей 4.1 b) і 4.1 e) РКЗК ООН, ст. 10.1 b) Кіотського протоколу згідно з якими Україна повинна забезпечити розроблення економічно ефективні національні та регіональні програми підвищення якості місцевих показників викидів; розробку, виконання, публікування і регулярне оновлення національних і регіональних програм, які передбачають заходи, спрямовані на пом'якшення наслідків зміни клімату та заходи сприяння адекватній адаптації до змін клімату.

Проте зазначені міжнародні зобов'язання в Україні належною мірою не виконуються. Так, наприклад, у 2013 році завершився термін дії Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, який за відсутності закону в означеній сфері слугував

базовим законодавчим актом для розробки та вжиття кліматоохоронних заходів. І незважаючи на те, що незадовільний стан реалізації вказаного Плану протягом всього 2005-2012 рр. був предметом судових спорів, зауважень громадськості, наукових досліджень²³, станом на кінець 2013 р. багато з визначених цим Планом важливих завдань так і залишились не виконаними.

Зокрема, не реалізовано одного з найважливіших завдань, визначених п. 11 цього Плану, що передбачає розробку і виконання Національного плану заходів з пом'якшення наслідків зміни клімату та відповідних регіональних планів. Посилання на необхідність реалізації заходів із забезпечення Кіотського протоколу, які узгоджуються із заходами з пом'якшення зміни клімату, згадуються в деяких державних, регіональних або галузевих програмах, зокрема таких як Галузева програма енергоефективності та енергозбереження на 2010-2014 рр., яка передбачає скорочення викидів у житлово-комунальному господарстві [167], Галузева програма підвищення енергоефективності у будівництві на 2010-2014 роки [168] та інші програмні документи. Водночас, оскільки Національного плану заходів з пом'якшення наслідків зміни клімату досі не прийнято, включення цілей та заходів зі скорочення викидів до подібних програм відбувається вибірково, у багатьох галузях такі програми відсутні, внаслідок чого відслідкувати обсяги досягнутих за результатами їхньої реалізації скорочень викидів парникових газів досить складно.

У зв'язку із зазначеним, доцільно прискорити роботу над Національним планом із пом'якшення зміни клімату, який має закріпити низку цілеспрямованих цілей та заходів зі скорочення антропогенних викидів парникових газів у всіх галузях економіки, у яких такі заходи є доцільними (енергетики, промисловості, сільського господарства, транспорту, у сфері поводження з відходами), визначити органи державної влади, відповідальні за

²³ З приводу незадовільної реалізації вказаного Плану, див.: постанова Господарського суду Львівської області у справі №10/132А від 22.07.2008 р. за позовом Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина» до Мінприроди [140]; пп. 2 п. 3 рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15.06.2007 р. «Про стан та проблеми імплементації Україною Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату» [251]; Кузнєцова С.В. «Теоретичні та практичні проблеми виконання в Україні Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату» [91].

реалізацію таких заходів у кожній галузі, терміни їх виконання, джерела фінансування.

Іншим не менш важливим завданням Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, яке не було реалізоване в першому періоді Кіотського протоколу, є розробка та затвердження Національного плану по адаптації до зміни клімату та відповідних регіональних планів (п. 9). Прийняття цього плану вказане серед цілей Стратегії державної екологічної політики, п. 54 Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки, затвердженого розпорядженням Уряду від 25.05.2011 р. №577-р [115], указу Президента «Про Рішення РНБО «Про виклики і загрози національній безпеці України у 2011 році»» від 10.12.2010 р. №1119/2010 [252].

За висновками експертів, у зв'язку з тривалим терміном зберігання парникових газів у атмосфері, заходи з пом'якшення зміни клімату принесуть відчутні результати не раніше, ніж у 2030 році, тоді як адаптація до зміни клімату потрібна вже сьогодні [298, с. 260; 299]. І хоча Україна не входить до числа найбільш вразливих до зміни клімату регіонів світу, вона також «потерпає від сейорзного дефіциту адаптації навіть до теперішнього клімату внаслідок поєднання соціально-економічних чинників та успадкованого з радянських часів нераціонального управління природоохоронною діяльністю» [299, с. 129].

Незважаючи на всю важливість зазначеного питання, до сьогодні Національного плану адаптації до зміни клімату в Україні не прийнято. Натомість, Держекоінвестагентством розроблено План першочергових заходів з адаптації до зміни клімату, яким передбачається створення наукового підґрунтя для реалізації державної політики по адаптації до зміни клімату, зокрема: здійснення наукових досліджень із питань розроблення сценаріїв зміни кліматичних умов в Україні на середньо- та довгострокову перспективу, розроблення деталізованих карт майбутніх кліматичних умов для території України за різними сценаріями зміни клімату з використанням геоінформаційних систем, проведення просторового аналізу тенденцій зміни

частоти та інтенсивності екстремальних гідрометеорологічних явищ на території України внаслідок зміни клімату і т.ін.

Заплановані зазначеним вище документом заходи є, без сумніву, вагомим кроком у формуванні цього напрямку правового регулювання. Однак, згаданий План, затверджений листом Держекоінвестагентства, не є нормативно-правовим актом. Тому вважаємо необхідним етапом законодавчого забезпечення адаптації до зміни клімату підготовку та прийняття Національного плану по адаптації до зміни клімату в Україні, який має бути затверджений на рівні постанови Кабінету Міністрів із визначенням пріоритетних галузей з точки зору адаптації до зміни клімату, органів державної влади, відповідальних за планування і реалізацію заходів, контролю їх виконання (наприклад, МОЗ України, Мінагрополітики, Держводагентства, Держземагентства та інших), джерел їх фінансування, а також відповідних регіональних планів по адаптації.

З огляду на міжвідомчий характер цього напрямку правового регулювання, доцільно було б створити спеціальний науково-координаційний орган, наприклад, Центр по адаптації до зміни клімату, до компетенції якого може бути віднесено забезпечення координації дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій щодо реалізації заходів по адаптації, а також надання науково-методичної, науково-технічної, консультаційної та іншої підтримки таких заходів. Фінансування такого Центру могло б здійснюватися за рахунок коштів, одержаних від реалізації гнучких механізмів, міжнародних грантів, благодійної допомоги, а у перспективі – також за рахунок коштів, одержаних у ході функціонування національної системи торгівлі дозволами на викиди.

Вагому роль у реалізації кліматоохоронних заходів, підвищенні рівня свідомості, культури з питань зміни клімату відіграють функції *просвіти, підготовки кадрів та інформування громадськості* у сфері охорони клімату. Відповідно до ст. 6 РКЗК ООН наша держава зобов'язана підтримувати і полегшувати розроблення і здійснення програм просвіти та інформування громадськості з проблем зміни клімату і її наслідків, доступ громадськості до

інформації про зміни клімату та їх наслідки, участь громадськості у розгляді питань зміни клімату та їх наслідків і у розробленні відповідних заходів реагування, підготовку наукового, технічного і управлінського персоналу в цій сфері. Положеннями статей 4, 12 цієї Конвенції визначені зобов'язання держави регулярно представляти до Секретаріату РКЗК ООН *публічно доступну інформацію* про національну політику та заходи, що вживаються з метою виконання зобов'язань у формі щорічних національних звітів про кадастри та періодичних національних повідомлень про зміну клімату, що слугують спеціальними формами *інформаційного забезпечення* в сфері охорони клімату.

На виконання міжнародних вимог обов'язки уповноважених органів держави забезпечувати вільний доступ населення до інформації про обсяги, а також діяльність, політику і заходи, які вживаються державою з метою охорони клімату, закріплені в спеціальних нормативно-правових актах, які регулюють порядок підготовки національного кадастру антропогенних викидів парникових газів із джерел та їх абсорбції поглиначами, функціонування національного реєстру вуглецевих одиниць²⁴.

Навідміну від інформації, оприлюднення якої передбачене міжнародними нормами, та від виконання яких залежить «статус відповідності» держави вимогам Кіотського протоколу, суттєві суперечності виникають з приводу доступу до екологічної інформації про реалізацію гнучких механізмів Кіотського протоколу, особливо коли така інформація могла бути визнана конфіденційною та пов'язана з економічними інтересами.

Яскравим прикладом проблем доступу громадськості до інформації, що стосується реалізації гнучких механізмів, стало невиконання органами державної влади обов'язку щодо оприлюднення міжнародних договорів купівлі-продажу одиниць установленної кількості, укладених Держекоінвестагентством із Японією та Іспанією [257; 258; 259], як і не відомі суми коштів, отримані

²⁴ Див., наприклад, п. 5.3.4 - 5.3.5 Порядку функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар» [242]; п. 4 Положення про Національний електронний реєстр антропогенних викидів та абсорбції парникових газів [262], п. 12 Порядку підготовки, розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на скорочення обсягу антропогенних викидів парникових газів [193].

державою за вказаними договорами. Це питання стало предметом судового спору між громадською організацією «Експертно-дорадчий центр «Правова аналітика»» до Міністерства юстиції України, Державного агентства екологічних інвестицій України [274], в якій відповідач посилався на конфіденційність зазначених міжнародних договорів. Розглянувши справу, суд першої інстанції визнав протиправною бездіяльність Держекоінвестагентства щодо ненадання для оприлюднення цих договорів та зобов'язав відповідача вжити заходів щодо їх опублікування в обсязі, що не порушує положень цих договорів щодо їх конфіденційності, вірно застосувавши ч. 6 ст. 4 Орхуської конвенції [75], згідно з якою, якщо інформація, яка не підлягає оприлюдненню може бути відокремлена від решти інформації без шкоди для її конфіденційності, державні органи повинні надавати цю решту екологічної інформації.

Із труднощами в доступі до інформації стосовно механізмів Кіотського протоколу зустрілася й автор цього дослідження, звернувшись із запитом про одержання публічно доступної інформації або її частини про назви проектів спільного впровадження, невиконання яких стало підставою для позову іноземної компанії «Naftrac Limited» до Державного агентства екологічних інвестицій України щодо порушення договору зберігання предмета забезпечення, за яким позивач просив стягнути з держави Україна 185 млн. дол. США [52]. У наданні будь-якої інформації по вказаній справі було відмовлено.

Слід відмітити, що ч. 1 ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» не відносить міжнародні угоди в галузі охорони навколишнього природного середовища до екологічної інформації, в зв'язку з чим в цій частині не відповідає ст. 1 Орхуської конвенції [75]. Крім того, ст. 25 базового Закону містить вичерпний перелік об'єктів навколишнього природного середовища, на які поширюються законодавчі положення щодо екологічного інформування, в якому клімат не передбачений.

Пропонується усунути вказані прогалини шляхом внесення зміни до ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»,

зокрема: абз. 1 ч. 1 цієї статті - після слова «забруднення» доповнити словами «а також клімату та його зміни»; абз. 4 ч. 1 – після слів здоров'я людей доповнити словами «а також клімат»; абз. 6 ч. 1 – після слів «середовища» доповнити словом «та охорони клімату»; а також доповнити ч. 1 ст. 25 новим пунктом такого змісту: «міжнародні угоди в галузі навколишнього природного середовища».

Важливі інформаційно-прогностичні функції в галузі охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки виконує *екологічна експертиза*, що полягає в оцінці можливого впливу передбаченої бо запланованої діяльності на стан довкілля, її відповідності вимогам законодавства, а також пов'язана з нею процедура *оцінки впливу на навколишнє середовище* (далі – ОВНС)²⁵ [47, с. 225].

Слід звернути увагу на те, що ні Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, ні Кіотський протокол не містять спеціальних зобов'язань держави щодо здійснення екологічної експертизи діяльності, що впливає на клімат, у зв'язку з чим цікаво з'ясувати, чи враховується негативний антропогенний вплив на клімат у контексті екологічної експертизи та оцінки впливу на навколишнє природне середовище на національному рівні?

Базові засади щодо екологічної експертизи як функції управління в галузі охорони навколишнього природного середовища визначені ст.ст. 26-30 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Зокрема, у ст. 27 базового Закону визначено об'єкти екологічної експертизи, які серед іншого включають у себе: проекти інструктивно-методичних і нормативно-технічних актів та документів, які регламентують господарську діяльність, що негативно впливає на навколишнє природне середовище; матеріали, речовини, продукцію, господарські рішення, системи й об'єкти, впровадження або реалізація яких

²⁵ У науковій літературі питання про співвідношення ОВНС відносно екологічної експертизи вирішується неоднозначно. Як відзначає Е.В. Позняк, «питання співвідношення екологічної експертизи з ОВНС носить проблемний характер, – від повного розмежування цих процедур до виявлення неоднозначності їх розмежування між собою, враховуючи єдність їх цілей та завдань». На думку вченої, йдеться про два різні напрямки діяльності, кожному з яких притаманна окрема законодавчо врегульована процедура [133, с. 50]. Н.Р. Малишева відстоює позицію про те, що ОВНС є комплексною багатостадійною процедурою, яка ініціюється замовником проекту, опрацьовується його автором, оприлюднюється для громадського обговорення і завершується прийняттям управлінського рішення на підставі висновку екологічної експертизи [47, с. 225]. В якості засобу забезпечення оцінки впливу на навколишнє середовище розглядає державну екологічну експертизу Т.О. Третяк [297, с. 40].

може призвести до порушення норм екологічної безпеки та негативного впливу на навколишнє природне середовище. При цьому, оскільки клімат відсутній також у переліку об'єктів правової охорони, визначеному ст. 5 базового Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», формальні підстави для розширеного тлумачення поняття навколишнього природного середовища як такого, що включає в себе клімат, відсутні.

Не передбачають клімату серед питань, що можуть виноситись на екологічну експертизу, положення спеціального Закону України «Про екологічну експертизу в Україні» від 09.02.1995 р. № 45/95-ВР [157], якими визначені об'єкти екологічної експертизи (ст. 7) та об'єкти державної екологічної експертизи (ст. 14). На підставі зазначеного, можна зробити висновок про те, що екологічна експертиза запланованої або здійснюваної діяльності з точки зору її негативного впливу на зміну клімату не здійснюється.

Деякі питання щодо клімату регулюються нормативно-правовими актами про оцінку впливу на навколишнє середовище. Так, відповідно до п. 2.11, 2.12 ДБН А.2.2-1-2003 «Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. Основні положення проектування», одним із підрозділів матеріалів ОВНС при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд є оцінка впливу на *клімат і мікроклімат* [286]. До нього входить опис основних кількісних характеристик кліматичних даних, оцінка очікуваних змін мікроклімату у випадках масштабних впливів планованої діяльності, оцінка впливу кліматичних умов, несприятливих для розсіювання забруднюючих речовин у атмосферному повітрі, інші прояви впливу. За необхідності передбачаються заходи із запобігання негативним впливам планованої діяльності на клімат і мікроклімат, а також пов'язаних з ними несприятливих змін у навколишньому середовищі.

Як бачимо, наведені норми враховують вплив запланованої діяльності на мікроклімат та регіональний клімат, а також зворотний вплив кліматичних умов

на масштаби здійснюваної діяльності на навколишнє середовище і не передбачають оцінки впливу запланованої діяльності на зміну клімату.

Дещо інший підхід спостерігається в міжнародних актах, які регулюють питання ОВНС. Так, Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті від 25 лютого 1991 р., що ратифікована Законом України від 19 березня 1999 р. № 534-XIV [246], визначаючи поняття «вплив» включає до нього будь-які наслідки запланованої діяльності для навколишнього середовища, в тому числі для *клімату* (ст. 1 VII). Клімат також охоплюється значенням «екологічні наслідки», визначені ст. 2 Протоколу про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті, підписаний у 2003 р. [268].

Директива 2001/42/ЄС від 27 червня 2001 р. про оцінку впливу деяких планів і програм на навколишнє середовище [379], яка регулює питання стратегічної екологічної оцінки (далі - СЕО), передбачає зобов'язання органів влади забезпечувати оцінку можливого суттєвого впливу своїх планів і програм на «довкілля, включаючи питання біорізноманіття, населення, здоров'я людей, фауну, флору, ґрунти, воду, повітря, *кліматичні фактори* (Додаток 1f).

Оцінка впливу на клімат у контексті процедур ОВНС та СЕО вже здійснюється в багатьох державах (у Канаді, Австралії, Каліфорнії, деяких державах-членах ЄС (Іспанія, Нідерланди), малих острівних країнах), які значно потерпають від негативних проявів зміни клімату або існує значний ризик таких наслідків [361]. Враховуючи позитивний досвід, зарубіжні вчені звертають увагу на доцільності врахування питань впливу на клімат у контексті здійснення ОВНС та СЕО з метою мінімізації ризиків, викликаних зміною клімату, підвищення ефективності таких рішень щодо нього, посилення «стійкості» («*climate proofing*») державних і приватних проектів до проявів зміни клімату [385, с. 58-119].

Законодавче забезпечення процедури СЕО в Україні знаходиться на стадії свого формування. Мінприроди розроблено проект закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із ратифікацією

Протоколу про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті» [148], яким передбачено внесення змін та доповнень до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», Закону України «Про екологічну експертизу», прийняття Порядку проведення стратегічної екологічної оцінки та Методичних рекомендацій з підготовки та проведення стратегічної екологічної оцінки.

Враховуючи доцільність гармонізації з міжнародними актами і досвідом зарубіжних країн, при розробці та прийнятті вказаних законодавчих актів доцільно враховувати також здійснення стратегічної оцінки планів і програм на клімат як об'єкт правової охорони, а також включити положення про обов'язковість такої оцінки до закону України про охорону клімату.

Крім того, враховуючи принципи охорони довкілля, одним із яких відповідно до п. є) ст. 3 базового Закону є обов'язковість екологічної експертизи, та основні завдання екологічної експертизи, до яких, серед іншого, відноситься організація комплексної, науково обгрунтованої оцінки об'єктів екологічної експертизи, оцінка ефективності, повноти, обгрунтованості та достатності заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, пропонуємо поширити законодавчі вимоги щодо здійснення екологічної експертизи і на діяльність, що впливає на клімат, у зв'язку з чим необхідно внести зміни та доповнення до п.п. «в», «д» ч. 1 ст. 27, п.п. «а», «в» ч. 2 ст. 28 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ч. 1 ст. 7, п. 4 ч. 1 ст. 14, п. 1 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про екологічну експертизу», доповнивши після слів «навколишнього природного середовища» у всіх відмінках словами «та зміну клімату».

Обмеження негативного антропогенного впливу на клімат вимагає потребує адекватних правових інструментів кількісного та якісного обліку такого впливу, який передбачає хронологічне, систематичне або комбіноване нагромадження, групування та узагальнення інформації про стан навколишнього природного середовища, динаміку його змін, джерела впливу на нього, використання природних ресурсів, здійснення природоохоронних заходів та іншої екологічно

важливої інформації, отриманої з первинних документів, що прийняті до обліку [47, с. 200; 57; 67, с. 273].

Універсальною формою обліку кількісних та якісних характеристик об'єктів та їх ресурсів, обсягу, характеру та режиму їх використання природних ресурсів вважаються їхні державні кадастри (ст. 23 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») [57]. На таких засадах стандартні кліматичні норми обліковуються в Кліматичному кадастрі України, що містить інформацію про кліматичні ресурси: сонячну радіацію, атмосферний тиск, вітер, вологість повітря, опади, сніговий покрив та інші фактори з метою врахування їхнього впливу на різні галузі економіки і умови проживання населення та розробки рекомендацій, спрямованих на їх ефективне використання [65].

Водночас, в умовах посилення негативного антропогенного впливу на клімат посилюється необхідність у обліку видів та кількості (обсягів) шкідливих речовин та джерел, що здійснюють їхні викиди, які впливають на клімат як об'єкт правової охорони. З цією метою ст.ст. 4, 12 РКЗК ООН, ст. 5 Кіотського протоколу передбачають здійснення Сторонами щорічної підготовки національних кадастрів антропогенних викидів із джерел і абсорбції поглиначами парникових газів.

Оскільки до прийняття Кіотського протоколу парникові гази не вважалися забруднюючими речовинами та не обліковувались у державній статистичній звітності, після ратифікації Україною Кіотського протоколу процедура отримання даних про викиди парникових газів зі стаціонарних джерел імплементована в систему обліку в галузі охорони атмосферного повітря, який здійснюється в порядку, визначеному ст. 24 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. ст. 10, 31 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [224], Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №1655 від 13.12.2001 р. [189] та іншими прийнятими на їх виконання нормативно-правовими актами.

Зокрема, парниковими газами Додатку А до Кіотського протоколу доповнений Перелік забруднюючих речовин та порогових значень потенційних викидів, за якими здійснюється державний облік згідно з Інструкцією про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря стаціонарні джерела (об'єкти), затвердженою наказом Мінприроди від 10.05.2002 р. №177) [175].

Згідно з Інструкцією про зміст та порядок складання звіту проведення інвентаризації викидів забруднюючих речовин на підприємстві, затвердженою наказом Мінприроди №7 від 10.02.1995 р. [174] інформація про парникові гази враховується у державній статистичній, галузевій та відомчій звітності у формах державних статистичних спостережень про охорону атмосферного повітря № 2-ТП (повітря) «Звіт про охорону атмосферного повітря» (річна) та № 2-ТП (повітря) «Звіт про охорону атмосферного повітря» (квартальна), які надходять до Державної служби статистики згідно з вимогами Інструкції, затвердженої наказом Державного комітету статистики України від 20.10.2008 р. № 396 [177].

Таким чином, дані про антропогенні викиди парникових газів враховуються при взятті на облік об'єктів, які справляють шкідливий вплив на атмосферне повітря, при здійсненні інвентаризації на підприємстві, а також складанні державної статистичної звітності щодо впливу на атмосферне повітря.

Водночас, оскільки обсяги антропогенних викидів парникових газів із джерел встановлюються переважно розрахунковими методами, а джерелами цих викидів можуть бути, окрім антропогенних джерел, також природні поглиначі та накопичувачі парникових газів, облік цих речовин здійснюється за спеціальними правилами, визначеними ст.ст. 5, 7 Кіотського протоколу, їх керівними принципами, методиками МГЕЗК, а також підзаконними нормативно-правовими актами, прийнятими в порядку імплементації міжнародних вимог.

Зокрема, порядок, зміст, строки і терміни щорічної інвентаризації антропогенних викидів та поглинань парникових газів та підготовки національного кадастру регулюється прийнятим на виконання ст.ст. 5, 7

Киотського протоколу Порядком проведення національної інвентаризації антропогенних викидів із джерел та поглинання поглиначами парникових газів, затвердженим наказом Держекоінвестагентства №58 від 24.10.2008 р.

При здійсненні інвентаризації парникових газів застосовуються Методичні керівництва Міжурядової групи експертів зі зміни клімату, схвалені Конференцією Сторін РКЗК ООН [349; 350; 351; 352]. При застосуванні Методичних керівництв МГЕЗК допускається можливість застосування національних методик, які краще відображають національні обставини, у зв'язку з чим, наказом Держекоінвестагентства від 05.10.2009 р. № 73 затверджені Методичні рекомендації щодо підготовки методик для інвентаризації викидів парникових газів від антропогенних джерел [183], якими надано право розробляти та реалізовувати національні методики інвентаризації парникових газів науковим установам, науково-дослідним інститутам, підприємствам і організаціям на замовлення Держекоінвестагентства або за власною ініціативою. На виконання цього наказу затверджено ряд таких методик для різних видів діяльності, пов'язаних зі здійсненням антропогенних викидів парникових газів²⁶.

Водночас, національні методики ще не охоплюють усіх ключових джерел викидів. Зокрема, немає національної методики проведення інвентаризації парникових газів у секторі LULUCF, які є одночасно джерелами як викидів, так і абсорбції. За оцінками фахівців, в Україні діючі системи ведення кадастрів не повністю адекватні для забезпечення всіх вимог Киотського протоколу щодо подання інформації про ліси, оскільки не містить точної географічної прив'язки всіх одиниць території, де здійснюється відповідна діяльність у рамках Киотського протоколу [130].

Слід звернути увагу на те, що саме недостатність інформації про накопичення вуглецю у лісах стала у свій час однією з головних підстав для прийняття міжнародними експертами рішення про визнання України такою, що

²⁶ Методика розрахунку питомих викидів двоокису вуглецю при виробництві електричної енергії на теплових електростанціях та при її споживанні [181], Методика оцінки скорочення викидів парникових газів при санації будівлі [179], Методика розрахунку викидів забруднюючих речовин та парникових газів у повітря від транспортних засобів [180], Методика розрахунку викидів забруднюючих речовин та парникових газів у повітря від використання палива на побутові потреби в домогосподарствах.

не виконує вимоги відповідності Кіотського протоколу. У зв'язку з цим, фахівцями в галузі лісового господарства висловлюється думка про необхідність розробки національного положення про облік викидів і поглинання парникових газів у сільському і лісовому господарстві з урахуванням національних особливостей, та затвердити його Кабінетом Міністрів [283; 264]. Вказані пропозиції мають бути підтримані.

Офіційне визнання того факту, що саме антропогенна діяльність, пов'язана зі здійсненням викидів парникових газів, є домінуючою причиною сучасної зміни клімату, ставить перед наукою питання про пошук способів регулювання обсягів цих речовин з метою недопущення небезпечного впливу на кліматичну систему. Проблема кількісного обмеження викидів парникових газів є особливо актуальною для України, яка станом на 1990 рік займала шосте місце в світі за обсягами викидів цих речовин, а сьогодні входить до двадцятки найбільших забруднювачів світу.

Одним із регулятивно-стимулюючих засобів правового регулювання, який дозволяє обмежити негативний вплив на довкілля, є *екологічне нормування*, яке відповідно до ст. 31 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» полягає у встановленні комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Для цілей представленого дослідження керуватимемося його доктринальним визначенням, в якому під нормуванням розуміється урегульована правовими нормами процесуальна діяльність уповноважених суб'єктів із розробки якісних та кількісних показників (нормативів) властивостей об'єктів права у складі проектів правових актів, а також діяльність щодо узгодження та експертизи таких правових актів, їх затвердження та оприлюднення у встановленому порядку [105, с. 17].

Оскільки парникові гази є хімічними речовинами газоподібного стану, дослідницький інтерес становлять насамперед врахування викидів цих речовин у нормативах у галузі охорони атмосферного повітря, перелік яких визначений ст.

5 Закону України «Про охорону атмосферного повітря». Із них доцільно розглянути саме ті, що пов'язані зі здійсненням викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря, а саме: нормативи екологічної безпеки, нормативи гранично допустимих викидів, технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин.

Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря (санітарно-гігієнічні нормативи) встановлюються санітарними нормами: Державними санітарними правилами охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами) [36] та Списком орієнтовних безпечних рівнів впливу забруднюючих речовин в атмосферному повітрі населених місць [171] у формі гранично допустимих концентрацій (ГДК) та орієнтовно безпечних рівнів діяння (ОБРД). В основу розробки цих показників покладаються максимальні концентрації речовин у атмосферному повітрі, при дії яких не виникає прямого або опосередкованого несприятливого впливу на людину. Згідно з п. 7 постанови КМУ від 13.03.2002 р. №299 [240] вказані нормативи мають затверджуватися Мінприроди і переглядатися один раз на п'ять років у порядку їх розроблення. Підставами для їх перегляду, серед іншого, зазначено *зміни клімату*.

Проте, із визначених Додатком А до Кіотського протоколу семи груп парникових газів діючі ГДК та ОБРД передбачають лише допустиму дозу метану і не охоплюють таких найбільш поширених парникових газів прямої дії як двоокис вуглецю, закис азоту, а також фторованих парникових газів: гідрофторвуглеців, перфторвуглеців, гексафториду сірки, трифториду азоту.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» для окремих типів обладнання і споруд (устаткування) розробляються *нормативи гранично допустимих викидів* забруднюючих речовин та їх сукупності, що містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що надходять від стаціонарних джерел (далі - ГДВ). На виконання вказаної норми наказом Мінприроди «Про затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря зі стаціонарних джерел» №309 від

27.06.2006 р. [185] затверджено низку нормативів ГДВ для стаціонарних джерел. Аналіз цих нормативів на предмет урахування ними парникових газів дозволяє констатувати, що ці нормативи поширюються на викиди найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких підлягають регулюванню [186] і не охоплюють парникових газів прямої дії.

Оскільки згідно з Інструкцією про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди [172], ці нормативи враховуються при видачі дозволів на викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря та зазначаються в переліку заходів щодо скорочення викидів забруднюючих речовин, відсутність ГДВ для парникових газів призводить до того, що дозвільне регулювання викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря на них не поширюється.

Технологічні нормативи допустимих викидів (далі - ТН), визначені у ст. 7 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», що встановлюються для діючих окремих типів обладнання, споруд на рівні підприємств із урахуванням найкращої існуючої технології виробництва аналогічних за потужністю технологічних процесів (поточні ТН) та передових вітчизняних і світових досягнень у відповідній сфері (перспективні ТН) на сьогодні встановлені для таких джерел як: ТН допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для цементного клінкеру в обертових випалювальних печах, виробнича потужність яких перевищує 500 тон на день (наказ Мінприроди №23 від 20.01.2009 р.) [200], ТН для теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт (наказ №541 від 22.10.2008 р.) [201], ТН для котелень, що працюють на лущинні соняшнику (наказ № 540 від 13.10.2009 р.) [202]. Перелік забруднюючих речовин, на які поширюються вказані нормативи, охоплює деякі прекурсори парникових газів: окис вуглецю (CO), окисли азоту (NO_x), двоокис сірки (SO₂), суспендовані тверді частки. Однак, безпосередньо антропогенних викидів парникових газів прямої дії ці нормативи не регулюють.

Підсумовуючи зазначене можна говорити про те, більшість парникових газів Додатку А до Кіотського протоколу не підлягають екологічному нормуванню як забруднюючі речовини у галузі охорони атмосферного повітря. Основна причина цього полягає в тому, що парникові гази формально не визнані такими, що негативно впливають на життя та здоров'я людини і за своїми фізико-хімічними властивостями вирізняються з-поміж інших традиційних забруднюючих речовин у галузі охорони атмосферного повітря. Так, по-перше, їх шкідлива дія на навколишнє природне середовище та людину опосередкована негативним впливом на кліматичну систему завдяки здатності спричиняти «парниковий ефект». По-друге, парникові гази є транскордонними забруднювачами, у зв'язку з чим концентрації цих речовин у атмосфері не залежать від місця локалізації джерел їхніх викидів. Вказане зумовлює необхідність застосування методів гнучкості для їхнього скорочення, а також міжнародного співробітництва. По-третє, три з семи груп парникових газів Кіотського протоколу (двоокис вуглецю (CO_2), закис азоту (N_2O) і метан (CH_4)) мають як антропогенне, так і природне походження: утворюються в результаті фотосинтезу рослин, органічних процесів, внаслідок чого заходи зі стабілізації їх концентрацій у атмосфері потребують врахування діяльності, спрямованої на раціональне використання, охорону і відтворення якості природних поглиначів. Крім того, що для обліку та оцінки обсягів антропогенних викидів парникових газів застосовуються спеціальні методи розрахунку, які розробляються МГЕЗК, що зумовлює особливості регулювання викидів цих речовин [302, с. 14-18].

Наведені специфічні властивості парникових газів, які відрізняються від традиційних забруднювачів атмосферного повітря, вказують на те, що їх автоматичне віднесення до нормативів екологічної безпеки, в основу розробки яких покладається оцінка небезпечного впливу речовин передусім на життя і здоров'я людини, може виявитися недоцільним, до чого також схиляються деякі авторитетні зарубіжні науковці в галузі кліматоохоронного права²⁷.

²⁷ Як зазначає відомий американський юрист-еколог Арнольд Рейтц, встановлена Законом США про чисте повітря командно-адміністративна система регулювання викидів, яка використовується для традиційних забруднювачів атмосферного повітря, недостатньо придатна для парникових газів, оскільки досить складно

Водночас, від екологічно обґрунтованого обмеження викидів відмовлятися не можна. Нові кількісні зобов'язання України за ст. 3 Кіотського протоколу зобов'язують нашу державу не перевищувати 76% рівня викидів 1990 року до 2020 року [333]. Тому, якщо в першому періоді дії зобов'язань Кіотського протоколу кількісне зобов'язання України за ст. 3 Кіотського протоколу дозволяло збільшувати рівень викидів парникових газів без вжиття природоохоронних заходів, і навіть без будь-яких обмежень відчужувати частину свого надлишку встановленої кількості за допомогою «гнучких механізмів», то нова встановлена кількість України визначає необхідність регулювання викидів парникових газів на національному рівні.

Україна має один із найбільш високих рівнів вуглецевої економіки²⁸, що, з урахуванням сучасного рівня викидів парникових газів, який становить вже близько 60% рівня 1990 року і має тенденцію до зростання²⁹, підвищує вірогідність перевищення встановленої кількості Кіотського протоколу ще до закінчення другого періоду, внаслідок чого держава ризикує стати покупцем квот на викиди парникових газів на міжнародному вуглецевому ринку.

З огляду на зазначене, для регулювання обсягів антропогенних викидів парникових газів доцільно відмовитися від включення парникових газів до переліку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря, а застосувати сприйнятій практикою багатьох держав підхід щодо встановлення і розподілу квот на викиди на основі фактичних рівнів викидів стаціонарних джерел у базовому періоді, а для нових і таких, що проектується, будуються або модернізуються, стаціонарних джерел - розробити квоти на викиди парникових газів на основі еталонних показників (бенчмаркінгу), в основу яких

визначити критеріїв якості повітря для цих речовин для розробки нормативів викидів парникових газів зі стаціонарних джерел [391, с. 4-5]. На думку іншого американського науковця Майкла Джерарда, більш ефективними для регулювання викидів парникових газів, порівняно зі стандартами (нормативами) якості атмосферного повітря, можуть бути комплексні програми, які передбачають широкі «портфоліо» економічних, технологічних, наукових та інших заходів зі скорочення викидів парникових газів [347, с. 932].

²⁸ За інформацією Міжнародного Енергетичного Агентства, вуглецевий індекс України у 2008 році становив близько 0,91 кг CO₂-екв. на одиницю ВВП, що у 2-3 рази перевищує показники розвинутих країн [371, с. 56].

²⁹ За даними Національного кадастру антропогенних викидів парникових газів із джерел та їх абсорбції поглиначами України, у 2010 р. фактичні викиди парникових газів становили близько 392,8 млн.т. CO₂-екв., що на 5% вище рівня 2009 р., а у 2011 р. – викиди зросли порівняно з 2010 роком на 14% [114, с. 56].

покладаються дані про кількість використаної енергії або виробленої продукції за умови застосування найкращих із доступних технологій.

Оскільки вказані засоби не охоплюються сферою правового регулювання охорони атмосферного повітря, їхнє автоматичне включення до Закону України «Про охорону атмосферного повітря» може виявитися неефективним. Тому вважаємо, що правові засади обмеження (нормування) антропогенних викидів парникових газів мають бути визначені в законі України про охорону клімату.

Не менш важливою функцією в досліджуваній сфері може бути *екологічна стандартизація*, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі і сприянню науково-технічному співробітництву [254].

Необхідність удосконалення стандартизації в сфері правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, обумовлена цілями та завданнями п. 62 Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 рр. [115], яким заплановано розробку та затвердження проектів національних стандартів щодо регулювання обсягів викидів парникових газів шляхом гармонізації з відповідними міжнародними стандартами. Водночас, напрями вдосконалення стандартизації в цій сфері планом не конкретизовано.

Одним із головних питань, яке потребує досягнення єдності та узгодженості підходів на міжнародному, регіональному та національному рівнях можна вважати питання кількісного визначення, моніторингу, звітності, детермінації та верифікації реєстрів, а також проектів, пов'язаних зі скороченням викидів парникових газів, та діяльності, заснованої на таких проектах. З цією метою Міжнародною Організацією зі Стандартизації (ISO) розроблено спеціальні міжнародні стандарти групи ISO 14064, покликані допомогти організаціям, урядам, приватним суб'єктам у забезпеченні точності, прозорості, транспарентності і повноти даних про обсяги парникових газів.

Зокрема, стандарт ISO 14064. – частина 1:2006 «Парникові гази. Специфікації на організаційному етапі для визначення кількості, моніторингу (контролю) та звітності про викиди і поглинання парникових газів» [364] визначає принципи і вимоги до розробки, управління і надання звітності про реєстри парникових газів на рівні організації з метою забезпечення надійного визначення кількості парникових газів, які викидаються або поглинаються цією організацією та визначення конкретних дій цих організацій, спрямованих на поліпшення управління викидами.

Стандарт ISO 14064. – частина 2:2006 «Парникові гази. Специфікації та керівництва щодо кількісної оцінки, моніторингу і звітності за проектами про кількісні скорочення викидів парникових газів або збільшення їхнього поглинання» [365] поширюється на проекти, спрямовані на скорочення викидів або збільшення поглинань парникових газів, або діяльності, заснованої на проектах.

Стандарт ISO 14064.– частина 3:2006 «Парникові гази. Специфікації та керівництва по валідації (детермінації) та верифікації затверджень, що стосуються парникових газів» [366] передбачає принципи і вимоги до процедур верифікації реєстрів парникових газів та процедур експертизи (детермінації і верифікації) проектів парникових газів, що є невід’ємними стадіями реалізації проектів спільного впровадження за ст. 6 Кіотського протоколу.

Стандарти ISO 14066:2011 «Парникові гази. Вимоги до компетентності груп з валідації та верифікації парникових газів» [368] та ISO 14065:2013 «Парникові гази. Вимоги до органів, які здійснюють валідацію і верифікацію парникових газів, що застосовуються при акредитації або інших формах визнання», який змінив попередню версію стандарту ISO 14065:2007 [367], регулюють принципи та специфічні вимоги до організацій, які здійснюють експертизи проектів скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел та/або їх абсорбції поглиначами із застосуванням стандартів ISO 14064-3 або інших стандартів, включаючи вимоги щодо їх компетентності, незалежності, кадрового забезпечення, фінансової відповідальності тощо.

В умовах зростаючого інтересу до міжнародних та національних механізмів скорочення викидів парникових газів прийняття вказаних стандартів оцінки є необхідною умовою повноцінної реалізації механізму спільного впровадження Кіотського протоколу, основними стадіями якого є спеціальні експертизи (детермінація і верифікація) ПСВ. Без них неможливе функціонування національного ринку торгівлі дозволами на викиди парникових газів. Але законодавство України ще не гармонізоване до цих міжнародних стандартів, на відміну від держав-членів Європейського Союзу та держав-учасниць СНД, в тому числі Російської Федерації, Республіки Казахстан [143]. Враховуючи зазначене, пропонуємо розробити і затвердити відповідні національні стандарти регулювання парникових газів, гармонізовані з міжнародними стандартами ISO 14064:2006 (частини 1-3), ISO 14066:2011, а також ISO 14065:2013, яким змінено попередній стандарт ISO 14065:2007.

Впровадження і належне виконання всіх зазначених вище функцій у сфері охорони клімату неможливе без їх відповідного *контролю*, в межах якого може бути реалізована визначена законодавством діяльність державних, громадських, виробничих органів та їх посадових (службових) осіб, спрямована на спостереження додержання вимог законодавства в цій сфері, на перевірку виконання його положень, забезпечення реалізації державної екологічної політики, запобігання порушенням такого законодавства, своєчасне виявлення таких порушень і вжиття відповідних заходів щодо їх усунення [87, с. 30].

Аналіз статей 20², 35 базового Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», якими визначено правові засади державного екологічного контролю, в тому числі його об'єктно-суб'єктного складу, свідчить про те, що контроль за дотриманням законодавства у сфері охорони клімату серед напрямів державного екологічного контролю не визначений. Як нами попередньо встановлено, відсутні повноваження щодо здійснення контролю в сфері регулювання викидів парникових газів також у положенні про Державну екологічну інспекцію України. Враховуючи зазначене та керуючись принципом «наявності підстав, визначених законом для

здійснення державного нагляду (контролю)», який закріплено ст. 3, ч. 4 ст. 4 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 05.04.2007 р. № 877-V [221] у системному тлумаченні з ч. 2 ст. 19 Конституції України, можна зробити висновок про те, що в досліджуваній сфері такий контроль безпосередньо не здійснюється.

Це, найбільш ймовірно, пояснюється незначним обсягом у національному законодавстві обов'язків і вимог щодо скорочення викидів парникових газів або відсутністю дієвих обмежувальних механізмів їх реалізації, а з іншого тим, що дотримання вимог Кіотського протоколу щодо обліку і оцінки парникових газів, дотримання міжнародно-правових вимог і правил реалізації «гнучких механізмів», передбачених статтями 6 і 17 Кіотського протоколу, та інших заходів у цій сфері покладається на систему міжнародного контролю, визначену статтями 8, 18 Кіотського протоколу та їх Керівними принципами³⁰[355].

Зрозуміло, що заходи міжнародного контролю не заміщають собою, а лише посилюють потребу в здійсненні контрольно-наглядової діяльності за додержанням кліматоохоронного законодавства України. Так, в умовах сьогодення має здійснюватись контроль додержання законодавчо встановлених вимог щодо надання своєчасної, достовірної та повної інформації та звітності про види та обсяги викидів парникових газів, контроль реалізації проектів цільових екологічних інвестицій, контроль відповідності фактичних обсягів показників викидів запланованим показникам за проектами спільного впровадження та інші заходи, які не охоплюються міжнародними правилами.

У перспективі запровадження дозвільного механізму регулювання викидів парникових газів виникне потреба у здійсненні державного контролю за додержанням вимог законодавства щодо наявності у суб'єктів господарювання, взятих на облік, дозволів на здійснення антропогенні викиди парникових газів із

³⁰ Керівними принципами для розгляду відповідно до ст. 8 Кіотського протоколу визначено процедури вивчення і перевірки дотримання зобов'язань Сторонами РКЗК ООН і Кіотського протоколу до неї міжнародними експертами, які призначаються Секретаріатом Конвенції. За наслідками попередньої перевірки, у разі виявлення будь-яких потенційних проблем або фактів невиконання положень Кіотського протоколу, до держави можуть бути застосовані спеціальні заходи, зокрема: а) оголошення факту недотримання стороною «вимог відповідності»; б) тимчасове зупинення права Сторони на участь у «гнучких» механізмах Кіотського протоколу; в) вирахування зі встановленої кількості Сторони кількості тон, яка у 1,3 рази перевищує кількість надлишкових викидів, у другому періоді дії зобов'язань [355].

джерел та додержання умов виданих дозволів; додержання незалежними акредитованими організаціями, які здійснюють детермінацію, моніторинг, верифікацію проектів зі скорочення викидів та/або абсорбції парникових газів, умов і стандартів акредитації та інших вимог у сфері, що розглядається.

Оскільки здійснення вказаних функцій не охоплюється передбаченими чинним законодавством напрямами державного екологічного контролю, пропонується усунути цю прогалину шляхом внесення відповідних змін та доповнень до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища, зокрема: ч. 2 ст. 35 цього Закону після слів «стан навколишнього природного середовища» доповнити словосполученням «діяльність, яка негативно впливає на клімат»; п. а) ст. 20² - доповнити повноваженнями щодо здійснення нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про охорону клімату, а також привести у відповідність до зазначених змін і доповнень положення про Державну екологічну інспекцію [233].

Отже, екологічне законодавство передбачає низку функцій та засобів, які можуть застосовуватися з метою правової охорони клімату: екологічний моніторинг, екологічне планування та програмування, екологічне інформаційне забезпечення, екологічну експертизу, оцінку впливу на навколишнє природне середовище, екологічний облік, екологічне нормування, екологічну стандартизацію, а також екологічний контроль. Однак, проведене дослідження дозволило встановити, що законодавчі вимоги в більшій мірі не поширюються на діяльність, яка негативно впливає на клімат, або не виконуються.

2.3. Економіко-правове забезпечення охорони клімату в Україні

Негативні прояви зміну клімату і несприятливі наслідки, які ними супроводжуються, вимагають пошуку способів та методів справедливої компенсації завданої нею шкоди шляхом закріплення дієвого механізму, який би спонукав забруднювачів екологізувати свою шкідливу діяльність, або сплачувати повну «ціну» своїх вуглецевих викидів. Іншими словами, «завдання правового регулювання має полягати у тому, щоб допомогти розв'язати

конфлікт економічних та екологічних інтересів, зробивши екологічно некоректну діяльність не вигідною також і економічно» [79, с. 288-290].

Розв'язання еколого-економічних суперечностей є кінцевою метою економіко-правового механізму охорони навколишнього природного середовища - комплексного міжгалузевого інституту, який охоплює систему політико-правових, організаційно-правових, управлінських, економічних, у тому числі фінансових і податкових заходів, спрямованих на забезпечення охорони природи, раціонального природокористування та екологічної безпеки [47, с. 248]; система економіко-екологічних засобів, які застосовуються в регулюванні еколого-економічних правовідносин, спрямованих на досягнення і мети екологічної політики держави [81, с. 41; 2, с. 169].

Еколого-економічним засобам регулювання діяльності, що впливає на клімат, приділяється значна увага в працях вчених-економістів, у тому числі на рівні дисертаційних досліджень [22; 24; 25; 35; 29; 30; 92; 276]. Але в юридичній літературі правова природа цих механізмів, особливості їх законодавчого регулювання в Україні досліджені не достатньо.

Міжнародно-правові засади застосування економічних важелів при здійсненні кліматоохоронної діяльності визначені у ст. 2.1 Кіотського протоколу, яка передбачає доцільність поступового скорочення або усунення ринкових диспропорцій, фіскальних стимулів, звільнення від податків та мита і субсидій, що суперечать цілям Конвенції, в усіх галузях, які є джерелами викидів парникових газів, а також застосування ринкових механізмів, які мають займати суттєву частку при виконанні Сторонами зобов'язань зі скорочення викидів. З цією метою Кіотський протокол пропонує «гнучкі» механізми стимулювання скорочення викидів: механізм спільного впровадження, механізм чистого розвитку³¹ і торгівлю викидами, що вважаються «найбільш розробленими, взірцевими і складними юридичними новаціями, які досі не

³¹ У даній роботі детально не розглядатиметься закріплений ст. 12 Кіотського протоколу проектний механізм чистого розвитку (*Clean Development Mechanism*), оскільки Україна як Сторона Додатку I до РКЗК ООН не може бути приймаючою стороною проектів механізму чистого розвитку, та у зв'язку з наявністю значного обсягу невикористаних квот на викиди, на даному етапі не зацікавлена в його застосуванні на праві інвестора. Державний інтерес до цього механізму, як і практика його реалізації, в Україні відсутні.

мають аналогів серед будь-яких інших міжнародних екологічних угод» [398, с. 327-330]. Унікальна правова природа цих міжнародних засобів еколого-економічного стимулювання, що набувають рис тієї чи іншої національної правової системи, в яку вони імплементуються, спонукає проаналізувати особливості їх правового регулювання в Україні.

Механізм спільного впровадження (далі – МСВ), закріплений у ст. 6 Кіотського протоколу, передбачає право будь-якої Сторони Додатку I передавати будь-якій іншій такій Стороні або отримувати від неї одиниці скорочення викидів (далі – ОСВ), визначені в результаті проектів, спрямованих на скорочення антропогенних викидів із джерел та/або збільшення абсорбції поглиначами парникових газів у будь-якому секторі економіки, за умови дотримання вимог цього Протоколу та відповідних керівних принципів. Міжнародні вимоги реалізації МСВ регулюються Керівними принципами ст. 6, затвердженими рішенням КС/НС №9/СМР.1 [356].

На національному рівні цей механізм регулюється Порядком підготовки, розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на скорочення обсягу антропогенних викидів парникових газів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22.03.2006 р. №206 (далі – Порядок №206) [197], який визначає терміни і поняття, дії, які вчиняє власник об'єкта у процесі підготовки, реалізації ПСВ, а також загальні вимоги, терміни, процедури підготовки, розгляду, схвалення та реалізації проектів спільного впровадження.

Водночас, ні цим Порядком, ні іншим законодавчим актом не визначено суті правовідносин, які виникають у процесі укладання та виконання цих проектів. Оскільки проекти спільного впровадження реалізуються в процесі здійснення господарської діяльності, в наукових джерелах висловлюється думка про те, що в рамках механізмів Кіотського протоколу виникає новий вид господарсько-договірних правовідносин, які регулюються нормами господарського та інших галузей права [269, с. 3], що спонукає зупинитися на особливостях правовідносин, які виникають у процесі реалізації цього механізму, детальніше.

Положення ст. 6 Кіотського протоколу визначають суб'єктів, які можуть бути сторонами механізму спільного впровадження: а) держави, які є Сторонами Додатку В до Кіотського протоколу; б) юридичні особи, фізичні особи-суб'єкти господарювання, зареєстровані в державі, яка є Стороною Додатку В, та яким відкрито рахунок у національному реєстрі вуглецевих одиниць цієї держави. Згідно з п. 2 Порядку №206, власниками об'єктів, на яких може бути реалізовано ПСВ, можуть бути фізичні особи – підприємці або юридичні особи України, діяльність яких не припинена внаслідок ліквідації, у процесі відновлення їх платоспроможності або банкрутства, у власності або законному користуванні яких на території України на строк реалізації ПСВ перебуває цех, агрегат, установка чи будь-який інший об'єкт, функціонування якого зумовлює антропогенні викиди парникових газів. Вказане свідчить про те, що МСВ характеризуються *спеціальною правосуб'єктністю*.

Об'єктом правовідносин, що виникають у процесі реалізації МСВ, є одиниці скорочення антропогенних викидів парникових газів (ОСВ) та одиниці (частини) установленної кількості (ОВК). Згідно з пар. 29 розд. В Керівних принципів обліку встановленої кількості за ст. 7 [375], одиниця скорочення викидів – це «одиниця, яка дорівнює одній метричній тоні еквіваленту двоокису вуглецю, розрахованого з використанням потенціалів глобального потепління, визначених у рішенні 2/СР.3 або внесеними у подальшому змінами у відповідності зі ст. 5, і утворюється (вводиться в обіг) шляхом перетворення одиниць встановленої кількості або одиниць абсорбції, що містяться в національному реєстрі приєднанням до серійного номеру ідентифікатора проекту та зміни ідентифікатора типу в серійному номері, з тим, щоб він виявляв дану одиницю як ОСВ». Подібним чином це поняття ОСВ визначається в Порядку №206.

Водночас, наведене визначення вказує на технічні процедури утворення цих одиниць, але не дає жодного уявлення про їх юридичну природу. Внаслідок цього виникає низка практичних запитань про те, чи є такі одиниці товаром? чи підлягають вони оподаткуванню? чи можуть виступати в якості засобу забезпечення виконання зобов'язань (застави, гарантії)? [362; 387].

Ці питання не регулюються Кіотським протоколом, адже, як зазначено в Маракеських домовленостях, затверджених рішенням КС/НС №15/СМР.7 «Принципи, характер і сфера охоплення механізмів на виконання статей 6, 12 і 17 Кіотського протоколу» [376], «Кіотський протокол ані створив, ані надав Сторонам Додатку I жодних прав, майнових прав або правомочностей на викиди», що породжує невизначеність питань про право власності на ОСВ.

Вказані питання мають важливе значення з точки зору оподаткування, митного оформлення, укладання цивільно-правових угод, а відсутність чіткої відповіді на них призводить до виникнення судових спорів³².

Так, податкові органи певний час тлумачили операції з продажу ОСВ в Україні як *послуги з «надання обов'язку утримуватися від проведення окремих видів діяльності частково чи повністю»* як привід для їхнього оподаткування податком на додану вартість (за винятком випадків, якщо продаж одиниць скорочення викидів здійснюється нерезиденту, який не має постійного представництва на митній території України) [320]. На думку економістів І.І. Гомаль, О.М. Рябич, одиниці скорочення викидів - це *товар* у майбутньому часі, що прямо залежить від ступеня реалізації ризику та містить у собі частку ризику. Тому в податкових цілях трактувати ОСВ необхідно як товар [35].

Природа ОСВ визначається підставами та змістом правовідносин, які виникають з приводу цих одиниць. Зі змісту п. 3 Порядку №206 випливає, що права та обов'язки учасників ПСВ є предметом двостороннього договору (зовнішньоекономічного контракту, попереднього договору, іншого правочину), який передбачає оплатну передачу одиниць скорочення викидів, утворених у результаті реалізації проектів спільного впровадження. Отже, ці одиниці відчужуються в якості своєрідного товару. Водночас, навідріз від звичайного

³² Прикладом складності цього питання стала справа за позовом іноземної компанії «Naftac Limited» до Державного агентства екологічних інвестицій України щодо виконання договорів про реалізацію проектів спільного впровадження згідно з Кіотським протоколом, укладених у 2008 році між позивачем та 11 українськими облгазами. Договори про ПСВ були *забезпечені договором застави предмета зберігання*, за яким *Держекоінвестагентство виступило гарантом забезпечення виконання міжнародних зобов'язань щодо передачі одиниць* на рахунок іноземного інвестора. У позові компанія «Naftac Limited» вимагала від відповідача визначення кількості одиниць викидів парникових газів та їхнього перерахування на її рахунок, а також компенсацію Держекоінвестагентством матеріальної шкоди на суму близько 185 млн. дол. США у зв'язку з порушенням його прав як інвестора та відшкодування грошових збитків у розмірі 90 млн. євро. Арбітражним судом Постійної палати Третейського суду у м. Гаага позов компанії задоволено частково [52].

товару (речей), ці одиниці утворюються лише за наслідками реалізації проекту і на момент укладання контракту про реалізацію ПСВ їх не існує.

На наш погляд, правова природа ОСВ є найбільш близькою до поняття іноземних інвестицій, що визначаються у ст. 1 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 р. № 1560-XII [203] як усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються іноземними суб'єктами господарської діяльності в Україні, в результаті чого утворюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект.

Сторони договору про реалізацію ПСВ вільні у виборі способу, ціни скорочень та інших умов і порядку виконання договору. Водночас, принцип свободи договору обмежений низкою зобов'язань еколого-правового характеру, що визначені у ст. 6 Кіотського протоколу та її Керівними принципами [356].

Так, по-перше, ст. 6.1 а) передбачено, що ОСВ можуть передаватися лише за умови, що будь-який такий проект схвалений Сторонами. Відповідно до ст. 3 Порядку №206 таке схвалення здійснюється у формі видачі листів-погодження та листів-схвалення ПСВ приймаючою стороною, в якій цей проект планує реалізовуватись, та іноземною державою, яка інвестує цей проект.

По-друге, будь-який такий проект має забезпечувати скорочення викидів із джерел або збільшення поглиначами на додаток до того, що могло бути досягнуте в іншому випадку (ст. 6.1 б)). Відповідно до пар. 30-45 Керівних принципів ст. 6 така перевірка здійснюється у формі спеціальних експертиз: детермінації - експертизи проектно-технічної документації ПСВ з метою перевірки, аналізу та кількісної оцінки можливих скорочень антропогенних викидів парникових газів, а також відповідності зазначеного проекту вимогам, встановленим для ПСВ, з видачею детермінаційного висновку; та верифікації - перевірки та підтвердження звіту про обсяги скорочення антропогенних викидів парникових газів, досягнуті в результаті реалізації ПСВ, з видачею верифікаційного висновку.

По-третє, ст. 6.1 с) Кіотського протоколу передбачає, що сторона не отримує жодних одиниць скорочення викидів, якщо вона не дотримується своїх

зобов'язань за статтями 5 і 7, які зобов'язують держави забезпечити функціонування національної системи оцінки парникових газів та здійснення обліку їх встановленої кількості у національному електронному реєстрі.

Відповідно до ст. 6.1 d) цього протоколу, одержання ОСВ має бути додатковим до внутрішніх заходів для цілей виконання зобов'язань за ст. 3. Це означає, що держава зобов'язані здійснювати національну політику та заходи зі скорочення викидів парникових газів.

Не менш важливо, що в результаті реалізації такого договору досягається соціальний ефект: екологізація виробництва за рахунок переходу на альтернативні види палива або енергії або зміни технологій, збільшення робочих місць у «зеленому» секторі економіки, супутнє зменшення забруднення довкілля небезпечними забруднюючими речовинами атмосферного повітря тощо, що свідчить про переважання публічного елемента цих правовідносин.

Отже, правовідносини, що виникають у процесі реалізації механізму спільного впровадження, можна розглядати в якості особливого договірною екологічного правовідношення, яке виникає на основі зовнішньоекономічної угоди (контракту), укладеної між суб'єктами господарювання Сторін Додатку I до РКЗК ООН, за яким одна сторона (продавець) передає іншій стороні (інвестору) одиниці скорочення викидів, утворені в результаті реалізації проектів, спрямованих на скорочення антропогенних викидів із джерел та/або збільшення їх абсорбції поглиначами згідно з вимогами ст. 6 Кіотського протоколу та рішень Конференції Сторін, а інша сторона (інвестор) зобов'язана прийняти та оплатити вартість цих одиниць у порядку, визначеному договором.

Враховуючи зазначене, важливо визначити правові засади (правову природу, суб'єктно-об'єктний склад, підстави і момент виникнення права власності на одиниці скорочення викидів, досягнуті за проектом та інші питання) механізму спільного впровадження в законі про охорону клімату.

Статтею 17 Кіотського протоколу закріплено *механізм міжнародної торгівлі* «встановленою кількістю» парникових газів, який дозволяє Сторонам Додатку В брати участь у торгівлі викидами з метою виконання своїх

зобов'язань за ст. 3 цього Протоколу. Така торгівля повинна доповнювати внутрішні заходи Сторін з метою дотримання зобов'язань за статтею 3.

Сьогодні Україна має статус відповідності Кіотському протоколу та Керівних принципів ст. 17 [376], що дозволяє їй здійснювати міжнародну торгівлю встановленою кількістю парникових газів. Проте, надлишок встановленої кількості України та інших країн з «перехідною економікою» у першому періоді дії зобов'язань підняв на міжнародне обговорення питання про недопущення фіктивної торгівлі «гарячим повітрям», не підкріпленим екологічними заходами, в зв'язку з чим торгівля викидами в Україні доповнена схемою цільових екологічних (зелених) інвестицій (далі – ЦЕЗІ) [353], що регулюється Порядком розгляду, схвалення і реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій в Україні [197].

Згідно з цим Порядком, проекти та пропозиції щодо реалізації проектів ЦЕЗІ можуть подаватися Держекоінвестагентству органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності. Бюджетні кошти не надаються юридичним особам, яких визнано банкрутами, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство, які перебувають у стані ліквідації, та тим, які мають заборгованість більше ніж півроку із сплати податків та зборів до державного, місцевих бюджетів та внесків до Пенсійного фонду України.

Процедура затвердження і реалізації проектів ЦЕЗІ передбачає такі етапи: 1) відбір проекту (пропозиції); 2) прийняття рішення про схвалення або відмову в схваленні проекту; 3) погодження схвалених Держекоінвестагентством проектів (пропозицій) стороною договору про продаж частин встановленої кількості викидів парникових газів; 5) формування і затвердження плану заходів щодо реалізації проектів та здійснення заходів за погодженням з Мінфіном і Мінприроди; 6) погодження плану заходів Прем'єр-міністром України; 7) проведення закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти; 8) реалізація проекту; 9) технічний і фінансовий аудит проекту.

Відправним етапом розгляду проектів ЦЕЗІ є відбір проектів та пропозицій, що передбачає перевірку відповідності *загальним і додатковим* критеріям, визначеним п. 4 Порядку, та визначеним законодавством напрямом використання коштів державного бюджету, що отримані від продажу частин установленної кількості викидів парникових газів за ст. 17 Кіотського протоколу.

Порядок передбачає такі критерії як «реалістичність і прозорість технологічних рішень та фінансових показників проекту», «наявність соціальних переваг», «можливість широкого застосування проекту» тощо, не визначаючи при цьому черговості проектів подібної спрямованості. Проте вважаємо, що наявність такого роду оціночних критеріїв є невиправданою, адже це залишає право відбору пропозицій виключно на розсуд органу, який їх розглядає. Крім того, суттєво обмежує потенціал цього механізму надання переваги при виборі проектів пропозиціям із строком реалізації до кінця 2012 року, що практично унеможливило застосування цього механізму до діяльності у секторі LULUCF, адже термін окупності в результаті заходів зі скорочення викидів у результаті діяльності з лісонасадження, за оцінками фахівців, настає не раніше, ніж через 7 років після початку такої діяльності. Ці та інші недоліки були причиною, на наш погляд, недостатньої ефективності реалізації механізму ЦЕЗІ.

Про це свідчать кількісні дані. Так, за договорами продажу ОВК з Японською стороною Держекоінвестагентством розглянуто близько 2360 проектів ЦЕЗІ, з яких погоджено 551 проект загальною вартістю 3813,9 млн. грн., що, на перший погляд, дозволяє констатувати наявність практики його впровадження. Водночас, обсяги очікуваних щорічних скорочень викидів парникових газів, які становлять 119,5 тис.т. CO₂-екв., що, порівняно із загальним обсягом викидів парникових газів, зафіксованим у національному кадастрі, не складає навіть соті частини річних викидів держави. Це зумовлено насамперед тим, що перевага при виборі проектних пропозицій, які можуть бути реалізовані за схемою цільових екологічних (зелених) інвестицій, надана дрібномасштабним проектам, які в більшості випадків не призводять до прямого скорочення

антропогенних викидів парникових газів³³, тобто, для використання коштів в порядку механізму торгівлі викидами за ст. 17 Кіотського протоколу Україна обрала варіант так званого «м'якого озеленення».

На наш погляд, для відбору проектів, які можуть бути реалізовані за рахунок коштів, отриманих за договорами торгівлі встановленою кількістю парникових газів за ст. 17 Кіотського протоколу, більш доцільно було б надати перевагу саме природоохоронним проектам, які мають подвійну екологічну спрямованість і не можуть бути реалізованими з державного бюджету, порівняно з пропозиціями щодо теплосанації об'єктів у соціальній сфері, здійснення яких є безпосереднім обов'язком держави. Такими, зокрема, можуть бути заходи по охороні та поліпшенню якості природних поглиначів парникових газів, заходи з утилізації твердих побутових відходів, заходи по адаптації тощо.

Можливість здійснення Україною міжнародної торгівлі квотами на викиди знаходиться у прямій залежності від міжнародних правил другого періоду дії зобов'язань Кіотського протоколу, які передбачають нові правила використання надлишку вуглецевих одиниць, перенесених у другий період дії зобов'язань відповідно до ст. 3.13 Кіотського протоколу. Зокрема, рішенням КС/НС №1/СМР.8 [333] передбачено обов'язок Сторін Додатку I забезпечити зберігання надлишку одиниць на спеціальному рахунку (*surplus reserve account*) та заборону на відчуження таких одиниць у інші реєстри Сторін Додатку I, а можливість їхнього використання лише для покриття внутрішньої потреби держави після закінчення другого періоду дії зобов'язань Кіотського протоколу.

Крім того, розвинуті держави, які є Сторонами Додатку I такі як Австралія, ЄС, Японія, Ліхтенштейн, Монако, Норвегія, Швейцарія підписали політичну декларацію про відсутність намірів купівлі надлишку «встановленої кількості» у другому періоді зобов'язань (Додаток II до рішення №1/СМР.8). Для України

³³ Так, переважна більшість затверджених Держекоінвестагентством проектів ЦЕЗІ - це проекти з капітального ремонту (теплосанації) об'єктів соціальної сфери (утеплення фасадів та дахів, заміна вікон та дверей) на загальну суму 1 921,3 млн. грн.; та лише 6 проектів - це великомасштабні проекти з використанням японських технологій (проект з будівництва очисних споруд по очищенню шахтних вод шахти ім. П.Л. Войкова, м. Свердловськ Луганської області (96,5 млн. грн.); проект з технічного переоснащення (заміни рухомого складу існуючих патрульних автомобілів) автомобілями з гібридною силовою установкою у Міністерстві внутрішніх справ України (380,7 млн. грн.) [52].

прийняте рішення породжує невизначеність з приводу подальшої перспективи здійснення міжнародної торгівлі встановленою кількістю та спонукає до пошуку альтернативних схем скорочення викидів парникових газів.

Цільовому екологічному (зеленому) інвестуванню, на наш погляд, можна надати нового життя в рамках механізму національної торгівлі дозволами на викиди парникових газів, що є одним із ефективних способів встановлення «ціни на вуглець» як засобу реалізації принципу «забруднювач платить». Вперше ідея *торгівлі дозволами (квотами) на викиди парникових газів*, обгрунтована в праці Дж. Дейлза «Забруднення, власність і ціни» (1968 р.), знайшла своє законодавче закріплення у 1990 році в поправці до Закону США про чисте повітря, в рамках якого, на думку багатьох економістів, виправдала себе як екологічно і економічно ефективний інструмент еколого-правового регулювання³⁴. Тому у 1997 році вона була покладена в основу міжнародної торгівлі встановленою кількістю парникових газів Кіотського протоколу і застосовується й сьогодні для регулювання викидів парникових газів у Європейському Союзі, окремих штатах Сполучених Штатів Америки, Австралії, Новій Зеландії, Республіці Казахстан.

Разом з тим, погляди вчених на торгівлю викидами є неоднозначними. Одні науковці вказують на ефективність торгівлі (переуступки) правами на викиди забруднюючих речовин як засобу економічного стимулювання охорони навколишнього природного середовища [29, с. 65; 55; 78; 92; 61; 62; 129]. Інші вважають, що цей механізм ще не довів своєї ефективності та має ряд концептуальних недоліків.

Зокрема, за словами відомого німецького науковця Г. Вінтера, проблема клімату із суто екологічної проблеми була перенесена в економічну площину, де ідея «лімітів і торгівлі» виражається у тому, що клімат стали розуміти як деяке благо, ресурс, що може бути поділений і розподілений. Однак, ця концепція загрожує провалом, якщо торгівля втрачає своє екологічне підґрунтя. Тому

³⁴ За даними вчених-економістів, торгівля викидами двоокисом сірки дозволила американській промисловості без встановлення жорстких екологічних нормативів скоротити викиди на 20% більше, ніж було заплановано, отримавши значні прибутки [29, с. 65]. Лише у 1995 р. торгівля дозволами дозволила заощадити від 225 до 375 млн. дол. США, або 25 – 34 % витрат, пов'язаних зі скороченням викидів іншими методами [92, с. 48].

вирішення питання скорочення викидів парникових газів вбачається радше у «прагматичних інструментах адміністративного регулювання», ніж у «слідуванні ідеалістичним уявленням про гнучкі механізми» [403, с. 289-298]. Подібну думку висловлюють Л. Кремер та Г. Люббе-Вольф, вказуючи на те, що сама по собі торгівля викидами ще не призводить до скорочення викидів [41, с. 84-89].

На думку У. Блока, торгівля викидами є насправді «квазі-ринковою», оскільки базується швидше на командно-адміністративних, ніж на конкурентно-ринкових стимулах. При цьому, надмірна регламентація та суб'єктивізм державних органів створюють серйозні перепони для її нормального функціонування [93, с. 151-152].

За словами Б.Г. Розовського, «торгівля викидами – це добре закамфльована програма глобального обмеження конкуренції шляхом антистимулювання країн, що розвиваються, до нарощування свого виробничого потенціалу для збереження ринків збуту продукції провідних транснаціональних компаній у блокованих державах, які отримують натомість копійчані (у перерахунку на реальні економічні показники) подачки». Водночас, таку свою позицію науковець підсумовує тим, що «торгівля викидами потрібна як у міжнародному масштабі, так і у внутрішньодержавному. Але не за принципом: можна нічого не робити» [275, с. 36].

Незважаючи на всі вказані недоліки, наша держава не може лишатися осторонь світових глобалізаційних процесів, які спрямовуються на подолання зміни клімату. Як відмічається в літературі, специфіка угод, пов'язаних з обмеженням антропогенного впливу на кліматичну систему, й насамперед – Кіотського протоколу, полягає в наявності засобів, які сприяють концентрації та спрямуванню фінансових ресурсів на потреби інвестування у підвищення екологічної ефективності сфер виробництва та побуту. Тому зволікання держави із створенням внутрішніх інструментів призводить до нав'язування зовнішніх обмежень і, перш за все, у сфері міжнародної торгівлі [267, с. 3].

Про тверді наміри законодавця створити національну систему торгівлі дозволами на викиди парникових газів в Україні свідчать відповідні завдання Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу [184], Прогресивного плану адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та внесені в різний час на розгляд ВРУ законопроекти з цього питання.

На підставі зазначеного, відмовлятися від ідеї для регулювання викидів парникових газів, на наш погляд, не можна. Необхідно враховувати, що юридично обов'язковий режим скорочення викидів парникових газів в Україні відсутній, у зв'язку з чим можна погодитися з М.І. Васильєвою щодо наявності у законодавстві логічного протиріччя, яке полягає в тому, що негативний вплив парникових газів на навколишнє середовище є різновидом природокористування, причому здійснюваним безоплатно, але суб'єкт господарювання по мірі набрання чинності Кіотським протоколом вже автоматично набуває деяке майнове право на відчуження свого права на використання асиміляційного потенціалу [21, с. 19]. Разом з тим, необхідно зважити складність і витонченість інструмента як торгівля викидами, враховуючи досвід функціонування Європейської системи торгівлі дозволами на викиди парникових газів згідно з Директивою 2003/87/ЄС принциповим питанням якої, на думку європейських науковців Я. Янса та Г. Ведера, став прозорий розрахунок та справедливий розподіл дозволів на викиди між суб'єктами господарювання – забруднювачами [370, с. 387].

Підтримуємо ініціативу щодо створення торгівлі дозволами (квотами) на викиди парникових газів на національному рівні, яка могла б слугувати дієвим стимулом орієнтації вітчизняної економіки на засади низьковуглевого розвитку, та, як свідчить досвід реалізації Директиви 2003/87/ЄС, дозволить переорієнтувати забруднювачів від загально-дозволеного забруднення викидами парникових газів у спеціально-дозвільну (юридично обов'язкову) площину, поєднуючи в собі механізми економічного стимулювання і відповідальності на засадах принципу «забруднювач платить». Але для того, щоб цей законодавчий

акт не відображав кон'юнктурні інтереси, його розробці мають передувати конкретні розрахунки, дослідження, консультації із залученням всіх заінтересованих суб'єктів, на яких може вплинути створення такої системи, насамперед: наукової еліти, громадськості, бізнес-кіл.

Враховуючи тісний зв'язок предмета правового регулювання діяльності, що впливає на клімат, з охороною атмосферного повітря важливо враховувати організаційно-економічні заходи охорони атмосферного повітря, перелік яких визначений у ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря». Одним із них є *екологічний податок*.

Правові засади справляння екологічного податку визначені у ст.ст. 243, 244 Податкового кодексу України, що визначають перелік забруднюючих речовин, які є об'єктами оподаткування, яких включає в себе парникові гази прямої дії (двоокис вуглецю, закис азоту, метан). У міжнародній практиці та в законодавстві багатьох держав податок на викиди парникових газів, відомий як «*вуглецевий податок*», вважається ефективним способом встановлення «ціни на вуглець», який за умови належного законодавчого закріплення приводить до дії принцип «забруднювач платить». Однією з головних умов, від якої залежить прогресивний чи регресивний вплив екологічного податку на розвиток екологічних відносин, є його розмір (ставка) [343].

Ставки вуглецевого податку в Україні визначені ст. 243 ПКУ, згідно з якою податок за 1 тону двоокису вуглецю становить 0,2 грн., для метану – 69 грн., оксидів азоту – 1221 грн. У порівнянні з аналогічними ставками в зарубіжних державах (у Норвегії близько 21\$ США, Данії - 13,5 €, Австралії - 23,5\$ станом на 2008 р.) такі розміри є мізерними. Це питання ґрунтовно досліджувалося вченими-економістами О.О. Веклич та О.П. Маслюківською [22; 24; 25; 97; 98], якими доводиться, що очікувані надходження від введеної ПК України ставки податку в розмірі 0,2 грн. за 1 т. CO₂ є недостатніми. Для того, щоб активізувати стимулюючу функцію і забезпечити суттєві фіскальні надходження, цими науковцями визначено оптимальний рівень, підвищення до якого ставки цього податку не завдаватиме значного впливу на конкурентоздатність

вуглецевоємних галузей національної економіки і приводитиме в дію принцип «забруднювач платить»³⁵ [97, с. 13].

Крім того, вченими науково обгрунтовано дієвість різних способів «пом'якшення» вуглецевого оподаткування, зокрема, так званої еколого-трудової податкової реформи, яка передбачає перенесення податкового навантаження з праці та капіталу на забруднення, що приносить подвійний позитивний результат: екологічний («зелений») та економічний дивіденди [97; 98, с. 6-7], цільове повернення державою частини сплаченого податку на здійснення природоохоронних заходів та інші заходи [24; 25].

Підтримуючи висновки науковців, пропонуємо внести зміни до ст. 243 ПК України, доповнивши її положенням про поетапне збільшення ставки на викиди двоокису вуглецю до науково обгрунтованого рівня, який відповідатиме екологічним витратам на скорочення викидів парникових газів і забезпечуватиме реалізацію принципу «забруднювач платить».

Одним із організаційно-економічних заходів у галузі охорони атмосферного повітря відповідно до ст. 48 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» є надання суб'єктам підприємницької діяльності податкових, кредитних та інших пільг у разі застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат. На виконання цього положення діючий Податковий кодекс України передбачає ряд податкових пільг для підприємств, діяльність яких пов'язана з реалізацією заходів енергозбереження та енергоефективності, та відповідно до ст. 2 Кіотського протоколу можуть вважатися такими, що супроводжуються зменшенням викидів парникових газів, що дозволяє розглядати їх у якості важливого елемента економіко-правового механізму регулювання діяльності, що впливає на клімат.

³⁵ За розрахунками О.П. Маслюківської, найбільш ефективним може бути поступове підвищення ставки податку на CO₂ до 80 грн. за 1 т. CO₂-екв., яка за зарубіжним досвідом, забезпечуватиме збереження конкурентоспроможності національної металургійної галузі. Потенційні надходження до бюджету від введення такого рівня податку у наступні 10 років може становити до 3% ВВП України, або 23,9 млрд. грн. Це дасть можливість зменшити внески підприємств до Пенсійного Фонду України на 1% (у разі впровадження еколого-трудової податкової реформи), і повністю компенсує введення податку зі ставкою 80 грн./т. CO₂-екв. [97, с.13].

За категоріями податкових зобов'язань та видами діяльності суб'єктів зазначені пільги можна згрупувати на такі: 1) звільнення від оподаткування податком на прибуток підприємств - а) прибутку, отриманого у зв'язку із впровадженням енергоефективних технологій (ст. 158 ПК України); б) прибутку виробників біопалива; прибутку, отриманого від діяльності з одночасного виробництва електричної і теплової енергії та/або виробництва з використанням біологічних видів палива; прибутку виробників техніки, обладнання, устаткування, визначених ст. 7 Закону України «Про альтернативні види палива» (п. 15 підр. 4 розділу XX ПКУ); в) прибутку підприємств, отриманого ними від діяльності з видобування та використання газу метану вугільних родовищ відповідно до Закону України «Про газ (метан вугільних родовищ» (п. 16 підр. 4 розд. XX ПКУ); г) прибутку підприємств у галузі енергетики від продажу електричної енергії, виробленої з відновлювальних джерел енергії (абз. в) п. 17 підр. 4 розд. XX ПКУ); 2) звільнення від податку на додану вартість операцій із ввезення на митну територію України устаткування, обладнання, комплектуючих та матеріалів, визначених ст. 197.16 ПК України.

Як видно з наведеного, спеціальних податкових пільг у разі застосування заходів щодо регулювання діяльності, що впливає на клімат ПК України не передбачає, до яких, на наш погляд, може бути віднесена реалізація МСВ, що зарекомендував себе як ефективний інструмент скорочення викидів парникових газів і суттєвий стимул для модернізації вітчизняних об'єктів за рахунок іноземних інвестицій. Слід звернути увагу на те, що ПК України не передбачає особливостей оподаткування діяльності щодо реалізації МСВ, у зв'язку з чим прибуток вітчизняних підприємств від продажу ОСВ парникових газів, утворених за цими проектами, оподатковується на загальних підставах [320].

Пільгове оподаткування операцій, пов'язаних із реалізацією проектів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів, передбачалося законопроектом про особливості оподаткування операцій, пов'язаних з реалізацією проектів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів [148], яким вносилися зміни та доповнення до чинного на момент його розробки

податкового законодавства в частині звільнення від сплати ввізного мита, податку на додану вартість та податку на прибуток підприємств сум коштів, вартості майна, інших об'єктів, пов'язаних із реалізацією проектів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів. Але в чинному ПК України ці пропозиції враховані не були.

З урахуванням зазначеного, пропонується доповнити ст. 158 ПК України положенням про тимчасове звільнення від оподаткування прибутку підприємств, отриманого в результаті реалізації проектів спільного впровадження, та ст. 197 цього Кодексу - положенням про звільнення від оподаткування операцій з відчуження на митній території України одиниць скорочення викидів парникових газів, досягнутих за результатами реалізації проектів спільного впровадження відповідно до ст. 6 Кіотського протоколу.

Стаття 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» серед організаційно-економічних заходів охорони атмосферного повітря визначає участь держави у фінансуванні екологічних заходів і будівництві об'єктів екологічного призначення. В науці цей захід розглядається в межах комплексного правового інституту *екологічного фінансування*, який охоплює сукупність взаємопов'язаних правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини щодо забезпечення фінансовими ресурсами природоохоронних заходів та їх цільового розподілу за основними джерелами з метою реалізації екологічної політики держави [90, с. 5-6].

Основні засади екологічного фінансування визначає ст. 42 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», згідно з якою джерелами екологічного фінансування є кошти Державного бюджету України, республіканського бюджету АРК та місцевих бюджетів, підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інші кошти.

Саме на таких загальних засадах здійснювалося фінансування заходів, пов'язаних із реалізацією РКЗК ООН і Кіотського протоколу на початку першого періоду дії Кіотського протоколу: інвентаризація та підготовка

щорічних національних кадастрів парникових газів, реалізація заходів зі скорочення антропогенних викидів парникових газів, участь і представництво України у щорічних Конференціях Сторін РКЗК, які є Нарадами Сторін Кіотського протоколу, що викликало низку труднощів з приводу належного виконання цих міжнародних договорів. Тому вже наприкінці періоду дії зобов'язань було прийнято законодавчі акти, які забезпечили фінансування заходів у цій сфері за спеціальними програмами Державного бюджету.

Так, Законом України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» (додаток №2) від 22 грудня 2011 р. №4282-VI [153] та Законом України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» від 06.12.2020 р. №5515-VI [154] визначено такі бюджетні програми як: «Керівництво та управління у сфері екологічних інвестицій» (6351010); «Державна підтримка заходів, спрямованих на зменшення обсягів викидів (збільшення абсорбції) парникових газів, у тому числі на утеплення приміщень закладів соціального забезпечення, розвиток міжнародного співробітництва з питань зміни клімату» (6351020); «Внески України до бюджетів РКЗК ООН, Кіотського протоколу та Міжнародного журналу транзакцій» (6351030); «Забезпечення діяльності Національного центру обліку викидів парникових газів» (6351040). Порядок використання коштів за вказаними програмами визначений спеціальними урядовими постановами.

Так, постановою КМУ від 23.03.2011 р. № 348 затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів, спрямованих на зменшення обсягів викидів (збільшення абсорбції) парникових газів, яким визначено фінансування програми «Державна підтримка заходів, спрямованих на зменшення обсягів викидів (збільшення абсорбції) парникових газів, у тому числі на утеплення приміщень закладів соціального забезпечення, розвиток міжнародного співробітництва з питань зміни клімату» [190].

Механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Внески України до бюджетів Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Кіотського протоколу та Міжнародного журналу транзакцій»

визначений затвердженим постановою КМУ від 09.06.2011 р. № 621 Порядком використання коштів, передбачених у державному бюджеті для сплати внесків України до бюджетів Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Кіотського протоколу та Міжнародного журналу транзакцій [191]. Зазначеними нормативно-правовими актами визначено головного розпорядника бюджетних коштів за вказаними бюджетними програмами, яким є Держекоінвестагентство, одержувачів бюджетних коштів (щодо реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій та заходів щодо виконання), а також правові підстави та основні напрями використання цих коштів.

Основним недоліком фінансування в галузі охорони клімату можна вважати те, що кошти від продажу вуглецевих одиниць, одержаних у результаті реалізації міжнародної торгівлі викидами, спрямовуються в Державний бюджет. Показовою з точки зору цільового фінансування є визнана в світі практика формування спеціальних фондів по охороні клімату, кошти яких можуть бути спрямовані на проведення кліматоохоронних заходів: розвитку і широкого впровадження низьковуглецевої техніки та технологій, надання суб'єктам господарської діяльності цільових кредитів на впровадження ними кліматоохоронних заходів, впровадження екологічно «дружніх» технологій та нетрадиційних видів енергії, здійснення заходів з адаптації до зміни клімату. Так, наприклад, ст. 10.3 Директиви 2009/29/ЄС вимагає від держав-членів ЄС забезпечити цільове використання щонайменше половини коштів, отриманих від продажу дозволів на аукціоні, на реалізацію кліматоохоронних заходів, таких як адаптація до зміни клімату, розвиток відновлювальних джерел енергії, попередження вирубування та відновлення лісових насаджень, «декарбонізація» громадського транспорту, вловлювання і геологічне захоронення вуглецю, фінансування наукових досліджень.

Вважаємо, що подібна практика може впроваджуватися і в Україні, а аналогічне положення щодо цільового фінансування заходів по охороні клімату доцільно закріпити в розділі, присвяченому економіко-правовому механізму охорони клімату в законі України про охорону клімату.

Проведений аналіз міжнародного, європейського та національного законодавства у сфері регулювання діяльності, що впливає на клімат, дозволяє визначити такі елементи економіко-правового механізму охорони клімату в Україні як: 1) ринкові механізми, а саме: а) екологічні інвестиції проектів зі скорочення антропогенних викидів парникових газів із джерел та їх абсорбції поглиначами; б) міжнародна торгівля квотами на викиди парникових газів; в) національна торгівля дозволами (квотами) на викиди парникових газів; 2) екологічне оподаткування: а) податки на викиди парникових газів («вуглецевий податок»); б) податкові, кредитні та інші пільги при реалізації проектів, спрямованих на скорочення викидів із джерел та/або їх абсорбцію поглиначами парникових газів; 3) фінансування заходів у сфері охорони клімату.

Співставлення зазначених положень із заходами економіко-правового механізму охорони довкілля, закріпленими розділом X Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», дозволяє погодитись із тим, що «зміст статті 41 не збігається зі змістом самого розділу X цього Закону, а наведені тут заходи не вичерпують можливостей економіко-правового регулювання у цій сфері суспільних відносин» [47, с. 247]. Подібне можна стверджувати й щодо змісту ст. 48 цього Закону, адже визначений нею перелік заходів економічного стимулювання в системі охорони довкілля не відповідає вимогам часу. Крім того, більшість економічних засобів по охороні клімату не враховуються ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря».

Враховуючи зазначене, пропонується визначити структуру і основні засади економіко-правового механізму охорони клімату на рівні відповідного розділу закону України про охорону клімату в Україні.

Висновок до розділу III

1. Проведений аналіз інституційно-функціонального забезпечення охорони клімату в Україні показав, що існуюча система органів державної влади в сфері охорони клімату більшою мірою орієнтована на реалізацією зобов'язань держави за міжнародними договорами, проте не є достатньою для повноцінної реалізації внутрішньої екологічної політики в цій сфері. Так, державні органи загальної компетенції наділені значним колом повноважень щодо формування та реалізації державної політики в сфері охорони клімату. Проте, деякими з них (зокрема, Верховною Радою України в частині її виключної функції прийняття законів, місцевими органами державної влади і самоврядування щодо регулювання викидів парникових газів на регіональному рівні) такі повноваження у досліджуваній сфері повною мірою не задіяні. Доцільно також посилювати і розширювати систему органів державної влади зі спеціальною компетенцією в сфері охорони клімату, перш за все, шляхом внесення змін і доповнень до положень: про Державну службу України з надзвичайних ситуацій (щодо повноважень, які стосуються організації кліматичного вивчення території України, організації та координації наукових досліджень з питань клімату); про Держекоінспекцію України (щодо повноважень контролю за додержанням законодавства у сфері охорони клімату); про Мінагрополітики, Держлісагентство України, Держземагентство України (щодо здійснення ними цілеспрямованої діяльності щодо охорони та відтворення якості природних поглиначів, скорочення викидів у галузі сільського господарства). Оскільки чинне законодавство єдиної системи органів управління в сфері охорони клімату не визначає, пропонується присвятити цим питанням відповідний розділ закону України про охорону клімату.

2. Діюче екологічне законодавство передбачає низку функцій та засобів, у межах яких можуть реалізовуватися основні напрями організаційно-правового впливу на суспільні відносини у сфері охорони клімату. Однак, законодавчі вимоги щодо більшості із зазначених функцій на діяльність, яка негативно

впливає на клімат, не поширюються або належним чином не виконуються, у зв'язку з чим, внесено такі пропозиції щодо їх удосконалення:

- у частині кліматичного моніторингу, комплексних наукових досліджень і прогнозування: прискорити прийняття оновленої Кліматичної програми України згідно з Концепцією, розробленою НАНУ;

- щодо державного планування і програмування: визначити правові засади планування і програмування в цій сфері на рівні закону про охорону клімату; прискорити роботу над запланованими Національним планом заходів із пом'якшення зміни клімату, відповідними регіональними і галузевими планами, та Національним і регіональними планами заходів по адаптації до зміни клімату;

- щодо реалізації експертно-оціночних заходів: внести зміни і доповнення до п.п. «в», «д» ч. 1 ст. 27, п.п. «а», «в» ч. 2 ст. 28 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ч. 1 ст. 7, п. 4 ч. 1 ст. 14, п. 1 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про екологічну експертизу» щодо врахування ними впливу на клімат як об'єкт еколого-правової охорони;

- стосовно вдосконалення екологічного інформування: внести зміни до абз. 1, 4, 6 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» щодо включення міжнародних екологічних угод, а також інформації про клімат і його зміну до переліку питань, які охоплюються поняттям «екологічна інформація»;

- у частині реалізації функції стандартизації: розробити національні стандарти регулювання парникових газів, гармонізовані з міжнародними стандартами ISO 14064:2006 (частини 1–3), ISO 14065:2013, ISO 14066:2011.

- стосовно здійснення державного контролю: внести зміни та доповнення до п. г) ст. 20², ч. 2 ст. 35 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» щодо включення до них положень щодо здійснення державного контролю за додержанням законодавства у сфері охорони клімату.

3. На законодавчому рівні не визначено змісту правовідносин, які виникають у процесі реалізації механізму спільного впровадження та правової природи одиниць скорочення викидів, утворених в результаті реалізації цього

механізму, у зв'язку з чим, важливо визначити такі його правові засади (правову природу, суб'єктно-об'єктний склад, право власності на одиниці скорочення викидів, досягнуті за проектом та інші питання) на рівні відповідного розділу, присвяченого економіко-правовому механізму закону про охорону клімату.

4. Нові міжнародні правила використання надлишку встановленої кількості ускладнюють здійснення міжнародної торгівлі вуглецевими одиницями, в зв'язку з чим, в умовах другого періоду дії цього договору схема цільових екологічних інвестицій може бути імплементована у національну систему торгівлі дозволами на викиди.

5. Існують різні погляди на ефективність торгівлі дозволами на викиди парникових газів як засобу охорони клімату: від визнання її «квазі-ринковою» до підтримки необхідності її впровадження. Вважаємо, що створення такої системи має стати одним із інструментів трансформації загального режиму здійснення антропогенних викидів парникових газів у спеціальний дозвільний режим.

6. Законодавчо встановлена ставка «вуглецевого податку» в розмірі 0,2 грн. за 1 т. CO₂ є недостатньою для виконання ним стимулюючої та фіскальної функції. Керуючись розрахунками фахівців, якими визначено наукового обґрунтований рівень ставки «вуглецевого податку», пропонуємо внести зміни до ст. 243 ПК України, доповнивши її положенням про поетапне підвищення ставки цього податку до оптимального науково обґрунтованого рівня.

7. Податковий кодекс України не передбачає спеціальних податкових пільг у разі застосування заходів щодо зменшення впливу на клімат, у зв'язку з чим ст. 22 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» позбавлена механізму реалізації. Пропонується доповнити ст.ст. 158, 197 цього Кодексу податковими пільгами для діяльності, пов'язаної з реалізацією заходів зі скорочення антропогенних викидів та/або абсорбцією парникових газів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження, що спрямоване на визначення поняття та ознак клімату як об'єкта екологічного права, з'ясування сутності і особливостей його охорони, а також вдосконалення законодавства по охороні клімату в Україні, дозволило сформулювати ряд висновків і пропозицій. Основними з них є такі:

1. В науці екологічного права немає єдиного підходу до розуміння клімату. У більшості джерел на основі підходів природничих наук клімат досліджується як багаторічний режим погоди певної місцевості (регіональний клімат), як сукупність природних умов, які забезпечують сприятливе середовище існування людини (кліматичні умови), або в якості джерела речовини чи енергії для задоволення потреб людини (кліматичні ресурси). Відтак, поза межами досліджень залишається значення, в якому клімат являє собою об'єкт еколого-правової охорони, що породжує невизначеність з приводу сутності, змісту та форми такої охорони, від чого, відповідно, залежить місце правових норм та інших юридичних засобів його охорони в галузі екологічного права.

2. Для цілей еколого-правових досліджень доцільно відмовитися від вузького підходу до розуміння клімату в регіональному аспекті, яке не відтворює його істотних юридичних ознак, а розглядати це поняття у глобальному значенні з урахуванням формально-юридичного визнання об'єктом, на який здійснюється негативний антропогенний вплив. Клімат займає особливе місце в системі об'єктів навколишнього природного середовища, згідно з яким підлягає комплексній правовій охороні. Цей об'єкт недоцільно ототожнювати з погодою, що підлягає використанню в якості природного ресурсу, та слід відмежовувати від кліматичних ресурсів, які на даному етапі розвитку суспільства не потребують правової охорони. У зв'язку з відсутністю у клімату властивостей речового характеру, глобальним характером, складністю охорони зусиллями однієї держави, існують підстави розглядати клімат у якості міжнародного універсального об'єкта, на який не поширюється державний

суверенітет і національна юрисдикція. У такому значенні щодо нього неможлива реалізація права власності, в тому числі права власності Українського народу.

3. Аналіз правового регулювання охорони клімату в Україні показав його недосконалість, що знаходить свій прояв у його неповноті, переважанні підзаконного рівня правового регулювання, слабкому зв'язку між нормами базового екологічного законодавства, яке не враховує клімату як об'єкта правової охорони, та спеціального кліматоохоронного законодавства, прийнятого в порядку імплементації Україною положень міжнародних договорів. Підвищення ефективності правового регулювання в цій сфері потребує приведення кліматоохоронного законодавства у відповідність до цієї галузі права, формування якої відбувається на міжнародно-правових засадах, що може бути здійснено у спосіб формалізації правових норм про охорону клімату (закріплення чітких вимог, правил, зобов'язань, санкцій тощо), а також їхньої систематизації на рівні головного законодавчого акту в цій сфері.

4. Порівняльно-правове дослідження законодавчого регулювання охорони клімату в Україні та Європейському Союзі дозволило з'ясувати його невідповідність низці європейських вимог, які стосуються: дозвільного регулювання викидів парникових газів із джерел у рамках функціонування торгівлі дозволами на викиди парникових газів, скорочення викидів парникових газів шляхом стимулювання відновлювальних джерел енергії, регулювання фторованих викидів парникових газів, скорочення викидів парникових газів у галузі транспорту, адаптації до зміни клімату. Вказане дозволило визначити шляхи оптимізації кліматоохоронного законодавства шляхом його адаптації до законодавства ЄС.

5. Існуюча система органів управління у сфері забезпечення охорони клімату орієнтована на реалізацією міжнародних зобов'язань держави за чинними кліматоохоронними договорами, проте не є достатньою для повноцінної реалізації внутрішньої екологічної політики держави щодо охорони клімату на національному рівні. Доцільно посилити правові механізми долучення центральних органів виконавчої влади, повноваження яких є

важливими для забезпечення пом'якшення зміни клімату і адаптації до неї, до участі у здійсненні державного регулювання в сфері охорони клімату.

6. На основі міжнародно-правових норм і зобов'язань у законодавстві України сформувалися спеціальні функції управління, в межах яких реалізуються основні напрями організаційно-правового впливу на суспільні відносини у сфері охорони клімату, зокрема, такі як: екологічний моніторинг, планування і програмування, екологічне інформаційне забезпечення, екологічний облік, екологічна експертиза, оцінка впливу на навколишнє природне середовище, екологічне нормування, екологічна стандартизація, екологічний контроль. Водночас, проведений аналіз дозволив встановити, що деякі із зазначених функцій в Україні належним чином не здійснюються, що зумовлює доцільність удосконалення національного законодавства з точки зору їх належного правового забезпечення.

7. Аналіз еколого-економічних засобів правового регулювання дозволив визначити основні елементами економіко-правового механізму охорони клімату та визначити шляхи підвищення їх ефективності. Вони полягають у необхідності укріплення механізму спільного впровадження як ефективного екологічно орієнтованого інструмента скорочення викидів, створення національної системи торгівлі дозволами на викиди парникових газів як засобу економічного стимулювання у поєднанні із їх дозвільним регулюванням, підвищення ставки «вуглецевого податку» до оптимального рівня, закріплення в податковому законодавстві спеціальних податкових пільг для діяльності, спрямованої на зменшення негативного впливу на клімат, забезпечення цільового фінансування кліматоохоронних заходів.

8. На основі аналізу проблем правового регулювання охорони клімату, з урахуванням досвіду законодавства зарубіжних держав, в яких здійснено систематизацію правових норм щодо охорони клімату на рівні спеціальних або галузевих законів у цій сфері, розроблено науково-теоретичну модель закону України про охорону клімату, який має закріпити основні засади правового регулювання відносин щодо забезпечення охорони клімату в Україні.

ДОДАТКИ

Додаток А. Структура проекту Закону України «Про охорону клімату»

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про охорону клімату

Преамбула

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення основних термінів та понять

Стаття 2. Принципи правового регулювання охорони клімату

Стаття 3. Мета, ціль і завдання законодавства про охорону клімату

Стаття 4. Предмет і сфера дії цього Закону

Стаття 5. Основні засоби державного регулювання охорони клімату

РОЗДІЛ ІІ

УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ОХОРОНИ КЛІМАТУ

Стаття 6. Органи державної влади, які здійснюють управління у сфері охорони клімату

Стаття 7. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері охорони клімату

Стаття 8. Повноваження центрального органу виконавчої влади, який формує державну політику в галузі охорони навколишнього природного середовища, у сфері охорони клімату

Стаття 9. Повноваження центрального органу державної виконавчої влади, який реалізує державну політику в сфері охорони клімату

Стаття 10. Повноваження центральних органів державної влади, які здійснюють державне регулювання у сфері охорони клімату

Стаття 11. Повноваження Кабінету Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій у сфері охорони клімату

Стаття 12. Повноваження громадських організацій у сфері охорони клімату

РОЗДІЛ ШІІІ

МОНІТОРИНГ, ПРОГНОЗУВАННЯ, ПЛАНУВАННЯ, ІНФОРМУВАННЯ

Стаття 13. Систематичні спостереження клімату (кліматичний моніторинг)

Стаття 14. Наукові дослідження і прогнозування у сфері охорони клімату

Стаття 15. Розробка планів і програм із пом'якшення до зміни клімату та адаптації до зміни клімату

Стаття 16. Просвіта та інформування громадськості у сфері охорони клімату

Стаття 17. Екологічне інформаційне забезпечення

Стаття 18. Стратегічна екологічна оцінка діяльності, що впливає на клімат

РОЗДІЛ ІV

НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ОБЛІКУ І ОЦІНКИ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ

Стаття 19. Національна система оцінки парникових газів

Стаття 20. Порядок національної інвентаризації парникових газів

Стаття 21. Порядок ведення національного реєстру вуглецевих одиниць

Стаття 22. Детермінація, верифікація і моніторинг парникових газів

Стаття 23. Паспортизація стаціонарних джерел викидів парникових газів

Стаття 24. Національні стандарти оцінки викидів парникових газів

Стаття 25. Національні методики оцінки парникових газів

Стаття 26. Порядок координації суб'єктів національної системи оцінки парникових газів

РОЗДІЛ V

ДОЗВІЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКИДІВ ПАРНИКОВИХ ГАЗІВ

Стаття 27. Сфера дії дозвільного регулювання викидів парникових газів

Стаття 28. Національний план розподілу дозволів (квот) на викиди парникових газів

Стаття 29. Резерв національного плану розподілу дозволів (квот) на викиди парникових газів

Стаття 30. Підстави виникнення прав на викиди парникових газів

Стаття 31. Дозвіл на викиди парникових газів

Стаття 32. Підстави зміни умов дозволу на викиди парникових газів

Стаття 33. Порядок розподілу дозволів (квот) на викиди парникових газів

Стаття 34. Умови видачі дозволів (квот) на викиди парникових газів

РОЗДІЛ VI

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ОХОРОНИ КЛІМАТУ

Стаття 35. Засоби еколого-економічного регулювання охорони клімату

Стаття 36. Міжнародна торгівля вуглецевими одиницями

Стаття 37. Проекти спільного впровадження

Стаття 38. Цільові екологічні (зелені) інвестиції

Стаття 39. Національна система торгівлі дозволами (квотами) на викиди парникових газів

Стаття 40. Порядок торгівлі вуглецевими одиницями на внутрішньому ринку

Стаття 41. Цільове фінансування заходів у сфері охорони клімату

РОЗДІЛ VII

ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ КЛІМАТУ

Стаття 42. Державний контроль за додержанням законодавства у сфері охорони клімату.

Стаття 43. Підстави юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони клімату

Стаття 44. Порядок застосування юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері охорони клімату

Стаття 45. Обмеження, тимчасова заборона (зупинення), припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення законодавства про охорону клімату

РОЗДІЛ VIII

ПРИКІНЦЕВІ ТА ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 46. Порядок набрання чинності

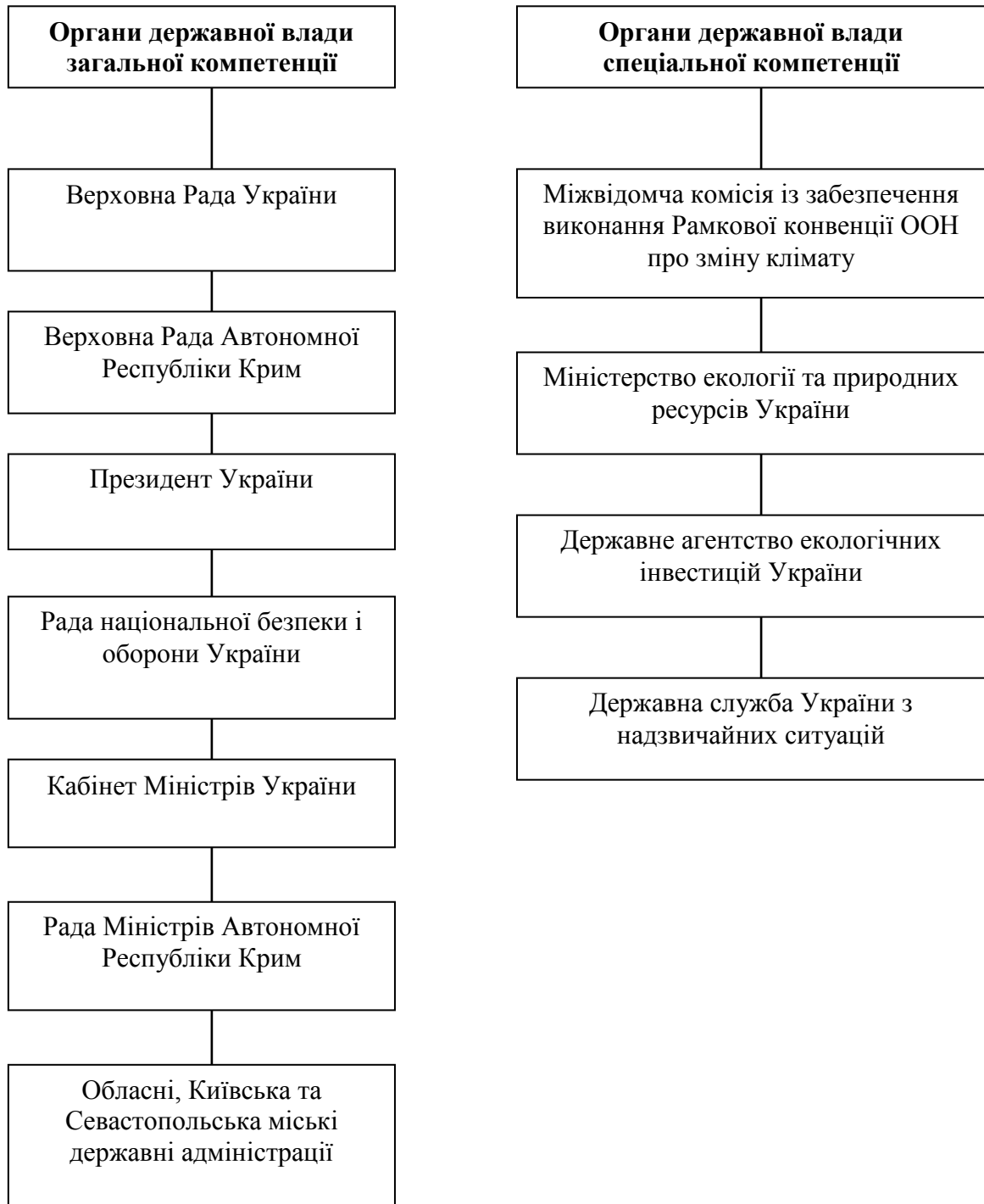
Стаття 47. Внесення змін та доповнень

Стаття 47. Прийняття нормативно-правових актів на виконання цього Закону

ДОДАТКИ

1. Перелік парникових газів, які регулюються цим Законом.
2. Перелік видів діяльності, пов'язаних зі здійсненням антропогенних викидів парникових газів

Додаток Б. Система органів державної влади у сфері охорони клімату в Україні

Додаток В. Законодавство Європейського Союзу про охорону клімату

№	The title of the document / Назва документа
	Стратегії, програми, комюніке
1.	Green Paper on greenhouse gas emissions trading within the European Union. - COM (2000). - 87 final; Brussels. - 2000.
2.	Communication on «EU policies and measures to reduce greenhouse gas emissions: «Towards a European Climate Change Programme (ECCP)» of 8 March 2000. - COM (2000). - 88 final.
3.	Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. A resource-efficient Europe – Flagship initiative under the Europe 2020 Strategy, Brussels, 26.1.2011, COM (2011) 21.
4.	Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. Energy Efficiency Plan 2011, COM/2011/0109 final.
5.	Decision No 1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 22 July 2002 laying down the Sixth Community Environment Action Programme // Official Journal. L. - №242. - 2002. - p. 1 – 15.
6.	Рішення Ради ЄС від 23 листопада 1995 щодо Зеленої книги «Щодо енергетичної політики Європейського Союзу» // Офіційний вісник Європейських Співтовариств. - №95. - С 327/3.
7.	A Roadmap for moving to a competitive low carbon economy in 2050 : Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions of 8 March 2011, Brussels, COM (2011) 112 final.
8.	Decision No 406/2009/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the effort of Member States to reduce their greenhouse emissions to meet the Community's greenhouse gas emission reduction commitments up to 2020 (An 'Effort Sharing Decision') // Official Journal. L. - № 140. – 2009. - p. 136.
9.	Communication from the Commission, of 10 January 2007: «Limiting Global Climate Change to 2 degrees Celsius - The way ahead for 2020 and beyond» [COM(2007) 2 final - Not published in the Official Journal].
імплементация Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї у законодавство Європейського Союзу	
10.	Council Decision 94/69/EC of 15 December 1993 concerning the conclusion of the United Nations Framework Convention on Climate Change // Official Journal. L. - № 33. – 1994. - p. 11.
11.	Council Decision of 25 April 2002 concerning the approval, on behalf of the European Community, of the Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change and the joint fulfilment of commitments thereunder // Official Journal. L. - № 130. – 2002. - p. 1–3.
12.	Commission Decision of 14 December 2006 determining the respective emission levels allocated to the Community and each of its Member States under the Kyoto Protocol pursuant to Council Decision 2002/358/EC (notified under document

	number C (2006) 6468) (2006/944/EC) Corrigendum // Official Journal. L. - № 367. – 2006. - p. 80 (2006/944).
13.	Commission Decision 2010/778/EU of 15 December 2010 amending Decision 2006/944/EC determining the respective emission levels allocated to the Community and each of its Member States under the Kyoto Protocol pursuant to Council Decision 2002/358/EC (notified under document C(2010) 9009) // Official Journal. L. - № 332. – 2010. - p. 41–42.
14.	Commission Regulation of 18 November 2011 establishing a Union Registry for the trading period commencing on 1 January 2013, and subsequent trading periods, of the Union emissions trading scheme pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council and Decision 280/2004/EC of the European Parliament and of the Council and amending Regulations (EC) No 2216/2004 and (EU) No 920/2010 // Brussels, 18.11.2011, C (2011) 8067 final.
моніторинг парникових газів	
15.	Рішення Ради 93/389/СЕС від 24 червня 1993 р. про встановлення механізму моніторингу викидів CO ₂ та інших газів, що спричиняють парниковий ефект // Official Journal. L. - № 167. – 1993. - p. 31.
16.	Decision No 280/2004/EC of the European Parliament and of the Council of 11 February 2004 concerning a mechanism for monitoring Community greenhouse gas emissions and for implementing the Kyoto Protocol // Official Journal. L. - № 49. – 2004. - p. 1-8.
17.	Commission Decision 2005/166/EC of 10 February 2005 laying down rules implementing Decision No 280/2004/EC of the European Parliament and of the Council concerning a mechanism for monitoring Community greenhouse gas emissions and for implementing the Kyoto Protocol (notified under document number C(2005) 247) // Official Journal L. - №55. – 2005. - p. 57 –91.
функціонування Європейської системи торгівлі викидами парникових газів	
18.	Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community and amending Council Directive 96/61/EC // Official Journal. L. - № 275. – 2003. - p. 1-32.
19.	Directive 2004/101/EC of the European Parliament and of the Council of 27 October 2004 amending Directive 2003/87/EC establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community, in respect of the Kyoto Protocol's project mechanisms // Official Journal. L. - № 338/18. - 2004.
20.	Commission Decision 2006/780/EC of 16 November 2006 on avoiding double counting of greenhouse gas emission reductions under the Community emissions trading scheme for project activities under the Kyoto Protocol pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council // Official Journal. L. - № 316. – 2006.
21.	Commission Decision 2007/589/EC of 18 July 2007 establishing guidelines for the monitoring and reporting of greenhouse gas emissions pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council // Official Journal L №229. - 2007.
22.	Directive 2009/29/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 2003/87/EC so as to improve and extend the

	greenhouse gas emission allowance trading scheme of the Community (Text with EEA relevance) // Official Journal. L. - № 140. – 2009. - p. 63–87.
23.	Commission Decision 2011/278/EU of 27 April 2011 determining transitional Union-wide rules for harmonised free allocation of emission allowances pursuant to Article 10a of Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council (notified under document C(2011) 2772) // Official Journal. L. - № 130. – 2011. - p. 1–45.
24.	Commission Decision 2011/745 of 11 November 2011 amending Decisions 2010/2/EU and 2011/278/EU as regards the sectors and subsectors which are deemed to be exposed to a significant risk of carbon leakage (notified under document C(2011) 8017) // Official Journal. L. - № 299. – 2011. - p. 9–12.
25.	Regulation (EU) No 1031/2010 of 12 November 2010 on the timing, administration and other aspects of auctioning of greenhouse gas emission allowances pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council establishing a scheme for greenhouse gas emission allowances trading within the Community // Official Journal L. - №302. - 2010.
26.	Commission Regulation (EU) No 920/2010 of 7 October 2010 for a standardised and secured system of registries pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council and Decision No 280/2004/EC of the European Parliament and of the Council // Official Journal. L. - № 270. – 2010. - p. 1–52.
27.	Commission Regulation (EU) No 550/2011 of 7 June 2011 on determining, pursuant to Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council, certain restrictions applicable to the use of international credits from projects involving industrial gases // Official Journal. L. - № 149. – 2011. - p. 1–3.
стимулювання використання відновлювальних джерел енергії	
28.	Council Directive 93/76/EEC on the limitation of carbon dioxide emissions by improving energy efficiency // Official Journal. L. - № 237. - 1993. - p. 28-30.
29.	Directive 2004/8/EC of the European Parliament and of the Council of 11 February 2004 on the promotion of cogeneration based on a useful heat demand in the internal energy market and amending Directive 92/42/EEC // Official Journal. L. - № 52. – 2004. - p. 50-60.
30.	Directive 2003/30/EC of the European Parliament and of the Council of 8 May 2003 on the promotion of the use of biofuels or other renewable fuels for transport // Official Journal. L. - № 123. – 2003. - p. 42-46.
31.	Directive 2001/77/EC of the European Parliament and of the Council of 27 September 2001 on the promotion of electricity from renewable energy sources in the internal electricity market // Official Journal. L. - № 283. - 2001. - p. 33–40.
32.	Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC // Official Journal. L. - № 140. – 2009. - p. 16–62.
33.	Directive 2010/30/EU of the European Parliament and of the Council of 19 May 2010 on the indication by labelling and standard product information of the consumption of energy and other resources by energy-related products // Official Journal. L. - № 153. – 2010. - p. 1-12.
34.	Directive 2010/31/EU of the European Parliament and of the Council of 19 May 2010 on the energy performance of buildings // Official Journal. L. - № 153. - 2010. - p. 13-35.

вловлювання і геологічне захоронення двоокису вуглецю	
35.	Directive 2009/31/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the geological storage of carbon dioxide and amending Council Directive 85/337/EEC, European Parliament and Council Directives 2000/60/EC, 2001/80/EC, 2004/35/EC, 2006/12/EC, 2008/1/EC and Regulation (EC) No 1013/2006 // Official Journal. L. - № 140. – 2009. - p. 114–135.
36.	Implementation of Directive 2009/31/EC on the Geological Storage of Carbon Dioxide. Guidance Document 1. CO2 Storage Life Cycle Risk Management Framework European Communities, 2011.
37.	Implementation of Directive 2009/31/EC on the Geological Storage of Carbon Dioxide. Guidance Document 2. Characterisation of the Storage Complex, CO2 Stream Composition, Monitoring and Corrective Measures, European Communities, 2011.
38.	Implementation of Directive 2009/31/EC on the Geological Storage of Carbon Dioxide. Guidance Document 3. Criteria for Transfer of Responsibility to the Competent Authority. European Communities, 2011.
39.	Implementation of Directive 2009/31/EC on the Geological Storage of Carbon Dioxide. Guidance Document 4: Financial security (Art. 19) and Financial Mechanism. European Communities, 2011.
40.	Commission Decision of 8 June 2010 2010/345/EC amending Decision 2007/589/EC as regards the inclusion of monitoring and reporting guidelines for greenhouse gas emissions from the capture, transport and geological storage of carbon dioxide (notified under document C(2010) 3310) // Official Journal. L. - № 155. – 2010. - p. 34–47.
41.	Commission Decision 2011/92/EU of 10 February 2011 introducing the questionnaire to be used for the first report on the implementation of Directive 2009/31/EC of the European Parliament and of the Council on the geological storage of carbon dioxide (notified under document C(2011) 657) // Official Journal. L. - № 37. – 2011. - p. 19–24.
Скорочення викидів парникових газів від пересувних джерел	
42.	Directive 2008/101/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 amending Directive 2003/87/EC so as to include aviation activities in the scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community // Official Journal. L. - № 8. – 2009. - p. 3–21.
43.	Communication from the Commission to the Council and the European Parliament 6 Results of the review of the Community Strategy to reduce CO2 emissions from passenger cars and light-commercial vehicles // SEC(2007) 60, SEC(2007) 61, COM/2007/0019 final.
44.	COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND COUNCIL «A Competitive Automotive Regulatory Framework for the 21st Century». Commission's position on the CARS 21 High Level Group Final Report. A contribution to the EU's Growth and Jobs Strategy, Brussels. - 2007, COM (2007). - 22 final.
45.	A Community strategy to reduce CO2 emissions from passenger cars and improve fuel economy // COM (95) 689.
46.	Directive 2009/30/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 98/70/EC as regards the specification of petrol, diesel and gas-oil and introducing a mechanism to monitor and reduce greenhouse gas

	emissions and amending Council Directive 1999/32/EC as regards the specification of fuel used by inland waterway vessels and repealing Directive 93/12/EEC // Official Journal. L. - №140. – 2009. - p. 88–113.
47.	Directive 98/70/EC of the European Parliament and of the Council of 28 December 1998 amending Directive 98/70/EC as regards the specification of petrol, diesel and gas-oil and introducing a mechanism to monitor and the introduction of a mechanism to monitor and reduce greenhouse gas emissions from the use of road transport fuels and amending Council Directive 1999/32/EC, as regards the specification of fuel used by inland waterway vessels and repealing Directive 93/12/EEC // Official Journal. L. - № 350. – 1998. - C. 58.
48.	Commission Decision 2002/159/EC of 18 February 2002 on a common format for the submission of summaries of national fuel quality data (notified under document number C (2002) 508) // Official Journal. L. - №53. – 2002. - p. 30–36.
49.	Regulation (EC) No 443/2009 of the European Parliament and of the Council of April 2009 setting emission performance standards for new passenger cars as part of the Community's integrated approach to reduce CO2 emissions from light-duty vehicles // Official Journal. L. - №140. – 2009. - p. 3.
50.	Regulation (EC) No 1014/2010 of 10 November 2010 on monitoring and reporting of data on the registration of new passenger cars pursuant to Regulation (EC) No 443/2009 of the European Parliament and of the Council // Official Journal. L. - № 293. – 2010. - p. 15-20.
51.	Regulation (EC) No 661/2009 of the European Parliament and Council of 13 July 2009 concerning type-approval requirements for the general safety of motor vehicles, their trailers and systems, components and separate technical units intended therefore // Official Journal. L. - №200. – 2009. - p. 1–24.
52.	Directive of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 relating to the availability of consumer information on fuel economy and CO2 emissions in respect of the marketing of new passenger cars // Official Journal. L. - №12. – 2000. - p. 16-23.
53.	Regulation (EU) No 510/2011 of the European Parliament and of the Council of 11 May 2011 setting emission performance standards for new light commercial vehicles as part of the Union's integrated approach to reduce CO2 emissions from light-duty vehicles // Official Journal. L. - №145. – 2011. - p. 1–18.
54.	Directive 2009/33/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of clean and energy-efficient road transport vehicles // Official Journal. L. - №120. – 2009. - p. 5-12.
скорочення фторованих парникових газів, технологічний напрям	
55.	Regulation (EC) No 842/2006 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 on certain fluorinated greenhouse gases // Official Journal. L - № 161. – 2006. - p. 1-11.
56.	Directive 2006/40/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 relating to emissions from air conditioning systems in motor vehicles and amending Council Directive 70/156/EEC // Official Journal. L. - №161. – 2006. - p. 12–18.
57.	Commission Regulation (EC) No 706/2007 of 21 June 2007 laying down, pursuant to Directive 2006/40/EC of the European Parliament and of the Council, administrative provisions for the EC type-approval of vehicles, and a harmonised test for measuring leakages from certain air conditioning systems // Official Journal. L. - № 161. – 2007. - p. 33–52.
58.	Commission Regulation (EC) No 308/2008 of 2 April 2008 establishing, pursuant

	to Regulation (EC) No 842/2006 of the European Parliament and of the Council, the format for notification of the training and certification programmes of the Member States // Official Journal. L. - № 92. - 2008.
59.	Commission Regulation (EC) No 1516/2007 of 19 December 2007 establishing, pursuant to Regulation (EC) No 842/2006 of the European Parliament and of the Council, standard leakage checking requirements for stationary refrigeration, air conditioning and heat pump equipment containing certain fluorinated greenhouse gases // Official Journal. L. - №355. - 2007.
60.	Commission Regulation (EC) No 1497/2007 of 18 December 2007 establishing, pursuant to Regulation (EC) No 842/2006 of the European Parliament and of the Council, standard leakage checking requirements for stationary fire protection systems containing certain fluorinated greenhouse gases // Official Journal L. - № 333. - 2007.
61.	Commission Regulation (EC) No 1494/2007 of 17 December 2007 establishing, pursuant to Regulation (EC) No 842/2006 of the European Parliament and of the Council, the form of labels and additional labelling requirements as regards products and equipment containing certain fluorinated greenhouse gases // Official Journal. L. - №332. - 2007.
адаптація до зміни клімату	
62.	Green Paper from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Adapting to climate change in Europe – options for EU action, SEC(2007), 849.
63.	White Paper. Adapting to climate change: Towards a European framework for action, Brussels, 1.4.2009, COM (2009) 147 final.
64.	Directive 2007/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2007 on the assessment and management of flood risks // Official Journal. L. - № 88. – 2007. - p. 27–34.

Додаток Г. Основні напрями адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в сфері охорони клімату

№	The title of the document	Назва документа
1.	Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community and amending Council Directive 96/61/EC // Official Journal. L № 275. – 2003. - p. 1-32.	Директива 2003/87/ЄС Європейського парламенту та Ради від 13 жовтня 2003 р. про заснування на рівні Співтовариства системи торгівлі дозволами на викиди парникових газів і внесення змін до Директиви Ради 96/61/ЄС
2.	Directive 2009/29/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 2003/87/EC so as to improve and extend the greenhouse gas emission allowance trading scheme of the Community (Text with EEA relevance) // Official Journal. L №140. – 2009. - p. 63–87.	Директива 2009/29/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р., що змінює Директиву 2003/87/ЄС з метою вдосконалення та поширення системи торгівлі дозволами на викиди парникових газів Співтовариства
3.	Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC // Official Journal. L. - №140. – 2009. - p. 16–62.	Директива 2009/28/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р. про заохочення до використання енергії, виробленої з відновлювальних джерел, що змінює та в подальшому скасовує Директиви 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС
4.	Directive 2009/30/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 amending Directive 98/70/EC as regards the specification of petrol, diesel and gas-oil and introducing a mechanism to monitor and reduce greenhouse gas emissions and amending Council Directive 1999/32/EC as regards the specification of fuel used by inland waterway vessels and repealing Directive 93/12/EEC // Official Journal. L. - №140. – 2009. - p. 88–113.	Директива 2009/30/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 квітня 2009 р. про внесення змін до Директиви 98/70/ЄС про специфікації якості бензину, газойлю та дизельного пального, а також встановлення механізму, який дозволяє скорочувати викиди парникових газів та про внесення змін до Директиви Ради 1999/32/ЄС, що стосується технічних умов, пов'язаних з паливом, що використовується для суден внутрішньої навігації та про скасування Директиви 93/12/ЄС
5.	Directive of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 relating to the availability of consumer information on fuel economy and CO2 emissions in respect of the marketing of new passenger cars // Official Journal. L №12. - 2000. - p. 16-23.	Директива 1999/94/ЄС Європейського парламенту та Ради від 13 грудня 1999 р. про забезпечення доступу споживачів до інформації про економію пального та викиди двоокису вуглецю при розміщенні на ринку нових пасажирських автомобілів
6.	Directive 98/70/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1998 relating to the	Директива 98/70/ЄС Європейського парламенту та Ради від 13 жовтня

	quality of petrol and diesel fuels and amending Directive 93/12/EEC // Official Journal. L №350. – 1998. - p. 58.	1998 р. про якість бензину і дизельного пального та внесення змін і доповнень до Директиви 93/12/ЄЕС
7.	Regulation (EC) No 842/2006 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 on certain fluorinated greenhouse gases // Official Journal. L №161. -2006. - p. 1-11.	Регламент №842/2006/ЄС Європейського парламенту та Ради від 17 травня 2006 р. про деякі фторовані парникові гази
8.	Directive 2006/40/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 relating to emissions from air conditioning systems in motor vehicles and amending Council Directive 70/156/EEC // Official Journal. L №161. – 2006. - p. 12–18.	Директива Європейського парламенту і Ради 2006/40/ЄС від 17 травня 2006 р. про викиди від автомобільних систем кондиціонування повітря, що змінює Директиву Ради 70/156/ЄЕС
9.	Directive 2007/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2007 on the assessment and management of flood risks // Official Journal. L №288. – 2007. - p. 27–34.	Директива Європейського парламенту і Ради 2007/60/ЄС від 23 жовтня 2007 р. про оцінку та управління ризиками повеней

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С.С. Теория государства и права: Учебник для вузов / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, Г.В. Игнатенко и др.; Под ред. Алексеева С.С. Издательства НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА. М) Москва. – 2000. – С. 361.
2. Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій: навч. посіб. для юрид. фак. вузів / В.І. Андрейцев. — К.: Вентурі, 1996. — 206 с.
3. Андрейцев В.І. Екологічне право України: Особлива частина: підруч. для студ. юрид. вузів і фак.: повний акад. курс / В.І. Андрейцев; за ред. акад. АПрН В.І. Андрейцева. — К.: Істина, 2001. — 544 с.
4. Андрусевич Н.І. Правове регулювання ЄС в галузі попередження зміни клімату / Н.І. Андрусевич // Вісник екологічної адвокатури. — 2004. — № 26. — С. 3—8.
5. Андрусевич А. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 10 грудня 1976 р. / А. Андрусевич, Н. Андрусевич, З. Козак // Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля. — Львів, 2009. — 203 с.
6. Антропогенные изменения климата / [И.И. Борзенкова, М.И. Будыко, Э.К. Бютнер и др.]; под ред. М.И. Будыко, Ю.А. Израэля. — Л.: Гидрометеиздат, 1987. — 407 с.
7. Балашенко С.А. Государственное управление в области охраны окружающей среды / С.А. Балашенко. — Минск: Белорус. гос. ун-т, 2000. — 341 с.
8. Балюк Г.І. Екологічне право України: Конспект лекцій у схемах (Загальна і Особлива частини): навч. посіб. / Г.І. Балюк. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 192 с.
9. Балюк Г.І. Досвід правового регулювання відносин щодо охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічних прав

громадян на рівні Європейського Союзу та його значення для адаптації законодавства України / Г.І. Балюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – №5 (67). – 2007. – с. 77-98.

10. Балюк Г.І. Систематизація екологічного законодавства України: теоретичні основи / Г.І. Балюк // Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України : Збірник наукових праць Круглого столу (18 березня 2011 р.). – К.: ВГЛ «Обрії», 2011. – 238 с.
11. Бензини автомобільні підвищеної якості. Технічні умови: ДСТУ 4839:2007 [Чинний від 2007-10-03]. — К.: Держспоживстандарт України, 2007. — № 244, 18 с. — (Національний стандарт України).
12. Бензини автомобільні. Технічні умови : ДСТУ 4063-2001 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/benzini-avtomobilni.-tehnichni-umovi-nor8583.html>
13. Бобкова А.Г. Правове забезпечення рекреаційної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.04; 12.00.06 / Бобкова Антоніна Григорівна; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2001. — 34 с.
14. Бойченко С.Г. Реакція кліматичних умов України та повторюваності природних катастрофічних явищ на глобальне потепління: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.09 / Бойченко Світлана Григорівна; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2001. — 20 с.
15. Борщук Є.М. Глобальна енергетична проблема і концепція стійкого розвитку / Є.М. Борщук // Актуальні проблеми економіки. — 2006. — № 11 (65). — С. 218—225.
16. Бойченко С.Г. Напівемпіричні моделі та сценарії глобальних і регіональних змін клімату / С.Г. Бойченко; за ред. В.М. Волощук. — К.: Наукова думка, 2008. — 309 с.

17. Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха / М.М. Бринчук. — М., 1985. — 174 с.
18. Бринчук М.М. Экологическое право: учебник для студ. высш. учеб. завед. / М.М. Бринчук; Институт государства и права РАН. Академический правовой университет. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Юрист, 2005. — 670 с.
19. Бринчук М.М. Так существует ли эколого-правовая ответственность? / М.М. Бринчук // Экологическое право. — 2009. — № 2/3. — С. 16—23.
20. Букша И.Ф. Изменения климата и лесное хозяйство Украины / И.Ф. Букша // Наукові праці Лісівничої академії наук України. — 2009. — Вип. 7. — С. 10—17.
21. Букша І.Ф. Особливості застосування гнучких механізмів Кіотського протоколу у лісовому господарстві / І.Ф. Букша, Л.В. Полякова // Лісівництво і агро меліорація. — Харків: УкрНДІЛГА, 2011. — Вип. 119. — С. 1—7.
22. Васильева М.И. Правовое обеспечение реализации Киотского протокола (введение в проблему) // «На пути к устойчивому развитию России»: Бюллетень Центра экологической политики России. — Москва: Высшая школа экономики, 2003. - №25. — с. 18-19.
23. Веклич О.О. Шляхи і засоби запровадження екологічно, економічно та фіскально ефективної системи екологічного оподаткування в Україні / О.О. Веклич // Перспективи впровадження екологічного оподаткування в Україні: матеріали наук.-практ. круглого столу, 4 черв. 2010 р. — Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2010. — С. 35—42.
24. Веклич О.О. Пропозиції щодо запровадження механізму активізації внутрішніх стимулів для українських підприємств до зменшення енергоємності виробництва / О.О. Веклич, О.П. Маслюківська // Екологічний вісник. — 2011. — № 3. — С. 6—7.
25. Веклич О.О. Як активізувати стимулюючу функцію податку на двоокис вуглецю? / О.О. Веклич, О.П. Маслюківська // Економіка та менеджмент:

- перспективи розвитку: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 19—20 травня 2011 р.) / Міністерство освіти та науки України, Сум. держ. ун-т. — Суми: СумДУ, 2011. — С. 166—168.
26. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 231/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1995. — № 24. — С. 189.
27. Волеваха М.М. Енергетичні ресурси клімату України / М.М. Волеваха, М.І. Гойса. — К.: Наукова думка, 1967. — 154 с.
28. Волеваха Н.М. Биография климата / Н.М. Волеваха, Г.В. Морозов. — К.: Наукова думка, 1973. — 86 с.
29. Волошин Д.В. Економіко-екологічні передумови та механізми запобігання негативних наслідків зміни клімату: дис. ... канд. екон. наук: 08.08.01 / Волошин Денис Валентинович; Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України. — Одеса, 2003. — 153 с.
30. Волошин Д.В. Клімат, економіка, екологія / Д.В. Волошин. — Одеса: Фенікс, 2007. — 56 с.
31. Галузева програма підвищення енергоефективності та енергозбереження на період до 2017 р.: наказ Міністерства промислової політики України від 25 лютого 2009 р. № 152 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://195.78.68.71/industry/control/uk/archive/docview?typeId=73191>. — Назва з екрана.
32. Гвоздик П.О. Джерела екологічного права програмного характеру / П. О. Гвоздик // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія "Право" : збірник наукових праць / Національний університет біоресурсів і природокористування України. - К. : НУБПУ, 2012. - Вип. 173. - Ч. 1. - С. 135-141.
33. Глобальне потепління і клімат України: регіональні, екологічні та соціально-економічні аспекти / [В.М. Волощук, С.Г. Бойченко, С.М. Степаненко та ін.]. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 116 с.

34. Голиченков А.К. Экологическое право России: словарь юридических терминов: учебное пособие для вузов. — М.: Издательский Дом «Городец», 2008. — 448 с.
35. Гомаль І.І. Проблеми національного правового регулювання та оподаткування вуглецевих квот / І.І. Гомаль, О.М. Рябич // Вісник Донецького університету, Серія «Економіка і право». – Вип. 1. – 2008. – с. 195-202.
36. Державні санітарні правила охорони атмосферного повітря населених місць (від забруднення хімічними та біологічними речовинами): наказ Міністерства охорони здоров'я України від 9 липня 1997 р. № 201 [зі змінами від 23 лютого 2000 р. № 30] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2000_02_23/an/5/MOZ640.html#5. — Назва з екрана.
37. Деякі питання Державної служби з надзвичайних ситуацій: указ Президента України від 16 січня 2013 р. № 20/2013 // Офіційний вісник Президента України. — 2013. — № 2. — С. 22, ст. 63.
38. Деякі питання здійснення попередньої оплати закупівлі обладнання і устаткування, необхідних для реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій : постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 р. №390 // Офіційний вісник України.- 2012 р. - № 38. - ст. 20.
39. Дідух Я.П. Екологічні аспекти глобальних змін клімату: причини, наслідки, дії / Я.П. Дідух // Вісник НАН України. — 2009. — № 2. — С. 34—43.
40. Долінський А.А. Енергозбереження та екологічні проблеми енергетики / А.А. Долінський // Вісник НАН України. — 2006. — № 2. — С. 24—33.
41. Дубовик О.Л. Экологическое право: ученик / О.Л. Дубовик, Л. Кремер, Г. Люббе-Вольф; под ред. О.Л. Дубовик. — [2-е изд.]. — М.: Эксмо, 2005. — 768 с.
42. Дубовик О.Л. Экологическое право: ученик / О.Л. Дубовик. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: ТК Велби, Проспект, 2006. — 688 с.

43. Дубовик О.Л. Экологическое право: ученик / О.Л. Дубовик. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Проспект, 2009. — 720 с.
44. Дубовик О.Л. Экологическое право: реальность и попытки ревизионизма / О.Л. Дубовик // Труды Института государства и права РАН / [под. ред. М.М. Бринчук, О.Л. Дубовик]. — 2010. — № 2. — С. 7—37.
45. Екологічне право України. Особлива частина : навч. посіб. / О.М. Шуміло (кер. авт. кол.), В.А. Зуєв, І.В. Бригадир та ін. — К.: Центр учбової літератури, 2013. — 432 с.
46. Екологічне право України: [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги]. — Харків: Право, 2009. — 328 с.
47. Екологічне право України: Академічний курс: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Ю.С. Шемшученко, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич та ін.]; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. — [2-е вид.]. — К.: Юридична думка, 2008. — 720 с.
48. Екологічне право України: підруч. для студ. ВНЗ / Л. О. Бондар, Н. С. Гавриш, А. Й. Годованюк, І. І. Каракаш, Т. Р. Короткий. — О.: Фенікс, 2012. — 775 с.
49. Енергетична стратегія України на період до 2030 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України : від 15 березня 2006 р. №145-р [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc>. - Назва з екрану.
50. Ерофеев Б.В. Экологическое право: учебник для вузов / Б.В. Ерофеев. — М.: Юриспруденция, 1999. — 448 с.
51. Загальна теорія держави і права: основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції / [О.Л. Копиленко, О.В. Зайчук, А.П. Заєць та ін.]; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 400 с.
52. Звіт про діяльність Державного агентства екологічних інвестицій України у 2012 р. станом на 25 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим

- доступу: <http://www.seia.gov.ua/seia/control/main/uk/publish/article/634029;jsessionid=7A7DAB49D1D66C236E1EA549163B4C88>. — Назва з екрана.
53. Зеркалов Д.В. Экологическая безопасность [Электронный ресурс]: хрестоматия / Д.В. Зеркалов. — К.: Основа, 2009. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. — Систем. вимоги: Pentium; 512 Mb RAM; Windows 98, 2000, XP; Acrobat Reader 7.0. — Назва з титул. екрана.
54. Золотова О.А. Влияет ли право на изменение климата? / О.А. Золотова // Журнал российского права. — 2010. — № 6. — С. 119—124.
55. Зуев В.А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Зуев Віталій Анатолійович; Нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2003. — 215 с.
56. Ільїна О.В. Організаційно-правові заходи охорони озонового шару в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ільїна Олена Валеріївна; Нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2004. — 187 с.
57. Каракаш И.И. О правовом регулировании отношений собственности на природные объекты и их ресурсы / И.И. Каракаш // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. — Одеса, 2010. — Вип. 52. — С. 155-160.
58. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підруч. для вищ. навч. зал. / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. — К.: Кондор, 2008. — 477 с.
59. Кишко-Єрлі О.Б. Інститут правового регулювання використання відновлювальних джерел енергії природоресурсного права України / О.Б. Кишко-Єрлі // Часопис Київського інверситету права. - №2. — 2010. — с. 251-254.
60. Кишко-Єрлі О.Б. Правове регулювання використання відновлюваних джерел енергії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Кишко-Єрлі Оксана Борисівна; Інститут держави і права імені В.М. Корецького. — К., 2010. — 202 с.

61. Кітура А.Я. Максимізація вигод України від торгівлі квотами на викиди парникових газів шляхом створення національного ринку квот / А.Я. Кітура // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. — 2009. — Вип. 19.14. — С. 163—175.
62. Кітура А. Кіотський протокол: стимул чи обмежувач? / А. Кітура, А. Єрмоєнко // Дзеркало тижня. Україна. — 2011. — № 28. — С. 9.
63. Климатические изменения: взгляд из России / [под ред. В.И. Данилова-Данильяна]. — М.: ТЕИС, 2003. — 416 с.
64. Клімат України / [за заг. ред. В.М. Ліпінського, В.А. Дячука, В.М. Бабіченка]. — К.: Видавництво Раєвського, 2003. — 343 с.
65. Кліматичний кадастр України (стандартні кліматичні норми за період 1961—1990 рр.); Центральна геофізична обсерваторія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cgo.kiev.ua/index.php?fn=fac&f=facilities&p=1>. — Назва з екрана.
66. Кліматологія. Терміни та визначення основних понять: ДСТУ 3992-2000 [Електронний ресурс]. — К.: Держспоживстандарт України, 2000. — Режим доступу: http://www.ukrndnc.org.ua/index.php?option=com_terminus&Itemid=194&task=view&id=56747. — Назва з екрана.
67. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: навч. посіб. / Н.Р. Кобецька. — [2-е вид., перероб. і доп.]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 352 с.
68. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30 января 2001 г. № 155-ІІ [с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.03.2013 г.] // Казахстанская правда. — 2001. — № 40—41 (23388—23389).
69. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — № 51. — Ст. 1122.
70. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI // Офіційний вісник України. — 2012. — № 89. — С. 9, ст. 3589, код акту 64336/2012.

71. Кожушко С.І. Правове регулювання інвентаризації парникових газів в Україні / С.І. Кожушко, Д.Б. Кожушко // Форум права. – 2013. - №1. – С. 452-458 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13kcigvu.pdf>
72. Колбасов О.С. Экология: политика — право. Правовая охрана природы в СССР / О.С. Колбасов. — М.: Наука, 1976. — 230 с.
73. Комарницький В.М. Екологічне право: навч. посіб. / В.М. Комарницький, В.І. Шевченко, С.В. Єлькін. — [2-е вид.]. — Луганськ: РВВ Луган. академія внутр. справ імені 10-річчя незалежності України, 2005. — 224 с.
74. Комарницький В.М. Об'єкти права спеціального природокористування / В.М. Комарницький // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2009. — № 1. — С. 267—276.
75. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. // Офіційний вісник України. - 2010 р. - № 33. - с. 12.
76. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1996. — № 30. — Ст. 141.
77. Корзун В.А. «Глобальное потепление» — реальность или политизированный миф? (перспективы создания в России «зеленой экономики») / В.А. Корзун. — М.: Институт мировой экономики и международных отношений РАН, 2009. — 191 с.
78. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) / В.В. Костицький. — К.: Інститут законодав. передбачень та прав. експертиз, 2003. — 772 с.
79. Костицький В.В. Екологічне право України : Підручник, - Дрогобич: Коло, 2012. – 360 с.

80. Кравченко С.М. Зміна клімату, біорізноманіття і права людини: вплив, синергія й інтегрування / С.М. Кравченко // Екологія. Право. Людина. – №13-14 (53-54) – 2011. - с. 9-28.
81. Краснова М.В. Економіко-правовий механізм охорони довкілля: стан та шляхи вдосконалення / М.В. Краснова // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка : Юридичні науки. – 2000. – Випуск 38. – С. 40-45.
82. Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.06 / Краснова Марія Василівна. — К., 2009. — 350 с.
83. Краснова М. Актуальні проблеми визначення поняття екологічної відповідальності в сучасному праві України / М. Краснова // Про українське право: часопис кафедри теорії та історії держави і права. — Ч. 5: Правова відповідальність. — К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2010. — С. 323—331.
84. Краснова М.В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти) / М.В. Краснова. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 439 с.
85. Краснова М.В. Об'єкти екологічного права: науково-методологічні аспекти / М.В. Краснова // Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: зб. наук. праць круглого столу (19 жовтня 2012 р.) [Електронний ресурс] / [за ред. Г.І. Балюк, М.В. Краснової, А.М. Мірошніченка, В.В. Носіка]. — 2012. — Режим доступу: <http://law.univ.kiev.ua/science.html>. — Назва з екрана.
86. Краснова М.В. Договори в екологічному праві України: навч. посіб. / М.В. Краснова. — К.: Алерта, 2012. — 216 с.
87. Краснова М.В. Поняття та юридичні ознаки екологічного контролю / М.В. Краснова // Правові форми екологічного контролю: навч. посіб. / [М.В. Краснова, Т.О. Коваленко, Е.В. Позняк та ін.]. — К.: Правова єдність, 2012. — С. 26—33.

88. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2001. — № 25—26. — Ст. 131.
89. Кузнецова Н.В. Экологическое право: учеб. пособие / Н.В. Кузнецова. — М.: Юриспруденция, 2000. — 168 с.
90. Кузнецова С.В. Правове забезпечення фінансування у сфері охорони навколишнього природного середовища: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Кузнецова Світлана Валентинівна; Інститут держави і права імені В.М. Корецького. — К., 2000. — 179 с.
91. Кузнецова С.В. Теоретичні та практичні аспекти виконання в Україні Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату / С.В. Кузнецова // Часопис Київського університету права. — 2010. — № 2. — С. 240—243.
92. Логачова О.В. Механізми регулювання антропогенних викидів парникових газів: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.06 / Логачова Оксана Вікторівна; Донец. держ. ун-т управління. — Д., 2008. — 210 с.
93. Макги Р. Торговля квотами на выброс как форма рыночного социализма и поиск подлинно рыночного решения проблемы загрязнения окружающей среды / Р. Макги, У. Блок // Экономическая политика. — 2007. — № 2. — С. 151—178.
94. Малишева Н.Р. Состояние и основные тенденции развития международного права окружающей среды / Н.Р. Малишева // Міжнародне право навколишнього середовища: стан та перспективи розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23—24 вересня 2010 р.) / ред. кол. Ю.С. Шемшученко, Н.Р. Малишева, В.І. Олещенко / НАН України, Ін-т держави і права імені В.М. Корецького, Міжнар. центр косм. права [та ін.]. — К.: Обрії, 2010. — С. 12—20.
95. Марчук Ю.М. Посилення кліматорегулятивної ролі лісів у межах реальних та перспективних економічних можливостей / Ю.М. Марчук // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: зб. наук.-техн.

- праць / Національний лісотехнічний університет України. — Львів, 2005. — Вип. 15.7. — С. 63—70.
96. Марчук Ю.М. Особливості використання механізмів Кіотського протоколу у лісовому господарстві України / Ю.М. Марчук // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. — 2009. — Вип. 19.11. — С. 53—57.
97. Маслюківська О.П. Використання податку на двоокис вуглецю як інструмент енергозбереження в Україні / О.П. Маслюківська // Економіка природокористування і охорони довкілля: зб. наук. праць / Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. — К.: Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 2007. — С. 174—180.
98. Маслюківська О.П. Механізм впровадження еколого-трудової податкової реформи в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.06 / Маслюківська Олена Павлівна; Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України. — К., 2011. — 21 с.
99. Массей Е.Е. Досвід Європейського Союзу в адаптації до зміни клімату та застосування його в Україні / Ерік Е. Массей [пер. А. Плессака]. ОБСЄ. — 2012. - 40 с.
100. Межправительственная группа экспертов по изменению климата, 2007. Изменение климата, 2007 г.: Обобщающий доклад. Вклад рабочих групп I, II и III в Четвертый доклад об оценке Межправительственной группы экспертов по изменению климата / [Р.К. Пачаури, А. Райзингер, Л. Бернштейн и др.]. — Женева, Швейцария, 2007. — 104 с.
101. Метеорологія. Терміни та визначення основних понять: ДСТУ 3513-97. — К.: Держспоживстандарт України, 1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrndnc.org.ua/index.php?option=com_terminus&Itemid=194&task=view&id=45422. — Назва з екрана.
102. Метлова Л. Оцінка споживання енергоресурсів та викидів парникових газів у промисловості України: Економічні проблеми

- природокористування / Л. Метлова, М. Тарасова // Економіка України: Політико-економічний журнал / Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України, НАН України. — К., 2006. — № 6. — С. 67—72.
103. Микієвич М.М. Європейське право навколишнього середовища: навч. посіб. / М.М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова; Львів. нац. ун-т імені І. Франка, Благодійний фонд «Екоправо-Львів». — Львів, 2004. — 256 с.
104. Миф о глобальном потеплении. Российские ученые не поддержали Киотский протокол // Российская газета (Федеральный выпуск) от 9 июля 2004. - №3523.
105. Мірошніченко А.М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Мірошніченко Анатолій Миколайович; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2004. — 162 с.
106. Мірошніченко А.М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні / А.М. Мірошніченко. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К.: Алерта, КНТ, Центр учбов. літератури, 2010. — 270 с.
107. Модельный экологический кодекс для Межпарламентской ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств СНГ: Особенная часть: постановление № 29—14 от 31 октября 2007 г. // Информационный бюллетень. — 2007. — № 41 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://old.iacis.ru/html/index.php?id=22&nid=1&pag=641&find=%FD%EA%EE%EB%EE%E3%E8%F7%E5%F1%EA%E8%E9%20%EA%EE%E4%E5%EA%F1>. — Загл. с экрана.
108. Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар від 16 вересня 1987 р. [зі змінами і доповненнями від 29 червня 1990 р.] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=995_215. — Назва з екрана.

109. Мунтян В.Л. Правова охорона природи УРСР / В.Л. Мунтян. — К.: Вища школа, 1982. — 232 с.
110. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / [за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка]. — [2-е вид., перероб. і доп.]. — К.: Дакор, 2008. — 1428 с.
111. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону атмосферного повітря» / [Г.І. Балюк, І.С. Гриценко, Т.Г. Ковальчук та ін.]; за ред. Г.І. Балюк. — К.: Юрінком Інтер, 2011. — 328 с.
112. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2010 р. — К.: Центр екол. освіти та інформації, 2011. — 254 с.
113. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 р. — К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, LAT & K, 2012. — 258 с.
114. Національний кадастр антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів в Україні за 1990—2011 роки. — К.: Міністерство екології і природних ресурсів України, 2013. — 577 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.neia.gov.ua/nature/doccatalog/document;jsessionid=A57108E773B41BA8BE507041F300AAF0?id=126931><http://www.seia.gov.ua/seia/doccatalog/document?id=630014>. — Назва з екрана.
115. Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 577-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-%D1%80>. — Назва з екрана.
116. Нерсесянц В.С. Философия права: учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. — М.: Издательская группа ИНФРА.М—НОРМА, 1997. — 652 с.
117. Ноговіцина Ю.О. Вжиття заходів з метою імплементації на національному рівні положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату / Ю.О. Ноговіцина // Актуальні проблеми міжнародних

- відносин. Серія «Європейські дослідження». — 2006. — Вип. 63, ч. 2. — С. 67—71.
118. О климатической доктрине: распоряжение Президента Российской Федерации от 17 декабря 2009 г. № 861-рп // Собрание законодательства Российской Федерации. — 2009. — № 51. — Ст. 6305.
119. Об охране окружающей среды: Закон Республики Беларусь от 26 ноября 1992 г. № 1982-ХП [с изменениями от 22 декабря 2011 г. № 326-3] [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=v19201982&p2={NRPA}>. — Загл. с экрана.
120. Об охране природы: Закон Республики Туркменистан от 12 ноября 1991 г. № 600-ХП // Ведомости Верховного Совета ТССР. — 1991. — № 16. — Ст. 174 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.natureprotection.gov.tm/laws_ru.html. — Загл. с экрана.
121. Об утверждении Правил выдачи квот на выбросы парниковых газов: постановление Правительства Республики Казахстан от 7 мая 2012 г. № 584 // Собрание актов Президента и Правительства Республики Казахстан. — 2012. — № 48. — Ст. 653.
122. Об утверждении Правил распределения квот на выбросы парниковых газов: постановление Правительства Республики Казахстан от 7 мая 2012 г. № 586 // Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. — 2012. — № 48. — Ст. 655.
123. Об утверждении Правил реализации проектных механизмов в сфере регулирования выбросов и поглощений парниковых газов: постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2012 г. № 897 // Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. — 2012. — № 61. — Ст. 847.
124. Об утверждении Правил участия субъектов администрирования в реализации проектных механизмов в сфере регулирования выбросов и поглощений парниковых газов: постановление Правительства Республики

- Казахстан от 8 мая 2012 г. № 594 // Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. — 2012. — № 48. — Ст. 661.
125. Обзор доклада Николаса Стерна «Экономика изменения климата». Издание 2-ое, дополненное и переработанное / Кокорин А. О., Кураев С. Н., Юлкин М. А. WWF, Strategic Programme Fund (SPF). – М.: WWF России, 2009. – 60 с.
126. Органи державної влади у галузі екології: збірник нормативно-правових актів України / ред. Г.І. Балюк [та ін.]; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, юридичний факультет, кафедра екологічного права. – Чернівці: Кондратьєв А.В., 2012. – 232 с.
127. Паливо дизельне підвищеної якості. Технічні умови: ДСТУ 4840:2007. — [Чинний від 2007-10-03]. — К.: Держспоживстандарт України, 2007. — № 245, 18 с. — (Національний стандарт України).
128. Паливо дизельне. Технічні умови: ДСТУ 3868-99. [Чинний від 1999-04-08]. — К.: Держспоживстандарт України, 1999. — № 245 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/benzini-avtomobilni-tehnicni-umovi-nor8583.html>. — Назва з екрана.
129. Пасічна М. Становлення, розвиток і перспективи ринку прав на шкідливі викиди парникових газів / М. Пасічна // Економіка України. — 2010. — № 10 (587). — С. 82—90.
130. Пастернак В.П. Біопродуктивність лісів північного сходу України в контексті зміни клімату : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра сільськогосподарських наук: спец. 06.03.02; 06.03.03 / Пастернак Володимир Петрович ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К. – 2011. – 273 с.
131. Петров В.В. Правовая охрана природы в СССР: учебник / В.В. Петров. — М.: Юрид. литература, 1984. — 384 с.

132. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2011. — № 13—14, 15—16, 17. — Ст. 112.
133. Позняк Е.В. Правові аспекти здійснення громадської екологічної експертизи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Позняк Еліна Владиславівна. — К., 2005. — 216 с.
134. Положення про Громадську раду при Державному агентстві екологічних інвестицій України: ухвалено на засіданні Громадської ради від 26 липня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.neia.gov.ua/nature/control/uk/publish/article?art_id=130601&cat_id=88576. — Назва з екрана.
135. Положення про Державне агентство земельних ресурсів України: указ Президента України від 8 квітня 2011 р. № 445/2011 [зі змінами від 6 квітня 2012 р. № 250/2012] // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 11. — С. 40, ст. 609.
136. Положення про Державну гідрометеорологічну службу : постанова Кабінету Міністрів України : від 26 квітня 2002 р. № 570 // Офіційний вісник. — 2002. -№ 18. - ст. 35.
137. Положення про Державну екологічну інспекцію України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 454/2011 // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 11. — С. 86, ст. 617.
138. Положення про науково-технічну раду Державного агентства екологічних інвестицій України: наказ Державного агентства екологічних інвестицій України від 27 лютого 2012 р. № 22 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/shodo-zatverdzhennja-polozhennja-pro-naukovo-tehnicnu-radu--doc94111.html>. — Назва з екрана.
139. Порядок проведення національної інвентаризації антропогенних викидів із джерел та поглинання поглиначами парникових газів: наказ Національного агентства екологічних інвестицій України від 24 жовтня 2008 р. № 58 [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://www.neia.gov.ua/nature/control/uk/publish/article?art_id=109567&cat_id=111922. — Назва з екрана.

140. Постанова Господарського суду Львівської області у справі № 10/132А за позовом Міжнародної благодійної організації «Екологія—Право—Людина» до Міністерства охорони навколишнього природного середовища про визнання бездіяльності протиправною та зобов'язання до вчинення дій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2231857>. — Назва з екрана.
141. Правила торгівли квотами на вибросы парниковых газов и углеродными единицами: приказ Министра охраны окружающей среды Республики Казахстан от 11 мая 2012 г. № 151-ө // Казахстанская правда. — 2012. — № 276—278 (27095—27097).
142. Правове регулювання відносин в сфері довкілля в Європейському Союзі та в Україні / [О.Г. Акментина, І.М. Андрущенко, О.Ю. Биченко та ін.]; наук. ред. В.Г. Дідик / Міністерство юстиції України, Держ. департамент з питань адаптації законодавства. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 579 с.
143. Приказ Федерального Агенства по техническому регулированию и метрологии от 27 декабря 2007 г. № 435-ст. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://standartgost.ru/ГОСТ%20Р%20ИСО%2014064-3-2007>. — Загл. с екрана.
144. Природноресурсове право України: навч. посіб. / [за ред. І.І. Каракаша]. — К.: Істина, 2005. — 376 с.
145. Про альтернативні види палива : Закон України від 14 січня 2000 р. № 1391-XIV [із змінами № 4970-VI від 19.06.2012] // Відомості Верховної Ради України. - 2000 р. - № 12. - ст. 94.
146. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20 лютого 2003 р. № 555-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 24. — Ст. 155.

147. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із ратифікацією Протоколу про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті: проект Закону України від 10 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT0373.html. — Назва з екрана.
148. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні : Закон України №5456-VI : від 16 жовтня 2012 р. // Офіційний вісник України. - 2012 р. - № 89. - ст. 84.
149. Про внесення змін до наказу Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 12 грудня 2007 р. №357 : наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 1 серпня 2013 р. №886 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.csm.kiev.ua/images/stories/doc/2013/nakaz_minekonomrozvitku_886_01_08_2013.pdf. - Назва з екрану.
150. Про газ (метан) вугільних родовищ: Закон України від 21 травня 2009 р. № 1392-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2009. — № 40. — Ст. 578.
151. Про гідрометеорологічну діяльність: Закон України від 18 лютого 1999 р. № 443-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1999. — № 16. — Ст. 95.
152. Про Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 462/2011 [зі змінами від 22 лютого 2012 р. № 134/2012] // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 12. — С. 13, ст. 628.
153. Про Державний бюджет України на 2012 рік: Закон України від 22 грудня 2011 р. № 4282-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2012. — № 34—35. — Ст. 414.

154. Про Державний бюджет України на 2013 рік: Закон України від 6 грудня 2012 р. № 5515-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2013. — № 5—6. — Ст. 60.
155. Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: указ Президента України від 24 грудня 2012 р. № 726 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15236.html>. — Назва з екрана.
156. Про екологічний ринок України: проект Закону України від 25 вересня 2009 р. № 5166 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=36210. — Назва з екрана.
157. Про екологічну експертизу в Україні: Закон України від 9 лютого 1995 р. № 45/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1995. — № 8. — Ст. 54.
158. Про електроенергетику : Закон України : від 16 жовтня 1997 р. № 575/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1998. - № 1. - ст.1.
159. Про енергоефективність: проект Закону України від 23 липня 2009 р. № 5016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=35895. — Назва з екрана.
160. Про енергозбереження: Закон України від 1 липня 1994 р. № 74/94-ВР [зі змінами від 24 травня 2012 р. № 4845-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1994. — № 30. — Ст. 283.
161. Про забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї : постанова КМУ від 17 квітня 2008 р. №392 // Офіційний вісник України. - 2008 р. - № 31; № 33. — 2008. - с. 166.
162. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р.

- № 1629-IV [зі змінами від 08 липня 2011 р. № 3668-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2004. — № 29. — Ст. 367.
163. Про загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013—2017 роки: Закон України від 7 червня 2012 р. № 4909-VI // Офіційний вісник України. — 2012. — № 50. — С. 60, ст. 1955, код акту 62317/2012.
164. Про залучення інвестицій для фінансування проектів, спрямованих на зменшення обсягу викидів парникових газів: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 травня 2009 р. № 549-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/549-2009-%D1%80>. — Назва з екрана.
165. Про затвердження Вимог до документів, у яких обґрунтовуються обсяги антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, для отримання листа-підтримки власником джерела викидів, на якому планується реалізація проекту спільного впровадження: наказ Національного агентства екологічних інвестицій від 25 червня 2008 р. № 32 [зарєєстрований в Міністерстві юстиції України від 17 липня 2008 р. за № 664/15355] // Офіційний вісник України. — 2008. — № 54. — С. 86, ст. 1821, код акту 43748/2008.
166. Про затвердження Вимог до підготовки проектів спільного впровадження: наказ Національного агентства екологічних інвестицій України від 25 червня 2008 р. № 33 [зарєєстрований в Міністерстві юстиції України від 17 липня 2008 р. за № 665/15356] // Офіційний вісник України. — 2008. — № 54. — С. 93, ст. 1822, код акту 43747/2008.
167. Про затвердження Галузевої програми енергоефективності та енергозбереження у житлово-комунальному господарстві на 2010-2014 рр. : наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України : від 10 листопада 2009 р. №352 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/galuzeva-programa-energoefektivnosti-ta-energozberezhennja-u-nor17772.html>. – Назва з екрана.

168. Про затвердження Галузевої програми енергоефективності у будівництві на 2010-2014 рр. : наказ Міністерства регіонального розвитку та будівництва України : від 30 червня 2009 р. №257 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-galuzevoyi-programi-energoefektivnosti-u--doc1166.html>. — Назва з екрана.
169. Про затвердження Державної цільової економічної програми енергоефективності на 2010—2015 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 // Офіційний вісник України. — 2010. — № 16. — С. 116, ст. 762.
170. Про затвердження Державної цільової програми «Ліси України» на 2010—2015 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 р. // Офіційний вісник України. — 2009. — № 72. — С. 5, ст. 2475.
171. Про затвердження Значень гігієнічних нормативів хімічних речовин в атмосферному повітрі населених місць: постанова Головного державного санітарного лікаря України від 20 квітня 2006 р. № 17 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=6668>. — Назва з екрана.
172. Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів, у яких обґрунтовуються обсяги викидів, для отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами для підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 9 березня 2006 р. № 108 [zareestrovаний в Міністерстві юстиції України від 29 березня 2006 р. за № 341/12215] // Офіційний Вісник України. — 2006. — № 14. — додаткова інформація, Офіційний Вісник України. — 2006. — № 13. — Ст. 916.
173. Про затвердження Інструкції про загальні вимоги до оформлення документів на провадження діяльності пов'язаної із штучними змінами стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях: наказ Міністерства екології та природних ресурсів від 24 грудня 2002 р. № 517

[zareєстрований в Міністерстві юстиції України від 6 липня 2003 р. за № 96/7417] // Офіційний вісник України. — 2003. — № 7. — С. 81, ст. 287, код акту 24423/2003.

174. Про затвердження Інструкції про зміст та порядок складання звіту проведення інвентаризації викидів забруднюючих речовин на підприємстві: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 10 лютого 1995 р. № 7 [zareєстрований в Міністерстві юстиції України від 15 березня 1995 р. за № 61/597] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0061-95>. — Назва з екрана.
175. Про затвердження Інструкції про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря: наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 10 травня 2002 р. № 177 [zareєстрований в Міністерстві юстиції України від 22 травня 2002 р. за № 445/6733] // Офіційний вісник України. — 2002. — № 22. — Ст. 1074.
176. Про затвердження Інструкції про реалізацію проектів спільного впровадження за національною процедурою: наказ Національного агентства екологічних інвестицій від 18 грудня 2008 р. № 79 [zareєстрований в Міністерстві юстиції України від 16 січня 2009 р. за № 27/16043] // Офіційний вісник України. — 2009. — № 5. — С. 53, ст. 143, код акту 45549/2009.
177. Про затвердження Інструкції щодо заповнення форм державних статистичних спостережень про охорону атмосферного повітря № 2-ТП (повітря) «Звіт про охорону атмосферного повітря» (річна) та № 2-ТП (повітря) «Звіт про охорону атмосферного повітря» (квартальна): наказ Державного комітету статистики України від 20 жовтня 2008 р. № 396 [zareєстрований в Міністерстві юстиції України від 5 листопада 2008 р. за

- № 1075/15766] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://profiwins.com.ua/uk/forms-and-blanks/statistic/392.html>. — Назва з екрана.
178. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 грудня 1998 р. № 350-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1999. — № 5. — Ст. 43.
179. Про затвердження Методики оцінки скорочення викидів при санації будівлі: наказ Національного агентства екологічних інвестицій від 22 вересня 2010 р. № 136 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/metodika-ocinki-skorochennja-vikidiv-parnikovih-gaziv-pri-sa-doc38636.html>. — Назва з екрана.
180. Про затвердження Методики розрахунку викидів забруднюючих речовин та парникових газів у повітря від транспортних засобів: наказ Державного комітету статистики України від 13 листопада 2008 р. № 452 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cct.com.ua/2011/22.04.2011_98.html. — Назва з екрана.
181. Про затвердження Методики розрахунку питомих викидів двоокису вуглецю при виробництві електричної енергії на теплових електростанціях та при її споживанні: наказ Держекоінвестагентства від 21 березня 2011 р. № 39 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.seia.gov.ua/seia/doccatalog/document?id=629550>. — Назва з екрана.
182. Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря: наказ Мінприроди від 10 грудня 2008 р. № 639 [зі змінами від 21 грудня 2009 р. № 48/16064] // Офіційний вісник України. — 2009. — № 5. — Ст. 151.
183. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо підготовки методик для інвентаризації викидів парникових газів від антропогенних джерел: наказ Національного агентства екологічних інвестицій України від 5

жовтня 2009 р. № 73 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2009_10_05/FIN63696.html. — Назва з екрана.

184. Про затвердження Національного плану заходів з реалізації положень Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2005 р. № 346 [у редакції Кабінету Міністрів України від 05 березня 2009 р. № 272-р] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=346-2005-%F0>. — Назва з екрана.
185. Про затвердження нормативів граничнодопустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря зі стаціонарних джерел: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27 червня 2006 р. № 309 [зареєстрований в Міністерстві юстиції України від 1 серпня 2006 р. за № 912/12786] // Офіційний Вісник України. — 2006. — № 31. — Ст. 2259.
186. Про затвердження переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню: постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 р. № 1598 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 49. — С. 29, ст. 2187, код акту 20640/2001.
187. Про затвердження показників питомих викидів двоокису вуглецю у 2010 році: наказ Національного агентства екологічних інвестицій від 28 березня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.neia.gov.ua/nature/doccatalog/document?id=126006>. — Назва з екрана.
188. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. № 391 [зі змінами від 17 жовтня 2012 р. № 991] // Офіційний вісник України. — 1998. — № 13. — С. 91, код акту 5112/1998.

189. Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря: постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2001 р. № 1655 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 51. — Ст. 2274.
190. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів, спрямованих на зменшення обсягів викидів (збільшення абсорбції) парникових газів: постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 2011 р. № 348 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 26. — С. 33, ст. 1056, код акту 55728/2011.
191. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з виконання міжнародних зобов'язань України за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до неї: постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 2011 р. № 621 [у редакції від 7 травня 2012 р. № 389] // Офіційний вісник України. — 2011. — № 45. — Ст. 1838.
192. Про затвердження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища: постанова Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 р. № 2751-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1992. — № 46. — Ст. 637.
193. Про затвердження Порядку підготовки, розгляду, схвалення та реалізації проектів, спрямованих на скорочення обсягу антропогенних викидів парникових газів: постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2006 р. № 206 [зі змінами від 20 серпня 2008 р. № 718] // Офіційний вісник України. — 2006. — № 8. — С. 130, ст. 457, код акту 35321/2006.
194. Про затвердження Порядку погодження і видачі дозволів на провадження діяльності, пов'язаної із штучними змінами стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях: постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 301 [зі змінами від 16 червня 2004 р.] //

- Офіційний вісник України. — 2002. — № 12. — С. 59, ст. 573, код акту 21874/2002.
195. Про затвердження Порядку проведення конкурсу із закупівлі товарів, робіт і послуг у рамках реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій та заходів, пов'язаних з реалізацією таких проектів і виконанням зобов'язань сторін Кіотського протоколу до РКЗК ООН про зміну клімату за кошти, отримані від продажу частин встановленої кількості викидів парникових газів: постанова Кабінету Міністрів України від 16 липня 2012 р. № 672 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 56. — С. 49, ст. 2251, код акту 62743/2012.
196. Про затвердження Порядку проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обліку підприємств, установ, організацій та громадян-підприємців, які отримали такі дозволи: постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 302 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 12. — С. 61, ст. 574, код акту 21875/2002.
197. Про затвердження Порядку розгляду, схвалення і реалізації проектів цільових екологічних (зелених) інвестицій та пропозицій щодо здійснення заходів, пов'язаних з реалізацією таких проектів і виконанням зобов'язань сторін Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату: постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2008 р. № 221 [у редакції від 6 вересня 2010 р. № 807] // Офіційний вісник України. — 2008. — № 23. — С. 54, ст. 695, код акту 42596/2008.
198. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: указ Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 24. — С. 3, код акту 5501/1998.
199. Про затвердження Технічного регламенту з екологічного маркування: постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 р. № 529 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 39. — С. 131, ст. 1599, код акту 56679/2011.

200. Про затвердження технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для цементного клінкеру в обертових випалювальних печах, виробнича потужність яких перевищує 500 тонн на день: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 20 січня 2009 р. № 23 // Офіційний вісник України. — 2009. — № 10. — С. 13, ст. 301, код акту 45726/2009.
201. Про затвердження технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин із теплосилових установок, номінальна теплова потужність яких перевищує 50 МВт: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 22 жовтня 2008 р. № 541 // Офіційний вісник України. — 2008. — № 89. — С. 66, ст. 2995, код акту 44978/2008.
202. Про затвердження технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин у атмосферне повітря із котелень, що працюють на лушпинні соняшнику: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 13 жовтня 2009 р. № 540 [zareestrovaniy v Ministerstvi yustitsii Ukraini vid 4 listopada 2009 r. za № 1023/17039] // Офіційний вісник України. — 2009. — № 87. — С. 155, ст. 2950.
203. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII [у редакції від 22 грудня 2011 р. № 4220-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1991. — № 47. — Ст. 646.
204. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 7 жовтня 2010 р. № 2591-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2011. — № 9. — Ст. 58.
205. Про Кліматичну програму України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 650 [зі змінами від 24 вересня 1999 р.] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=650-97-%EF>. — Назва з екрана.
206. Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу: Закон України

- від 5 квітня 2005 р. № 2509-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2005. — № 20. — Ст. 278.
207. Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання : постанова Верховної Ради України №11-VII від 25 грудня 2012 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2013. - № 38. - ст. 506.
208. Про Концепцію реалізації положень Кіотського протоколу на шахтах Міністерства вугільної промисловості України: наказ Міністерства вугільної промисловості України від 3 вересня 2007 р. № 349 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=%76%30%33%34%39%36%34%34%2D%30%37>. — Назва з екрана.
209. Про координатора заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою Конвенцією ООН про зміну клімату та Кіотським протоколом до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату: указ Президента України від 12 вересня 2005 р. № 1239 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1239/2005>. — Назва з екрана.
210. Про координацію заходів щодо виконання зобов'язань України у вугільній промисловості за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та Кіотським протоколом до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : наказ Міністерства вугільної промисловості України № 119 від 10 квітня 2007 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.21719.0>. - Назва з екрану.
211. Про ліквідацію урядових органів: постанова Кабінету Міністрів України від 28 березня 2011 р. № 346 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 26. — С. 22, ст. 1054, код акту 55729/2011.
212. Про Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату: постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1999 р. № 583 [зі змінами від 7 листопада 2011 р. № 1137] // Офіційний вісник України. — 1999. — № 15. — Ст. 613.

213. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2004. — № 50. — Ст. 540.
214. Про Міністерство аграрної політики та продовольства України: указ Президента України від 23 квітня 2011 р. № 500/2011 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 31. — С. 16, ст. 1326, код акту 56141/2011.
215. Про Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: указ Президента України від 31 травня 2011 р. № 634/2011 [зі змінами і доповненнями від 19 червня 2012 р. № 405/2012] // Офіційний вісник України. — 2011. — № 41. — С. 20, ст. 1666, код акту 56862/2011.
216. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР [зі змінами від 09 грудня 2011 р. № 4154-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1997. — № 24. — Ст. 170.
217. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1999. — № 20—21. — Ст. 190.
218. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 [зі змінами від 30 березня 2012 р. № 237/2012] // Офіційний вісник Президента України. — 2010. — № 32. — С. 3, ст. 1026. — (Спецвип.).
219. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 39. — Ст. 351.
220. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI // Офіційний вісник України. — 2011. — № 3. — С. 13, ст. 158, код акту 54464/2011.
221. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 р. № 877-V [зі змінами від 13

- квітня 2012 р. № 4652-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 29. — Ст. 389.
222. Про особливості оподаткування операцій, пов'язаних з реалізацією проектів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів: проект Закону України від 29 квітня 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.neia.gov.ua/nature/control/uk/publish/article;jsessionid=7CE357AEA5073C926E630D0D388A85F5?art_id=112087&cat_id=108450. — Назва з екрана.
223. Про охорону атмосферного повітря: Закон СРСР від 25 червня 1980 р. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1984. — № 24. — Ст. 422.
224. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 р. № 2707-12 [у редакції від 16 жовтня 2012 р.] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1992. — № 50. — Ст. 678.
225. Про охорону клімату: Резолюція Генеральної асамблеї ООН від 6 грудня 1988 р. № 43/53 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/534/94/IMG/NR053494.pdf?OpenElement>. — Назва з екрана.
226. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1991. — № 41. — Ст. 546.
227. Про парникові гази: проект Закону України від 9 грудня 2009 р. № 5424 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/g_frack_list_n?ident=13534&krit=66. — Назва з екрана.
228. Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: Закон України від 19 травня 2011 р. № 3392-VI [зі змінами від 17 травня 2012 р. № 4781-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2011. — № 47. — Ст. 532.
229. Про подовження терміну чинності національних стандартів України: наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та

- споживчої політики від 01 липня 2011 р. № 240 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dssu.gov.ua:1080/control/uk/publish/category/main?cat_id=149570. — Назва з екрана.
230. Про Положення про Державне агентство водних ресурсів України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 453/2011 // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 11. — С. 81, ст. 616.
231. Про Положення про Державне агентство екологічних інвестицій України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 455/2011 // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 11. — С. 94, ст. 618.
232. Про Положення про Державне агентство лісових ресурсів України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 458/2011 // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 11. — С. 108, ст. 621.
233. Про Положення про Державну екологічну інспекцію України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 454/2011 // Урядовий кур'єр. — 2011. — № 83.
234. Про Положення про Державну санітарно-епідеміологічну службу України: указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 400/2011 [зі змінами від 14 лютого 2012 р. № 85/2012] // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 10. — С. 3, ст. 553.
235. Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 452/2011 // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 11. — С. 70, ст. 615.
236. Про Положення про Міністерство енергетики та вугільної промисловості України: указ Президента України від 6 квітня 2011 р. № 382/2011 // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 9. — С. 10, ст. 535.
237. Про Положення про Міністерство інфраструктури України: указ Президента України від 12 травня 2011 р. № 581/2011 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 37. — С. 49, ст. 1513, код акту 56506/2011.
238. Про Положення про Міністерство охорони здоров'я України: указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 467/2011 [зі змінами від 14

- лютого 2012 р. № 85/2012] // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — № 12. — С. 45, ст. 633.
239. Про порядок координації заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та Кіотським протоколом до зазначеної конвенції: постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2006 р. № 468 [зі змінами, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 2011 р. № 693] // Офіційний вісник України. — 2006. — № 15. — С. 70, ст. 1085, код акту 35918/2006.
240. Про порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря: постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 299 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 12. — С. 55, ст. 571, код акту 21882/2002.
241. Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна: постанова Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2002 р. № 1371 [зі змінами від 29 червня 2011 р. № 693] // Офіційний вісник України. — 2002. — № 38. — Ст. 1776.
242. Про порядок функціонування національної системи оцінки антропогенних викидів та абсорбції парникових газів, які не регулюються Монреальським протоколом про речовини, що руйнують озоновий шар: постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2006 р. № 554 [зі змінами від 16 липня 2012 р. № 630] // Офіційний вісник України. — 2006. — № 17. — С. 62, ст. 1266, код акту 36098/2006.
243. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вересня 1991 р. №1543-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. -1991. - № 46. - ст. 617.
244. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-В // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1998. — № 35. — Ст. 237.
245. Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: Закон України від 4 лютого 2004 р.

- № 1430-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2004. — № 19. — Ст. 261.
246. Про ратифікацію Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті: Закон України від 19 березня 1999 р. № 534-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1999. — № 18. — Ст. 153.
247. Про ратифікацію Рамкової конвенції ООН про зміну клімату: Закон України від 29 жовтня 1996 р. № 435/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1996. — № 50. — Ст. 277.
248. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Закон України від 10 листопада 1994 р. № 237/94-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1994. — № 46. — Ст. 415, 63.
249. Про регулювання та управління викидами та абсорбцією поглиначами парникових газів: проект Закону України від 23 вересня 2010 р. № 4750 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=4750&skl=7. — Назва з екрана.
250. Про регулювання у сфері енергозбереження: проект Закону України від 7 жовтня 2010 р. № 7231 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=38724. — Назва з екрана.
251. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 року «Про стан та проблеми імплементації Україною Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату»: указ Президента України від 20 липня 2007 року № 658/2007 // Офіційний вісник Президента України. — 2007. — № 21. — С. 19, ст. 428.
252. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 листопада 2010 року «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році»: указ Президента України № 1119/2010 від 10 грудня

- 2010 р. // Офіційний вісник Президента України. — 2010. — № 33. — С. 41, ст. 1080.
253. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності: Закон України від 1 грудня 2005 р. № 3164-15 [у редакції від 22 грудня 2011 р. № 4224-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2006. — № 12. — Ст. 101.
254. Про стандартизацію: Закон України від 17 травня 2001 р. № 2408-III [із змінами від 16 жовтня 2012 р. № 5463-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2001. — № 31. — Ст. 145.
255. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2012—2016 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2011 р. № 368-р // Офіційний вісник України. — 2011. — № 32. — Ст. 1360.
256. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України : від 17 жовтня 2007 р. №880-р // Офіційний вісник України. — 2007. - № 79. - ст. 170.
257. Про укладення договору купівлі-продажу одиниць (частин) установленної кількості між Нацєкоінвестагентством та Міністерством довкілля, сільськогосподарських та морських справ Іспанії: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2009 р. № 1388-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1388-2009-%D1%80>. — Назва з екрана.
258. Про укладення договору між Національним агентством екологічних інвестицій України та Організацією з розробки нових енергетичних та промислових технологій (Японія): розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 січня 2009 р. № 90-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/90-2009-%D1%80>. — Назва з екрана.

259. Про укладення угод з продажу одиниць (частин) установленної кількості: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 р. № 277-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/277-2009-%D1%80>. — Назва з екрана.
260. Про утворення бюджетної установи «Національний центр обліку викидів парникових газів»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2011 р. № 1194-р // Офіційний вісник України. — 2011. — № 92. — С. 51, ст. 3347, код акту 59312/2011.
261. Про утворення Національного агентства екологічних інвестицій України: постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2007 р. № 612 // Офіційний вісник України. — 2007. — № 26. — С. 34, ст. 1054, код акту 39379/2007.
262. Про формування і ведення Національного електронного реєстру антропогенних викидів та абсорбції парникових газів: постанова Кабінету Міністрів України від 28 травня 2008 р. № 504 // Офіційний вісник України. — 2008. — № 40. — С. 34, ст. 1327, код акту 43224/2008.
263. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI [зі змінами від 20 листопада 2012 р. № 5483-VI] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2011. — № 38. — Ст. 385.
264. Проблеми забезпечення кадастру парникових газів в секторі землекористування та лісового господарства, розглянуті Міжвідомчою комісією із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату: за станом на 12 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uriffm.org.ua/novini/problemi-zabezpechennya-kadastru-parnikovikh-gaz%D1%96v-v-sektor%D1%96-zemlekoristuvannya-ta-1%D1%96sovogo-g>. — Назва з екрана.
265. Прогресивний план адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу від 10 червня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/243322910/adapt_prog_rplan.doc. — Назва з екрана.

266. Проект Національного плану адаптації до зміни клімату на 2011—2013 роки від 12 жовтня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.neia.gov.ua/nature/doccatalog/document?id=131355>. — Назва з екрана.
267. Протидія глобальній зміні клімату в контексті Кіотських домовленостей: український вимір / [С.Л. Орленко, Я.А. Жаліло, І.В. Трофимова та ін.]. — К.: Нац. ін-т стратег. досліджень, 2010. — 48 с.
268. Протокол про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті від 21 травня 2003 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_b99. — Назва з екрана.
269. Процишин Р.В. Роль Кіотського протоколу у формуванні нового виду господарсько-договірних правовідносин [Електронний ресурс] / Р.В. Процишин. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pre/2008/Procyshin.pdf. — Назва з екрана.
270. Пучинина Т.Г. Основы экологического права: учеб. пособие / Т.Г. Пучинина. — Красноярськ: Краснояр. гос. ун-т., 1999. — 336 с.
271. Регіональні зміни клімату в Україні на фоні глобальних кліматичних процесів: постанова Президії НАН України від 27 січня 2010 р. № 13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2010/regulations/OpenDocs/100127_13.pdf. — Назва з екрана.
272. Реймерс Н.Ф. Охрана природы и окружающей человека среды: слов.-справ. / Н.Ф. Реймерс. — М.: Просвещение, 1992. — 320 с.
273. Рибачек В.К. Правова охорона атмосферного повітря за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Рибачек Валентин Кіндратович; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького. — К., 2010. — 181 с.
274. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва у справі № 2а-9739/12/2670 за позовом Громадської організації «Експертно-дорадчий

- центр «Правова аналітика» до Державного агентства екологічних інвестицій України про визнання бездіяльності протиправною та зобов'язання вчинити дії від 11 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26539755>. — Назва з екрана.
275. Розовський Б.Г. Екологічне право: необхідність повернення до витоків / Б.Г. Розовський // Право України. — 2011. - №2. — С. 34-43.
276. Рябич О.М. Організаційно-економічне забезпечення ефективності скорочення викидів парникових газів в атмосферу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.06 / Рябич Оксана Миколаївна; Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень. — Одеса, 2007. — 24 с.
277. Рябчин О.М. Еколого-енергетична безпека світогосподарського розвитку в умовах глобалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.02 / Рябчин Олексій Михайлович; Донец. нац. ун-т МОН України. — Донецьк, 2010. — 20 с.
278. Семенихина В.А. Охрана климата: современные задачи, средства и методы экологического и энергетического права / В.А. Семенихина // Право и политика. — 2010. — № 1. — С. 511—517.
279. Семенихина В.А. Правовое регулирование охраны климата в ЕС / В.А. Семенихина // Труды Института государства и права РАН. — 2010. — № 5. — С. 174—187.
280. Семенихина В.А. Правовое регулирование охраны климата: сравнительно-правовой анализ: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 / Семенихина Валентина Алексеевна; Ин-т государства и права РАН. — М., 2010. — 27 с.
281. Семенихина В.А. Правовое регулирование охраны климата: сравнительно-правовой анализ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Семенихина Валентина Алексеевна; Ин-т государства и права РАН. — М., 2010. — 214 с.

282. Семенихина В.А. Современные проблемы правовой охраны климата: международные инициативы и реакции национальных законодательств / В.А. Семенихина // Право и политика. — 2010. — № 1. — С. 94—100.
283. Синякевич І.М. Екологічна і лісова політика України у контексті Кіотського протоколу / І.М. Синякевич, Н.М. Синякевич // Регіональна економіка. — 2009. — № 4. — С. 125—132.
284. Ситник К. Біосфера і клімат: минуле, майбутнє, перспективи / К. Ситник, В. Багнюк // Вісник НАН України. — 2006. — № 9. — С. 4.
285. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник / О.Ф. Скакун. — Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
286. Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при проектуванні і будівництві підприємств, будинків і споруд. ДБН А.2.2-1-2003; Державний комітет України з будівництва та архітектури. — [Чинний від 2003-12-5]. — К.: Держбуд України, 2004. — 23 с. — (Державні будівельні норми України).
287. Слупський Б.В. Екологічна безпека як складова енергетичної безпеки: дії міжнародної спільноти й України / Б.В. Слупський // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 33—39.
288. Соловей Ю.В. Гражданско-правовое регулирования деятельности в сфере эмиссии и поглощения парниковых газов: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Соловей Юрий Васильевич; Рос. гос. гуманитар. ун-т. — М., 2005. — 244 с.
289. Соловей Ю.В. Киото на пороге России: основы системы правового регулирования вопросов парниковых газов в Российской Федерации / Ю.В. Соловей. — М.: Юрид. фирмы «Шмид консалтинг», «Morgan, Gibson, Lovell & Hoyle», 2003. — 320 с.
290. Соловій І.П. Інструменти лісової політики в умовах формування екологічних послуг лісів / І.П. Соловій, Л.Ф. Монастирська // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: зб. наук.-техн. праць / Нац. лісотехн. ун-т України. — 2005. — Вип. 15.7. — С. 119—125.

291. Стан реалізації проектів спільного впровадження в Україні станом на 1 березня 2013 року: Державне агентство екологічних інвестицій України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.seia.gov.ua/seia/control/main/uk/publish/article/634361>. — Назва з екрана.
292. Струтинська В.М. Вплив зміни клімату на термічний та льодовий режими річок басейну Дніпра (в межах України) з другої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.07 / Струтинська Віта Миколаївна. — К., 2008. — 20 с.
293. Сурілова О.О. Порівняльне екологічне право: навч. посіб. / О.О. Стрілова. — Одеса: Феникс, 2010. — 220 с.
294. Терез Э.И. Глобальное потепление – миф или реальность? // «2000». – 2005. – 27 мая. - с. 2.
295. Терез Э.И. Глобальный климат Земли и динамика его изменения / Э.И. Терез, Г.А. Терез, И.Э. Терез // Известия Крымской астрофизической обсерватории. — 2003. — № 101. — С. 173—186.
296. Ткач Л.О. Комплексна оцінка сучасних кліматичних умов життєдіяльності людини на території України: дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Ткач Леся Олександрівна; Укр. наук.-досл. гідрометеорологічний ін-т. — К., 2007. — 183 с.
297. Третяк Т.О. Правові аспекти державної екологічної експертизи як засобу забезпечення проведення оцінки впливу на навколишнє середовище у сфері будівництва / Т.О. Третяк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». — 2012. — № 92. — С. 40—45.
298. Третье, четвертое и пятое национальные сообщения Украины по вопросам изменения климата подготовленные на выполнение статей 4 и 12 Рамочной конвенции ООН об изменении климата и статьи 7 Киотского протокола. — К.: М-во охраны окружающей природной среды, 2009. — 366 с.

299. Трофимова І.В. Адаптація до зміни клімату: наслідки, вразливість, ризики / І.В. Трофимова // Екологічна безпека та природокористування. — 2010. — Вип. 7. — С. 128—135.
300. Тютюнник Є. Чи шумітимуть бананові гаї над Дніпром? / Є. Тютюнник // Урядовий кур'єр. — 2012. — № 164 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/chi-shumitimus-bananovi-gayi-nad-dniprom/>. — Назва з екрана.
301. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevpoint/doccatalog/document;jsessionid=A16622C16B3CE7974BD8A9DB6DF9426C?id=56219>. - Назва з екрана.
302. Україна та глобальний парниковий ефект. Ч. 1: Джерела і поглиначі парникових газів / [Н.П. Іваненко, М.М. Калетник, М.А. Козелькевич та ін.]; за ред. В.В. Васильченка, М.В. Рапцуна. — К., 1997. — 96 с.
303. Уоткинс К. Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире / К. Уоткинс; пер. с англ. — М.: Издательство «Весь Мир», 2007. — 400 с.
304. Цивільне право України: підручник: у 2 кн. / [О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.]; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Кн. 1. — 736 с.
305. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 40—44. — Ст. 356.
306. Чичварин В.А. Охрана природы и международные отношения / В.А. Чичварин. — М.: Междунар. отношения, 1970. — 259 с.
307. Шарапова С.В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Шарапова Світлана Валентинівна; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Харків, 2002. — 160 с.
308. Шемшученко Ю.С. Міжнародні аспекти охорони природи / Ю.С. Шемшученко. — К., 1985. — 56 с.

309. Шемшученко Ю.С. Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды / Ю.С. Шемшученко. — К., 1976. — 274 с.
310. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми кодифікації національного та міжнародного екологічного права / Ю.С. Шемшученко // Право України. — 2011. — № 2. — С. 4—10.
311. Шестерюк А.С. Вопросы кодификации законодательства об охране окружающей среды / А.С. Шестерюк. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. — 119 с.
312. Шмигова О.М. Правове регулювання рекреаційного природокористування в Україні та інших державах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Шмигова Ольга Миколаївна; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2010. — 243 с.
313. Шпег Н. Судовий процес про довірче управління атмосферним повітрям в Україні / Н. Шпег // «Екологія. Право. Людина». - №13-14 (53-54). – 2011. – 90 с.
314. Шульга М. Теоретичні засади систематизації екологічного законодавства України / М. Шульга, Г. Анісімова // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. праць / Президія Академії правових наук України. — Харків, 2008. — № 3 (54). — С. 191—205.
315. Шульга М.В. Національні правові аспекти зміни клімату / М.В. Шульга // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. — 2009. — Вип. 19.15. — С. 291—297.
316. Щербань М.І. Використання кліматичних енергетичних ресурсів на Україні / М.І. Щербань // Вісник Київського університету. Серія «Географія». — 1989. — Вип. 31. — С. 48—50.
317. Щербань М.І. Зміна клімату Землі / М.І. Щербань. — К.: Знання, 1978. — 45 с.
318. Щодо забезпечення виконання положень Кіотського протоколу : наказ Мінвуглепрому від 3 червня 2010 р. №180 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://zakon.nau.ua/print/?ff=5&fs=10&uid=1041.39283.2&type=0>. - Назва з екрана.

319. Щодо моніторингу стану реалізації проектів спільного впровадження: наказ Державного агентства екологічних інвестицій від 20 липня 2010 р. № 98 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.neia.gov.ua/nature/control/uk/publish/article?art_id=126324&cat_id=126307. — Назва з екрана.
320. Щодо надання роз'яснення з питання оподаткування ПДВ операцій з поставки одиниць скорочення викидів відповідно до процедур, передбачених Кіотським протоколом: лист Державної податкової адміністрації України від 9 червня 2009 р. № 11982/7/16-1517-12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dtkk.com.ua/show/2cid07838.html>. — Назва з екрана.
321. Щодо реалізації проекту цільових екологічних (зелених) інвестицій : наказ Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 30 травня 2013 р. №294 // Відомості вугільної промисловості України. – 2013. - № 5-6.
322. Экологический кодекс Республики Казахстан: от 9 января 2007 г. № 212 // Ведомости Парламента Республики Казахстан. — 2007. — № 1. — Ст. 1.
323. Экологический энциклопедический словарь / [под. ред. В.И. Данилова-Данильяна]. — М.: Изд. дом «Ноосфера», 1999. — 930 с.
324. Экологическое право: учеб. пособие / [С.А. Балашенко, Т.И. Макарова, В.Е. Лизгаро и др.]; под ред. Т.И. Макаровой, В.Е. Лизгаро. — Минск: Изд. Центр Белорус. гос. ун-та, 2008. — 495 с.
325. Экологическое право: учебник / [Т.С. Бакунина, Г.Е. Быстров, Г.В. Выпханова и др.]; отв. ред. Г.Е. Быстров, Н.Г. Жаворонкова, И.О. Краснова. — М.: ТК Велби; Проспект, 2008. — 656 с.
326. Яковлев В.Н. Экологическое право / В.Н. Яковлев. — Кишинев: Штиинца, 1988. — 342 с.

327. A roadmap for moving to a competitive low carbon economy in 2050: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions of 8 March 2011 // COM. — Brussels, 2011. — 112 final.
328. Action Plan of Ukraine for reducing aviation CO2 emissions. - The State Aviation Administration of Ukraine - 2013 [Electronic source]: <http://avia.gov.ua/uploads/documents/8879.pdf> . - Title from the screen.
329. Addressing the challenges of deforestation and forest degradation to tackle climate change and biodiversity loss: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions of 17 October 2008 [COM (2008) 645 final — Not published in the Official Journal] [Electronic Resource]. — Mode of access: http://europa.eu/legislation_summaries/environment/tackling_climate_change/ev0007_en.htm. — Title from the screen.
330. Amending Directive 2003/87/EC so as to improve and extend the greenhouse gas emission allowance trading scheme of the Community: Directive 2009/29/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 // Official Journal of the European Union. L 140. — 2009. — P. 63—87.
331. Amending Directive 2003/87/EC so as to include aviation activities in the scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community: Directive 2008/101/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 // Official Journal of the European Union. L 8. — 2009. — P. 3—21.
332. Amending Directive 98/70/EC as regards the specification of petrol, diesel and gas-oil and introducing a mechanism to monitor and reduce greenhouse gas emissions and amending Council Directive 1999/32/EC as regards the specification of fuel used by inland waterway vessels and repealing Directive 93/12/EEC: Directive 2009/30/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 // Official Journal of the European Union. L 140. — 2009. — P. 88—113.

333. Amendment to the Kyoto Protocol pursuant to its Article 3, paragraph 9 (the Doha Amendment): Decision 1/CMP.8 // FCCC/KP/CMP. — 2012/13. — Add. 1. — P. 2—13.
334. Annual report of the Joint Implementation Supervisory Committee to the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Kyoto Protocol, Seventh Session. Durban, 28 November — 9 December 2011 // FCCC/KP/CMP/2011/4.
335. California in the greenhouse: regional climate change policies and the global environment / [ed. J. Corfee Morlot]. — London: University College London Geography Department, 2009. — 362 p.
336. Climate change law: mitigation and adaptation / [R.G. Hildreth, D.R. Hodas, N.A. Robinson, J.G. Speth]. — West: West Law School, 2010. — 885 p.
337. Climate Change Act 2008, ch. 27 [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/27/contents>. — Title from the screen.
338. Climate Change: The IPCC Scientific Assessment / [eds J.T. Houghton, G.J. Jenkins, J.J. Ephraums]. — Cambridge (UK): Cambridge University Press, 1990. — 365 p.
339. Consolidated version of the treaty on the functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. — 2010. — C 83/49.
340. Dernbach J.C. Climate Change Law : an introduction / J.C. Dernbach, S. Kakade // Energy Law Journal. — Vol. 29: 1. — 2008. — p. 1-31.
341. ECCP — working group on forest sinks. Final report. Conclusions and recommendations regarding forest related sinks & climate change mitigation [Electronic Resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/clima/policies/forests/docs/forest_sinks_final_report_en.pdf. — Title from the screen.
342. Energy law and sustainable development / [eds A.J. Bradbrook, R.L. Ottinger]. — Switzerland, Gland; UK, Cambridge: IUCN, 2003. — 231 p.
343. Energy taxes in the nordic countries — does the polluter pay? — Norway, Sweden, Finland & Denmark: Eurostat, 2003. — 43 p. [Electronic Resource].

- Mode of access: http://www.scb.se/statistik/MI/MI1202/2004A01/MI1202_2004A01_BR_MIFT0404.pdf. — Title from the screen.
344. Enforcement branch of the Compliance Committee: Final Decision of 12 October 2011; Bonn (Germany) // Compliance Committee-2011-2-9/Ukraine/ Enforcement branch [Electronic Resource]. — Mode of access: http://unfccc.int/files/kyoto_protocol/compliance/questions_of_implementation/application/pdf/cc-2011-2-9_ukraine_eb_final_decision.pdf. — Title from the screen.
345. Establishing a scheme for greenhouse gas emission allowance trading within the Community and amending Council Directive 96/61/EC: Directive 2003/87/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 2003 // Official Journal of the European Union. L 275. — 2003. — P. 1—32.
346. Expert credibility in climate change / [W.R.L. Anderegg, J.W. Prall, J. Harold, S.H. Schneider] // Proceedings of the National Academies of Science; PNAS Early Edition. — 2010. — P. 1—3 [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.pnas.org/content/early/2010/06/04/1003187107.full.pdf+html/> — Title from the screen.
347. Gerrard M.B. Comment on developing a comprehensive approach to climate change mitigation policy in the United States: Integrating levels of government and economic sectors [Electronic Resource] / M.B. Gerrard // Environmental Law and Policy Annual Review. — 2009. — Mode of access: http://www.law.columbia.edu/null/download?&exclusive=filemgr.download&file_id=162333. — Title from the screen.
348. Globe climate legislation study / [T. Townshend, S. Fankhauser, A. Matthews et al.]; Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment. — London: GLOBE International, 2011. — 256 p.
349. Good practice guidance and uncertainty management in national greenhouse gas inventories / [eds J. Penman, D. Kruger, I. Galbally et al.]; Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). — Hayama (Japan): Institute for Global

- Environmental Strategies, 2000 [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/gp/english/>. — Title from the screen.
350. Good practice guidance for land use, land-use change and forestry activities under Article 3, paragraphs 3 and 4, of the Kyoto Protocol: Decision 17/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 3. — P. 10—11.
351. Good practice guidance for land use, land-use change and forestry activities under Article 3, paragraphs 3 and 4, of the Kyoto Protocol: Decision 6/CMP.3 // FCCC/KP/CMP. — 2007/9. — Add. 1. — P. 22.
352. Good practice guidance for land use, land-Use change and forestry / [eds J. Penman, M. Gytarsky, T. Hiraishi et al.]; Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). — Hayama (Japan): Institute for Global Environmental Strategies, 2003 [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.ipcc-nggip.iges.or.jp/public/gpglulucf/gpglulucf.html>. — Title from the screen.
353. Green investment schemes: first experiences and lessons learned. Working Paper [Electronic Resource] / [A. Tuerk, J. Research, D. Frieden et al.]. — 2010. — 50 p. — Mode of access: http://www.joanneum.at/climate/Publications/Solutions/JoanneumResearch_GISWorkingPaper_April2010.pdf. — Title from the screen.
354. Guidelines for national systems under Article 5, paragraph 1, of the Kyoto Protocol: Decision 19/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 3. — P. 14—20.
355. Guidelines for review under Article 8 of the Kyoto Protocol: Decision 22/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 3. — P. 51—83.
356. Guidelines for the implementation of Article 6 of the Kyoto Protocol: Decision 9/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 2. — P. 2—13.
357. Guidelines for the preparation of the information required under Article 7 of the Kyoto Protocol: Decision 15/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 2. — P. 54—66.

358. Hodas D.R. Energy, climate change and sustainable development / D.R. Hodas // *The Law of Energy for Sustainable Development* / [eds A.J. Bradbrook, R. Lyster, R. Ottinger, W. Xi]. — New York: Cambridge University Press, 2005. — P. 11—29.
359. Implementation of Article 6 of the Kyoto Protocol: Decision 10/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 2. — P. 14—16.
360. Incorporating climate change considerations in environmental assessment: General guidance for practitioners. The Federal-Provincial-Territorial Committee on Climate Change and Environmental Assessment, November 2003; Catalogue N En106-50/2003E-PDF. — 44 p. [Electronic Resource]. — Mode of access: http://www.iaia.org/IAIA-Climate-Symposium-DC/documents/Canada_Guide_EIA_CC.pdf. — Title from the screen.
361. Incorporating climate change impacts and adaptation in Environmental Impact Assessments: Opportunities and Challenges / [S. Agrawala, A.M. Kramer, G. Prudent-Richard, M. Sainsbury] // *Environmental Working Paper*; OECD Publishing. — 2010. — N 24. [Electronic Resource]. — Mode of access: http://www.klimatilpasning.dk/Documents/OECD_adaptation_EIA.pdf. — Title from the screen.
362. International workshop on the legal nature of emission reductions: Background paper, 25—26 May 2004. — London: Foundation for International Environmental Law and Development (FIELD), 2004. — 42 p.
363. IPCC Expert meeting on the science to address UNFCCC article 2 including key vulnerabilities (Buenos Aires, Argentina, 18—20 May 2004) / Intergovernmental Panel on Climate Change. — Geneva, Switzerland, 2004. — 96 p. [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc29352/>. — Title from the screen.
364. ISO 14064-1:2006. Greenhouse gases. Pt 1: Specification with guidance at the organization level for quantification and reporting of greenhouse gas emissions and removals [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.iso.org>. — Title from the screen.

365. ISO 14064-2:2006. Greenhouse gases. Pt 2: Specification with guidance at the project level for quantification, monitoring and reporting of greenhouse gas emission reductions or removal enhancements [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.iso.org>. — Title from the screen.
366. ISO 14064-3:2006. Greenhouse gases. Pt 3: Specification with guidance for the validation and verification of greenhouse gas assertions [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.iso.org>. — Title from the screen.
367. ISO 14065:2007. Greenhouse gases. Requirements for greenhouse gas validation and verification bodies for use in accreditation or other forms of recognition [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.iso.org>. — Title from the screen.
368. ISO 14066:2011. Greenhouse gases. Competence requirements for greenhouse gas validation teams and verification teams [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.iso.org>. — Title from the screen.
369. Issues relating to adjustments under Article 5, paragraph 2, of the Kyoto Protocol: Decision 21/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 3. — P. 50.
370. Jans J.H., Vedder H.H.B. European environmental law / J.H. Jans, H.H.B. Vedder. — [3rd ed., revised]. — Groningen: Europa Law Publishing, 2008. — 496 p.
371. Key world energy statistics. International energy agency. — France: Soregraph, 2010. — 82 p. [Electronic Resource]. — Mode of access: http://www.iea.org/textbase/nppdf/free/2010/key_stats_2010.pdf. — Title from the screen.
372. Land use, land-use change and forestry: Decision 16/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 3. — P. 3—9.
373. Limiting Global Climate Change to 2 degrees Celsius — The way ahead for 2020 and beyond: Communication from the Commission of 10 January 2007 [COM (2007) 2 final — Not published in the Official Journal] [Electronic Resource]. — Mode of access: http://ec.europa.eu/clima/policies/quant/limiting_change_en.htm. — Title from the screen.

- Resource]. — Mode of access: http://europa.eu/legislation_summaries/energy/european_energy_policy/128188_en.htm. — Title from the screen.
374. *Massachusetts v. Environmental Protection Agency* // 549 U.S. 497. — 2007. — Ct. 1438. — 127 S.
375. Modalities for the accounting of assigned amounts under Article 7, paragraph 4, of the Kyoto Protocol: Decision 13/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 2. — P. 23—37.
376. Modalities, rules and guidelines for emissions trading under Article 17 of the Kyoto Protocol: Decision 11/CMP.1 // FCCC/KP/CMP. — 2005/8. — Add. 2. — P. 17—20.
377. On certain fluorinated greenhouse gases: Regulation (EC) N 842/2006 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 // Official Journal of the European Union. L 161. — 2006. — P. 1—11.
378. On the assessment and management of flood risks: Directive 2007/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2007 // Official Journal of the European Union. L 288. — 2007. — P. 27—34.
379. On the assessment of the effects of certain plans and programmes on the environment: Directive 2001/42/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2001 // Official Journal of the European Union. L 197. — 2001. — P. 30—37.
380. On the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment: Council Directive 85/337/EEC of 27 June 1985 // Official Journal. L 175. — 1985. — P. 40—48.
381. On the limitation of carbon dioxide emissions by improving energy efficiency: Council Directive 93/76/EEC // Official Journal. L 237. — 1993. — P. 28—30.
382. On the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC: Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 // Official Journal of the European Union. L 140. — 2009. — P. 16—62.

383. Osofsky H.M. Is climate change international? Litigation's diagonal regulatory role / H.M. Osofsky // *Virginia Journal of International Law*. — 2009. — Vol. 49, N 3. — P. 587—650.
384. Osofsky H.M. The continuing importance of climate change litigation / H.M. Osofsky // *Climate Law*. — 2010. — N 1. — P. 3—29.
385. Owen D. Climate change and environmental assessment law / D. Owen // *Columbia Journal of Environmental Law*. — Vol. 33, N 1. — P. 58—119.
386. Peel J. Climate change law: the emergence of a new legal discipline / J. Peel // *Melbourne University Law Review*. — 2008. — Vol. 32. — P. 923—979.
387. Principles, nature and scope of the mechanisms pursuant to Articles 6, 12 and 17 of the Kyoto Protocol : Decision 15/CP.7 // *FCCC/CP/2001/13/Add.2*, p. 2.
388. Procedures and mechanisms relating to compliance under the Kyoto Protocol: Decision 27/CMP.1 // *FCCC/KP/CMP*. — 2005/8. — Add. 3. — P. 92—103.
389. Recommendations on options for building on the approach embodied in joint implementation: Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Kyoto Protocol, Seventh session. Durban, 28 November — 9 December 2011. Item 8 of the provisional agenda. Issues relating to joint implementation // *FCCC/KP/CMP*. — 2011/9. — P. 3—14.
390. Reitze A.W., Jr. Controlling greenhouse gas emissions from mobile sources — *Massachusetts v. EPA* / A.W. Reitze, Jr. // *Environmental Law Reporter*. — 2007. — Vol. 37. — P. 10535—10539.
391. Reitze A.W., Jr. Federal control of carbon dioxide emissions: what are the options? / A.W. Reitze, Jr. // *Environmental Affairs*. — 2009. — Vol. 36, iss. 1. — P. 1—78.
392. Reitze A.W., Jr. Electric power in a carbon constrained world / A.W. Reitze, Jr. // *William & Mary Environmental Law and Policy Review*. — 2010. — Vol. 34, iss. 3. — P. 821—934.
393. Reitze A.W., Jr. Air pollution control and climate change mitigation law / A.W. Reitze, Jr. — [2^d ed.]. — Washington, D.C.: Environmental Law Institute, 2010. — 570 p.

394. Relating to emissions from air conditioning systems in motor vehicles and amending Council Directive 70/156/EEC: Directive 2006/40/EC of the European Parliament and of the Council of 17 May 2006 // Official Journal of the European Union. L 161. — 2006. — P. 12—18.
395. Relating to the availability of consumer information on fuel economy and CO₂ emissions in respect of the marketing of new passenger cars: Directive 1999/94/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 // Official Journal of the European Union. L 12. — 2000. — P. 16—23.
396. Rusin N. Man versus climate / N. Rusin, L. Flit. — Moscow: Peace Publishers, 1962. — 174 p.
397. The law concerning the promotion of measures to cope with global warming N 117 of 9 October 1998 [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://www.env.go.jp/en/laws/global/warming.html>. — Title from the screen.
398. The Oxford handbook of International environmental law / [eds D. Bodansky, J. Brunnee, E. Hey]. — Oxford: Oxford University press, 2007. — 1080 p.
399. The Physical Science Basis. Summary for Policymakers [L. Alexander, S. Allen, Nathaniel L. Bindoff et al.] / Working Group I Contribution to the IPCC // Fifth Assessment Report Climate Change. — 2013. — 36 p. [Electronic source]: http://www.climatechange2013.org/images/uploads/WGIAR5-SPM_Approved27Sep2013.pdf. - Title from the screen.
400. UNFCCC, 2010: Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7—19 December 2009. Addendum. Pt 2: Action taken by the Conference of the Parties at its fifteenth session [Electronic Resource]. — Mode of access: <http://unfccc.int/resource/docs/2009/cop15/eng/11a01.pdf>. — Title from the screen.
401. What is the relationship between climate change and weather? // IPCC, 2007: Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change / [eds S. Solomon, D. Qin, M. Manning et al.]. — Cambridge, U.K.; New York, USA: Cambridge University Press, 2007 [Electronic

Resource]. — Mode of access:
http://www.ipcc.ch/publications_and_data/ar4/wg1/en/faq-1-2.html. — Title
from the screen.

402. White paper — adapting to climate change: Towards a European framework for action, Brussels // COM. — 2009. — 147 final.
403. Winter G. Klima ist keine ware / G. Winter // Zeitschrift für Umweltrecht. — 2009. — N 6. — S. 289—298.